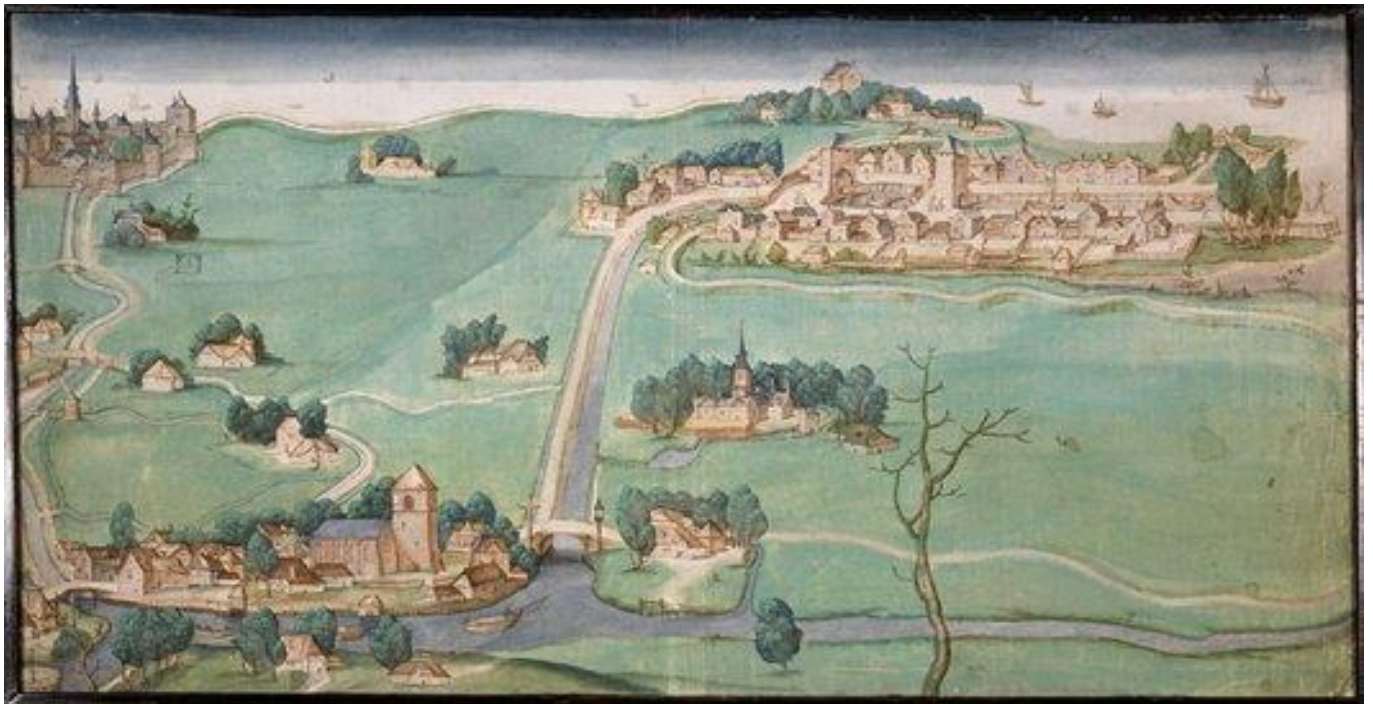

Traditionele boog van de San, Botswana
(universiteit Tübingen)

Gewone mensen en hun bogen

Een verhaal over de geschiedenis van de boog en de schuttersgilden in Holland

Linksonder Overschie, linksboven Rotterdam en rechtsboven Delfshaven (kaart uit 1512)

Cees Ederveen 2017, 2.1

Voor Agnes

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Prehistorie	7
2.1	De trek naar de steppen van Azië en Europa	8
2.2	De eerste boeren	12
2.3	De opkomst van steden	15
3.	De oudste boog	19
3.1	De gebruikte boog typen	22
4.	De ontwikkeling in Europa	24
4.1	Grieken en Romeinen	24
4.2	De opkomst van de Franken en de feodale staat	26
5.	Nederland na de Romeinen	29
5.1	Van boeren en nomaden	32
5.2	De kerstening van de Friezen	33
5.3	Het oude, Friese Schoutenrecht	35
5.4	Landweer en heervaart	36
5.5	De grote ontginning en de opkomst van waterschappen	38
6.	De opkomst van Holland en haar steden	43
6.1	Stadsrechten	47
6.2	Rol van de schutterijen in de steden	50
6.3	De opstand van de Vlaamse ambachtslieden en de Guldensporenslag	54
6.4	Van Hoeken en Kabeljauwen	56
6.5	De Beeldenstorm, de opstand en het breken met paus en keizer	60
6.6	Oranje versus de regenten van de vredespartij	68
7.	Het einde van de Gouden Eeuw, revolutie of toch Oranje	70
7.1	De opkomst van de patriotten: De Bataafse Republiek	71
7.2	De schutterijen van het Koninkrijk der Nederlanden van 1815	73
7.3	Hollandse handboogschutterijen 1844-1944	76
7.4	Sportbeoefening in georganiseerd verband	77
7.5	De geschiedenis overziend	81

8.	Delft	83
8.1	Delft in de Gouden Eeuw: steeds meer rijkdom voor minder mensen	90
8.2	Diletto ed Arme	96
8.3	De oprichting van Frederik Hendrik	98
8.4	Frederik Hendrik met de buks	100
8.5	Frederik Hendrik met de boog	102
9.	Den Haag	107
10.	Utrecht	116
11.	Groningen	130
12.	Samenvatting en slotbeschouwing	134
12.1	Zo gewoon	142
	<i>Effectiviteit boog versus vuurwapen</i>	
	<i>Opkomst en ondergang stadsschutterijen</i>	
	<i>Oefening, spel en sport</i>	
bijlagen:	Koningen van Delft	151

1. Inleiding

Ik wilde meer weten over de geschiedenis van de boog. Hoe oud is de boog? Stond deze vondst of andere nieuwe technologie aan de basis van de verspreiding van de mensheid uit Afrika over de wereld? Welke rol speelde de pijl en boog in de historische ontwikkeling? Ik schiet zelf met pijl en boog bij de Delftse vereniging Frederik Hendrik en ik woon in Den Haag. Bij de geschiedenis van handboogverenigingen uit deze steden ben ik begonnen. Bij de zoektocht onder het motto 'volg het spoor terug' kom je al snel uit bij de schuttersgilden in de steden. Je belandt bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Waar ging dat precies over en wat waren de belangen van de burgers en de schutters uit de steden om een bepaalde kant te kiezen? Je komt bij de ridders en de vraag, wie het voetvolk was, dat regelmatig doorslaggevende rol op het slagveld speelde? Je merkt, dat de geschiedenis, die elke zichzelf respecterende stad laat opschrijven, de eigen rol ophemelt. Dat geldt nog sterker voor landen of hun vorstenhuizen. De vaderlandse geschiedenis begint bij Willem van Oranje en kijkt met een oranje gekleurde bril. Het begint niet bij de grote ontginning en het eerste Hollandse gravenhuis duizend jaar geleden of het ontstaan van de Hollandse steden 800 jaar geleden.

Voor het jaar 1100 was de naam Holland onbekend. Er woonden 'Friezen' in de ontginningsgebieden aan de kusten van Jutland tot en met Vlaanderen. Wie waren zij en wat betekent dat? Mij lijkt het wel leuk om Cananefaat te zijn, maar de stamboom stokt meestal aan begin 17de eeuw. Via mijn oma van vaderskant blijkt het geslacht van Brummelen af te stammen van Richard de Engelsman, zoon van John Bramall, alderman in Pontefract (Yorkshire) die in 1644 de kerk van Ravenswaaij kwam verbouwen. Bramall Hall in Engeland is mogelijk de oorsprong van de naam van Brummelen volgens het Meertens Instituut. Dit landgoed gaat terug op William the Conqueror die in 1066 de troon van Engeland veroverde en Bramall Hall inpikte van de oorspronkelijke, Saksische eigenaren Hacun en Brun. Hij gaf het bezit aan zijn neef Hamon, wiens vermoedelijke kleinzoon de naam van het bezit aannam: de Bromale.

Aan het einde van de ijstijd, ongeveer elfduizend jaar geleden, raakt ook het noorden van Europa weer bevolkt. Europeanen stammen deels af van de jager-verzamelaars, die veertigduizend jaar geleden tijdens de ijstijd via de steppen uit centraal Eurazië Europa binnentrokken. Voor een ander deel stammen zij af van de boeren, die zeventuizend jaar geleden uit het zuidoosten Europa binnen trokken en de ruiters te paard die vijfduizend jaar geleden uit het oosten kwamen. Verdrijving is niet de drijvende kracht in de geschiedenis, maar samenwerken, van elkaar leren, afkijken, overnemen en vermengen.

Dit verhaal is opgebouwd van oud naar nieuw en van groot naar klein. Via een kort verhaal over de hoofdlijnen van de geschiedenis van de moderne mens en het gebruik van de boog in de wereld, naar steden in Holland (Delft en Den Haag), Utrecht en Groningen. Maar het verhaal is niet uitsluitend chronologisch opgebouwd. Ik bewandel ook enige zijpaden, zoals de ontginning van het veen, het ontstaan van de waterschappen en de Vlaamse Gulden Sporen Slag. Deze gebeurtenissen en het verhaal van de stad en haar schutterij overlappen elkaar in tijd. Per onderwerp of stad ontstaat zo een hopelijk leesbaar verhaal, dat ook apart kan worden gelezen.

Ik probeer de ontwikkelingen in de geschiedenis te begrijpen en te plaatsen binnen de heersende sociaal-economische omstandigheden. De geschiedenis der mensheid is er één van vallen en opstaan. Als iets mislukte, werd iets anders geprobeerd. Nieuwe succesvolle ontwikkelingen, zoals de boog of de landbouw, zijn overgenomen. Men zocht samenwerking of vocht een conflict uit. Tegen een sterke vijand zijn bondgenoten nodig. Maar soms wisselen bondgenoten van positie, of is de tegenstander juist bereid afspraken te maken. Dit is een dialectische en evolutionaire zienswijze op de geschiedenis. These en anti-these leiden tot synthese. In de evolutie gaat het om aanpassing, niet om het ideologisch benadrukte recht van de sterkste. 'Survival of the fittest' is te verstaan als wat beter past bij de omstandigheden. Samenwerking binnen de soort (denk aan een kudde of een school vissen)

kan overleving net zo goed bevorderen als scherpe tanden en klauwen. Bij mensen nemen messen of zwaarden en speren of pijlen de plaats in van deze scherpe tanden en klauwen.

Ondanks tegenslag is vooruitgang¹ geboekt in de geschiedenis, omdat er steeds weer een nieuw evenwicht (synthese) werd bereikt. Op deze nieuwe situatie ontstaat weer een reactie en zo verder. Wat niet betekent dat elke verandering ook een verbetering is. Immers kan de ene verandering een tegenslag zijn en de andere een verbetering. Of een tegenslag gezien vanuit de positie van de één, maar een verbetering gezien vanuit de positie van de ander. Of het allemaal ergens toe heeft geleid, wordt genuanceerd door het feit dat de jager-verzamelaar binnen een paar uur in zijn eerste levensbehoefte kon voorzien², terwijl een boer sinds het begin van de landbouw zeven dagen per week in de weer moet zijn zo lang het licht is en we nu van 9 tot 5 achter een bureau zitten.

Het verhaal is geschreven vanuit het perspectief van het gebruik van de handboog. Het gaat mij vooral om de sociale geschiedenis van gewone mensen en hun bogen, niet om de militaire tactiek of dynastieke verwickelingen. Toch dreigde de zoektocht hier uit de hand te lopen. Ik moest achterhalen met welke 'bril' anderen de bronnen benaderen. Los van identificatie van amateuristische fouten³ is het de vraag of een verhandeling was gebaseerd op de zienswijze van de overwinnaar. Of baseert de auteur zich uitsluitend op schriftelijke bronnen die niet ver teruggaan en vaak ook de heersende elite verheerlijken? Worden ook archeologische vondsten en klimatologische of economische omstandigheden in aanmerking genomen? Soms is de 'bril' sterk Romeins of Frankisch gekleurd, of heeft het betoog een zeer nationalistische, oranjegezinde, roomsgezinde of andersgezinde toon.

De één zegt dat schutterijen zo oud zijn als de stad, de ander wijst op de erkenning in een stadsoorkonde of kerkelijke inzegening, die vaak een eeuw later plaatsvonden. Wie heeft gelijk? Je kunt veel informatie vinden over de schuttersgilden en 'het rijke roomse verleden' ten zuiden van de grote rivieren. Daarin wordt vaak beschreven dat deze schutterijen werden verboden tijdens de opstand tegen Spanje rond 1579, bij de vrede van Munster in 1648 of anders tijdens de Bataafse Republiek in 1796 bij de oprichting van de burgermacht. Het is waar dat de rol van de roomse kerk bij het schuttersgilde uitgespeeld raakte, maar niet dat de schutterij verdween. Naast de Geuzen speelden de schutterijen uit de steden een belangrijke rol tijdens Spaanse belegeringen. De mobilisatie tijdens de opstand van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën valt onder de verantwoordelijkheid van de Staten. Tijdens de Bataafse Republiek wordt de gewapende tak door het patriottische gemeentebestuur overgenomen. Alleen schutters, die geen lid van deze burgermacht willen worden, moeten de wapens inleveren. Na 1815, als Nederland een monarchie is geworden, benoemt de koning de officieren en dooft in 1907 de vrijwillige schutterij uit.

Het beeld van een schutterij kan je baseren op de trotse stadsbewoner, die bereid is zijn vrijheid en medeburgers te verdedigen. Het vervullen van deze burgerplicht is een voorrecht, want het maakt hem een vrij man⁴. De schutterij kan ook gezien worden als goed- dan wel kwaadwillende verzameling militaristen. De goedwillende variant is mooi in de Engelse comedy (Dad's Army) geschetst, waarin de plaatselijke bakker, kruidenier en dominee hun land tegen de Duitsers willen verdedigen. Het Pruisische ideaal van een militaire staat komt in een kwader daglicht te staan na de steun, die veel Duitse vrijcorpsen aan Hitler gaven. Het oordeel moet afhangen van tijdstip, omstandigheden en intenties.

1 Het gaat niet om naïef vooruitgangdenken. Een voorbeeld hiervan is de kruisboog. Als moderne, technische ontwikkeling wordt de kruisboog vaak als een verbetering gezien. Maar bij gelijk trekgewicht heeft de kruisboog minder rendement (70% -75%) dan de handboog. De trekarmen van de kruisboog zijn korter, de pijlen eveneens en hebben daardoor minder snelheid, massa en doordringend vermogen. Bovendien heeft de kruisboog lagere vuursnelheid dan de een handboog. Een nadeel van de handboog is dat deze een levenslange training vereist, terwijl de meeste mensen na een korte instructie met een kruisboog uit de voeten kunnen. Het is een vernieuwing vergelijkbaar met de koperen bijl, niet beter maar mooier dan een vuurstenen bijl, en dat gaf status. Dit verschijnsel duid ik aan als 'koperen bijl complex'.

2 Onderzoek naar huidige jager-verzamelaars in de jaren 60, The human web, JR en WH McNeill

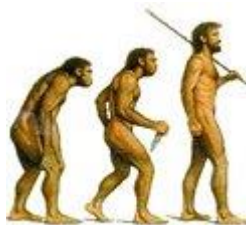
3 Een pijlpunt van 250.000 jaar oud gevonden in de Noordzee staat bijvoorbeeld te koop op het Internet.

4 Het (door Amerikanen vaak eenzijdig benadrukte) recht op het dragen van wapens, als basis voor onze vrijheid, is nauw verbonden met de plicht de gemeenschap, niet het individu, te verdedigen.

2. Prehistorie

Ten zuiden van de Sahara zijn bij archeologische opgravingen botten en schedels gevonden van onze voorouders, de moderne mensen, die ongeveer tweehonderdduizend jaar oud zijn. Zestigduizend jaar geleden verspreidt de moderne mens zich uit Afrika over alle werelddelen, behalve het bevroren Antarctica aan de Zuidpool. Een deel gaat via het nabije oosten richting India en verder door Azië. De eerste moderne mensen komen al vroeg aan in Australië via de toen onderling verbonden Indonesische eilanden. Een ander deel gekoloniseerd veertigduizend jaar geleden de steppe van Azië en Europa tijdens de ijstijd. Amerika is waarschijnlijk zeventienduizend jaar geleden bereikt. Wat maakt deze snelle verspreiding van de moderne mens over de wereld mogelijk?

De eerste moderne mensen leven in zelfvoorzienende groepen. Deze groepen jager-verzamelaars verblijven aan het water langs oevers en kusten, of op de vlaktes waar de kudde graast. Dagelijks scharrelen zij hun kost bij elkaar. Zij delen het voedsel dat is vergaard en zorgen samen voor de opgroeiende kinderen. Op plaatsen, waar het seizoen een overschot aan voedsel levert, komen verschillende groepen elkaar tegen. Bij deze ontmoeting kan een conflict ontstaan, waarbij de ene groep de andere verdrijft en het voedsel voor zichzelf houdt. Dit territoriaal gedrag is bij veel primaten herkenbaar. Chimpansees patrouilleren langs de grenzen van hun territorium en doden leden van naburige groepen met een hoger sterfte als gevolg, dan onder jager-verzamelaars uit de prehistorie. Bij schaarse is een conflict ook mogelijk onder moderne mensen, maar samenwerking kan de opbrengst voor alle partijen verhogen. Bij overvloed wordt er samengewerkt en een feestmaal aangericht. De mensen beschikken over een belangrijk gereedschap: de taal. Zo kunnen grote groepen ervaringen uitwisselen en ruilhandel drijven. De nauwe onderlinge contacten en het uitwisselen van nieuwtjes, waaronder de pijl en boog, vormde de kracht van de moderne mens, die zich als onkruid over de wereld zal verspreiden. De ontmoetingen en het delen van voedsel tijdens het feestmaal bij het kampvuur spelen een grote rol bij de verspreiding van ideeën en het leggen van relaties.

Vaak wordt de mens onderscheiden van dieren en van ‘primitieve’ voorgangers door het gebruik van taal, gereedschap, vuur – ook voor het bereiden van maaltijden – en een grotere herseninhoud. Dat is niet juist, want ook chimpansees gebruiken gereedschap (en zijn in Afrika gebleven). Voorgangers van de mens, zoals Neanderthalers hadden ook een grote herseninhoud, kenden taal, beheersten vuur en gebruikten ook vuurstenen gereedschap. Het bereiden van voedsel met vuur maakt het beter verteerbaar, voorziet in de hoge energie behoefte van de hersenen⁵ en vermindert de tijd die aan kauwen besteed moet worden. Het relatief korte darmstelsel van mens-achtigen is aan het eten van gekookt voedsel aangepast. Gereedschap (en gereedschap om gereedschap te maken), taal (om kennis over te dragen), vuur (om voedsel te koken en in de energiebehoefte te voorzien) en grote hersenen zijn belangrijk, maar niet uniek. Was het de handel of waren het boten en de visvangst, die een snelle bevolkingsgroei en verspreiding mogelijk maakte? Of een andere innovatie, zoals de pijl en boog?

Vooraf door het vermogen tot communicatie, samenwerking en door handelscontacten over grote afstanden onderscheiden moderne mensen zich van hun voorgangers. Neanderthalers bijvoorbeeld kwamen al eerder aan in Europa, trokken in ‘warmere’ perioden tijdens de ijstijd ook naar het noorden achter de kuddes grootwild aan, maar stierven tijdens koudere perioden weer uit. Daarna herkoloniseerden nieuwe groepen uit het zuiden opnieuw het noorden van Europa en deze cyclus herhaalde zich steeds tijdens warmere intervallen⁶. Maar zij keerden niet terug naar het zuiden, vermoedelijk omdat zij sterker territoriaal waren ingesteld. Dat is ook logisch; zij zijn, gezien de zware lichaamsbouw, sterker aangewezen op groot wild. Moderne mensen zijn meer energie efficiënt

⁵ Op biologische gronden acht Richard Wrangham het aannemelijk dat mens-achtigen gezien de energie behoefte van de hersenen en de lengte van het darmstelsel hun voedsel met vuur bereiden. Archeologisch zijn de oudste, geaccepteerde vindplaatsen van vuurhaarden tussen driehonderdduizend en een miljoen jaar oud. Ouder dan de moderne mens, maar minder oud dan het geslacht homo erectus, waartoe wij behoren.

⁶ Zie het onderzoek naar Neanderthalers van Wil Roebroeks, Leiden

en passen zich makkelijker aan bij het menu wat voorhanden is. Zij eten vaker vis of klein wild en meer planten, wortels, vruchten en noten. Dan is een groot territorium minder van belang voor het overleven. Naast respect voor de krijger heerst er gastvrijheid (het feestmaal) met de voordelen van uitwisseling van informatie en de mogelijkheden tot ruil(handel).

Het DNA spoor⁷ ondersteunt de archeologische vondsten over de verspreiding uit Afrika en wijst uit dat alle huidige mensen in de rest van de wereld afstammen van de groepen die Afrika via het Arabisch schiereiland verlieten. In het Midden-Oosten ontmoeten zij de Neanderthaler nog en heeft waarschijnlijk beperkte genetische menging plaatsgevonden met voordelen voor het afweer systeem. Deze moderne mensen bereiken al vroeg Australië via de toen onderling verbonden Indonesische eilanden. Maar zij staken wel een brede, gevaarlijke zee over. Van deze reis is (nog) niet veel bekend, want de zeespiegel ligt nu een stuk hoger. Veel sporen van hun reis liggen onder water en zijn daarom niet gevonden. Maar deze voorouders uit het Midden-Oosten stonden aan de basis van de verspreiding over de hele wereld. Namen zij de boog al mee uit Afrika?

Mikken en raken is de essentie van het schieten met pijl en boog. Gooien met bijvoorbeeld stenen of stokken is al heel oud. Apen gooien nog altijd, ook met uitwerpselen, om anderen op een afstand te houden. Nu vallen er geen doden door geworpen uitwerpselen, maar het vermogen om te werpen, te richten en te raken was al aanwezig. Voorgangers van de moderne mens, zoals Neanderthalers, kenden al speren. Zij hadden het voordeel dat grote prooidieren in Europa niet op de vlucht gingen voor een paar kleinere tweebeinige wezens. Dus konden zij dicht bij de prooi komen. Dat leidde wel tot grotere risico's voor de jagers en bloederige taferelen. Neanderthalers verzorgden elkaar bij opgelopen verwondingen. In Afrika, de bakermat van de mens, hadden prooidieren geleerd om uit hun buurt te blijven. De moderne mens stond in Afrika voor het probleem deze grotere afstand tot de prooi te overbruggen met als voordeel, dat risico voor eigen lijf en leden daardoor ook minder werd. Dus de knuppel werd een werpstok, die later tot boemerang is geëvolueerd⁸. De (werp)speer werd verbeterd door de ontwikkeling van een hulpstuk bij het werpen, die je arm verlengd en de werpafstand vergroot. De vraag is, of de boog al zeventigduizend jaar in gebruik is, of op verschillende plaatsen werd (her)uitgevonden.

2.1 De trek naar de steppen van Azië en Europa

In de archeologie wordt vaak gesproken over een 'creatieve periode'. Dit is gebaseerd op het gebruik van nieuw en beter gereedschap, kunst en het gebruik van symbolen, rituele begravingen en een belangstelling voor 'spiegels en kralen'. Zowel zaken die het overleven makkelijker maken, zoals de pijl en boog, als zaken die het leven aantrekkelijker maken, maar niet noodzakelijk zijn om te overleven. De creatieve periode leidt onder meer tot de spectaculaire, vijfendertigduizend jaar oude grottekeningen zoals in Spanje en Frankrijk zijn gevonden. Net als de vondsten van vruchtbaarheidsbeeldjes van vrouwen en andere – op de steppen van heel Eurazië gedeelde – symbolische voorstellingen, zoals van de ooievaar op de seizoensgebonden trektocht. Een recente vondst maakt de vruchtbaarheidsbeeldjes wel 37.000 jaar oud. De creatieve periode zou dus na de uittocht uit Afrika plaatsvinden. Het is niet logisch een creatieve explosie te plaatsen na de uittocht uit Afrika, want deze trek is op zich zelf creatief.

Er zijn ook aanwijzingen voor een eerdere start van de creatieve periode. Het gaat dan om archeologische vondsten, zoals de ontwikkeling van pijl en boog en het gebruik van de kleurstof oker in Zuid Afrika. Het begraven van doden, gebruik van kleurstoffen en het dragen van sieraden – de kenmerken van een creatieve periode – zijn hier 70.000 jaar oud. De vondsten in Afrika afdoen als geïsoleerde voorlopers van de creatieve periode doet geen recht aan deze vondsten. Misschien is het beter om over een golfbeweging te spreken, waarin nieuwe ontdekkingen worden gedaan.

⁷ DNA onderzoek is nog volop in ontwikkeling, waardoor conclusies aan verandering onderhevig zijn. Het DNA spoor wijst op groepen, die ongeveer 60.000 jaar geleden uit Afrika trokken en de voorouders zijn van alle mensen buiten Afrika.

⁸ De boemerang is niet alleen in Australië, maar ook in Afrika en Europa gebruikt (NewScientist, 18-6-2009)

Waarschijnlijk is dat gebruik van nieuwe en betere gereedschappen of hulpmiddelen noodzakelijk waren om te overleven onder gewijzigde omstandigheden. De onderlinge contacten maakten uitwisseling van de vruchten van deze creativiteit mogelijk. Deze creatieve perioden vormen de basis voor de groei en de verspreiding van de mensheid.

Na het vertrek uit Afrika bereiken moderne mensen veertigduizend jaar geleden Europa via de steppen in centraal Eurazië. In Eurazië jaagt de mens op grootwild, zoals oerossen of rendieren, er wordt gevestigd en gezocht naar bessen, noten of wortels. De jager-verzamelaars trekken over de toendra-achtige steppen van zuid Europa tot het oosten van Azië. Hij – en zij vaak ook – draagt een vuurstenen mes, een speer of pijl en boog bij zich. Onze voorouders overnachten in beschutte plekken, zoals grotten of bouwen hutten en tenten. Zij trekken afhankelijk van de seizoenen heen en weer met de kuddes waarop wordt gejaagd. Het is tot twaalfduizend jaar geleden te koud in het noorden van Europa, hoewel recent onderzoek met ijsboringen heeft geleerd, dat er korte onderbrekingen met een warmer klimaat waren. Als de kuddes dan noordelijker grazen, komen de jagers ook noordelijker. Maar meestal waren de noordelijke streken onherbergzaam en de grond permanent bevroren. De meeste archeologische vondsten uit deze eerste periode zijn afkomstig uit een strook vanaf de Pyreneeën en de landen rond de Alpen tot diep in Rusland. De jagers stelden zich hier op langs de migratie routes voor de wilde kuddes over de toenmalige steppe. Elfduizend jaar geleden bereiken rendier jagers de strook ter hoogte van het huidige Hamburg weer.

Wanneer het na de ijstijd in het noorden van Europa warmer wordt, neemt de bebossing toe. Dan heeft de moderne mens zeker een pijl en boog bij zich. Zij jagen, vissen en verzamelen nog steeds fruit, wortels of noten. Er is kennis opgedaan van technieken om seizoensgebonden voedselvoorraden langer te bewaren door het te zouten, te drogen of te roken. De zalm wordt bijvoorbeeld gerookt, fruit gedroogd, noten bewaard. Er is voldoende om een grote groep te voeden. De mens krijgt meer vrije tijd, die gebruikt wordt om de onderlinge relaties te bestendigen met muziek, gezang, dans en een feestmaal.

Net als oorspronkelijk in Afrika leiden onze voorouders op het Eurazische continent hoofdzakelijk een nomadisch bestaan en zij verblijven ook regelmatig op plekken waar het goed toeven is. Daar komen families en gemeenschappen elkaar tegen, bijvoorbeeld in de vallei, waardoor de kuddes trekken op weg naar zomer- of winterweide. Het beeld wat bij deze ontmoeting hoort is eerder een kampvuur met een feestmaal (vlees in overvloed) dan een strijd. Bij het kampvuur worden verhalen verteld, ervaringen uitgewisseld en gezongen. Muziek en zang zijn sterk met de cultuur van de moderne mens verweven. De inhoud van het lied (het verhaal) is onderdeel van de mondelinge kennisoverdracht (de orale geschiedenis)⁹. Vermoedelijk worden hier ook partners gekozen en zo inteelt vermeden. De ontmoeting tussen groepen is vaker feestelijk dan oorlogszuchtig. Wel kunnen onderlinge conflicten uitbreken. Vetes, waarbij de dader en zijn familie het risico lopen na een misdaad uit wraak te worden gedood, hebben oude wortels. Het oog om oog, tand om tand principe is bedoeld om te voorkomen dat conflicten te snel uit de hand lopen¹⁰.

Het nomadisch bestaan als jager-verzamelaar vinden we in Nederland nog terug op een zandrug aan de Polderweg in Hardinxveld-Giessendam, waar tijdens recente opgravingen een iepen boog¹¹ is gevonden die bij een reconstructie een trekgewicht van 70 Engelse ponden (lbs) bleek te hebben. Het rivierenlandschap speelt een belangrijke rol voor deze gemeenschap van jagers ongeveer 7.300 tot 6.700 jaar geleden. Het gebied is aantrekkelijk vanwege het waterwild (bevers en zwanen), groot wild (zwijnen en edelherten) en de visvangst, waarbij zij zich vooral richten op de snoek. Het kamp is in het

⁹ Kennis van geneeskrachtige kruiden in India werd in rijmvorm overgedragen en is later in het Sanskriet opgeschreven. Deze kennis heeft via de zijderoute ook China bereikt.

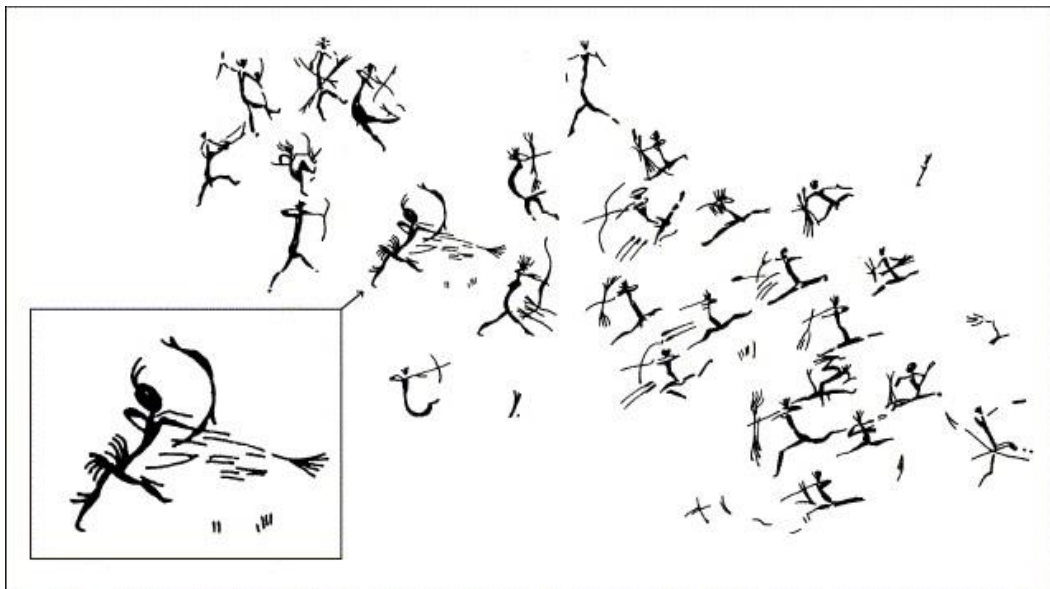
¹⁰ In het oude Friese recht staat er een staaf zilver op de veroordeling voor een moord of een kwart bij verwonding van één van de vier ledematen of de zintuigen van het hoofd. De betaling aan de familie van het slachtoffer kocht het recht op bloedwraak af, maar er werd meestal pas betaald zodra een beroep op de slachtoffers als bondgenoot moest worden gedaan.

¹¹ Deze 7.000 jaar oude, iepen boog is 1 van een 10-tal in Nederland gevonden bogen: de meest recente is een essen boog uit Wassenaar (8^e-10^e eeuw), anderen van taxus en meestal met een trekgewicht van 70-100 lbs.

tweede deel van de winter – van januari tot en met maart – bewoond. Veeteelt of landbouw zijn bij deze groep nog onbekend. Maar het is geen idyllisch bestaan. Het leven is hard, veel kinderen sterven jong en de gemiddelde levensverwachting is laag.

Opmerkelijk is, dat gewelddadigheden tussen groepen zich vooral voordoen in de periode dat boeren zich vestigen. Er zijn in graven skeletten gevonden die sporen van dodelijke verwondingen tonen, opgelopen tijdens een overval. Een nederzetting bij Wassenaar is 3700 jaar geleden overvallen en de bewoners zijn vermoord zo blijkt uit opgravingen. Eén van de slachtoffers is door een pijl getroffen. Is het de overvallers in Wassenaar te doen om wraak, of om het vee, jonge vrouwen of andere bezittingen? De ontwikkeling van bezit in de vorm van land, vee en waterbronnen leidt tot twisten. Is de verhouding tussen nomaden en boeren ongemakkelijk? Bij opgravingen in Duistland en Oostenrijk zijn ook bewijzen voor moordpartijen uit de overgangperiode gevonden. De verwondingen zijn hier toe te schrijven aan de hak, wat duidt op vetes tussen groepen boeren. Overigens zijn archeologen geneigd in graven gevonden pijlpunten te zien als grafbijzetting. Alleen duidelijk dodelijke verwondingen, waarbij de pijlpunt in het bot is blijven steken, worden aan het gebruik van de boog toegeschreven. Ötzi is uitgebreid en intensief bestudeerd, maar het duurde lange tijd, voordat de door een pijl veroorzaakte kras in het bot opviel die de oorzaak van zijn dood was.

Hoe zij zichzelf zagen, of verschillende groepen elkaar verstonden, en of nieuwsgierigheid het van wantrouwen heeft gewonnen bij ontmoetingen, blijft duister. Zowel samenwerking als tegenwerking binnen en tussen groepen komt voor. Bij tegenwerking uitmondend in een conflict, is het logisch om steun te zoeken bij bondgenoten. Dit is het spel wat altijd al gespeeld werd en nog steeds gespeeld wordt. Daarom ligt de nadruk op het belang van zowel gastvrijheid als van moedige krijgers. Gastvrijheid, uitwisseling van geschenken (ook een vorm van ruilhandel) en een feestmaal maken het sluiten en bestendigen van bondgenootschappen mogelijk. De dreiging, die uitgaat van dappere krijgers weerhoudt anderen van een aanval. De krijgers zijn nodig ter verdediging van de groep of om met een aanval de zaken weer recht te zetten en soms om op rooftocht te gaan. Gastvrijheid en moed zijn de centrale culturele waarden.

Een gevechtsscène tussen 2 groepen boogschutters, een groep van 11 tegen een groep van 9 schutters, één schutter is vergroot om zijn tenue en hoofdtooi weer te geven, Les Dogues, Oost Spanje

Een gevecht met pijl en boog wordt soms ook uitgebeeld zoals hierboven. Maar het kan ook de uitbeelding van een ritueel zijn. Ik herinner mij Papoea's, die aan weerszijden van een dal opgesteld staan en elkaar beschieten op een afstand of wijze, dat de pijlen voor de voeten van de tegenstander landen.

De moderne mens is in Europa uit het oosten en het zuiden naar het noordwesten getrokken. In verschillende golven en regelmatig ook in omgekeerde richting. Vermenging is waarschijnlijker, dan verdrijving, want voor nomadische groepen was in de regel ruimte genoeg. Ik gebruik de term groep liever dan stam om een gemeenschap aan te duiden. De term stam legt te veel de nadruk op gesloten familieverbanden. In de kern bestaat een groep uit één of meer uitgebreide families, waarbinnen de moederlijn doorslaggevend is. Maar het betreft een los verband met ruimte voor vreemdelingen.

De nieuwe boeren uit Anatolië –sterker in getal – brengen de landbouw mee en leven duizenden jaren naast jager-verzamelaars. Tijdens de bronstijd komen daar de ruiters van de steppe bij en vestigen veehouders zich op de armere gronden. Archeologische continuïteit vinden we terug bij het wijd verspreide aardewerk (zoals de bekerculturen) en bij de variatie aan begrafenis rituelen (bijv. de grafvondsten). Er vindt uitwisseling plaats tussen naburige groepen en er bestaan handelscontacten over grote afstanden. Er zijn verschillende aanwijzingen, dat reizende ambachtslieden of handelaren van verre komen en zich aansluiten bij de gemeenschap.

Wanneer ik naar de ijsmummie Ötzi¹² en de vondsten op de plaats van zijn overlijden kijk, zie ik een Kelt. Als ik zijn koperen bijl vervang door een vuurstenen bijl zie ik een oudere jager-verzamelaar uit de steentijd. Wanneer ik deze bijl vervang door een ijzeren bijl en een zwaard en schild toevoeg zie ik een Angel-Saks, een Merovingische krijger¹³, of een Viking. We treffen mensen aan uit verschillende tijden, niet steeds nieuwe volkeren, die achter elkaar door Europa of Azië trekken en elkaar verdrijven en uitmoorden. De verspreiding van een vernieuwing of een verbetering is traceerbaar: mooier aardewerk, bronzen voorwerpen e.d. Het is mogelijk dat de vernieuwing een groep een voorsprong geeft op anderen en dat alleen zij overleven. Maar meestal nemen hun burens de verbetering over, soms omdat wij geneigd zijn te denken, dat elke vernieuwing ook een verbetering is. Ötzi had beter een vuurstenen bijl kunnen gebruiken, dan de koperen bijl die hij bij zich had. Een vuurstenen bijl is relatief eenvoudig te maken, bijzonder scherp en heel functioneel om hout mee te bewerken. Met de koperen versie zou ik niet graag een boom omhakken. Toch lieten de tijdgenoten van Ötzi de vuurstenen versie liggen. Zij droegen glimmende, koperen of later de hardere bronzen bijlen met zich mee, die zij mooier vonden.

Een vernieuwing geeft status, vooral als deze in gebruik raakt bij de elite of groepen die onder betere omstandigheden leven. Daarom was de glimmende, koperen bijl aantrekkelijk. Daarom is het Frans van de Franken en Galliërs een Latijnse taal (de Romanisering). Daarom wordt de kruisboog meestal gezien als een verbetering. Deze werd door edelen gebruikt. Een ridder had soms twee schildknappen. De één om een afgeschoten boog aan te pakken en de ander om een geladen en gespannen kruisboog aan te reiken. Logistiek is het niet handig om drie man in te zetten om één pijl te schieten. De handboog wordt gezien als boers en achterhaald. De handboog was voor de armen¹⁴; de gewone mensen dus. Er werd door de elite met het zwaard op neer gekeken: een wapen voor lafaards.

Mensen leerden vaardigheden om te overleven van hun ouders, groepsgenoten en stamoudsten (aldermannen) die nog wisten, waar een betere lag bij aanhoudende droogte of juist het wassende water. Eén van die vaardigheden was de vervaardiging van een boog met pijlen. Een systeem van leren dat met leerling, gezelschap en meester voortgezet wordt onder de latere gilden. Er was al wel specialisatie. Vuursteen kwam van de beste groeven en werd over grote afstanden verhandeld. Schelpen in gebruik als sierraad kwamen van geschikte stranden. Deze handel duidt op regelmatige contacten tussen de nomadische groepen jager-verzamelaars. De laatste zevenduizend jaar worden in Europa ook akkers aangelegd en houden herders het vee in de gaten. De landbouw en veeteelt verspreiden zich via de vruchtbare gronden richting het noordwesten. Na het brons leren we het ijzer kennen. Het zwaard gaat een grote rol op het slagveld spelen, maar de boog blijft in gebruik. De boog is immers geschikt voor

¹² Ötzi, de ijsmummie, is in 1991 in de Oostenrijkse Alpen gevonden en is bewaard gebleven door het ijs. Ik zal Ötzi en de 5.300 jaar oude spullen die hij bij zich had, regelmatig als illustratie gebruiken net als de strip Asterix en Obelix.

¹³ Het eerste Frankische koninkrijk, dat zich als opvolger van de Romeinen in België en het noorden van Frankrijk vestigde en het vacuüm vulde dat het vertrek van de Romeinen had achtergelaten.

¹⁴ zie Fries Schoutenrecht “Wie minder dan 12 pond bezat diende over pijl en boog te beschikken”

de jacht en bij het beslechten van conflicten op afstand en het zwaard of de speer voor man tot man gevechten, die daarop volgden.

2.2 De eerste boeren

De ontwikkeling van de landbouw luidt een nieuwe fase in: de eerste boeren gaan zich vestigen en maken zo een einde aan hun nomadisch bestaan. Domesticatie van vee en de ontwikkeling van landbouw leiden tot permanente vestiging en het ontstaan van de eerste dorpen. Wanneer boeren zich permanent vestigen, wordt het eigendom van de grond, de kernfamilie en de vaderlijn belangrijker. Dan ontstaat er een nieuwe vorm van territoriaal gedrag tussen de Eufraat en de Tigris in Mesopotamië, langs de Indus en de Gele rivier. De eerste sporen van landbouw zijn twaalfduizend jaar oud en gevonden in het Midden-Oosten, waar de zaden van grassen gecultiveerd werden. In Amerika zal maïs het voornaamste gewas worden. De overgang van rondtrekkende nomade naar gevestigde boer loopt geleidelijk en vindt niet overal tegelijkertijd plaats. Nomaden laten een knol of wortel achter in de grond voor een volgend bezoek. De boeren verbouwen graan, maar gaan ook op jacht.

De samenleving is in eerste instantie nog egalitair en het grondbezit is nog niet persoonlijk en erfelijk. De grond is mogelijk in handen van de gemeenschap of de familie. Het gemeenschappelijk bezit van akkers en weidegronden kennen wij in Noord-West Europa nog als de geest, es en brink of de 'commons' in Engeland. De akkerbouwers verdelen de vruchtbare gronden op den duur echter meestal in erfelijk eigendom van vader op zoon¹⁵. Het privé eigendom van de grond en de kuddes brengt grotere sociaal-economische verschillen voort. Het privé bezit van akkers leidt tot grootgrondbezit en de sociale verschillen binnen de groep nemen toe. Dit grondeigendom betekent het bezit van de productie middelen in een boerensamenleving. Wanneer eigendom van de grond een rol gaat spelen (en niet persoonlijke eigendommen zoals de boog, de bijl of de beker en sieraden of een kam, die ook in het graf werden meegenomen), ontstaan andere verhoudingen met een elite van grootgrondbezitters en nieuwe conflicten met bezitlozen. Een kleine elite van grootgrondbezitters, die meestal wordt aangeduid als adel, grijpt de macht. De ongelijkheid kan ontstaan doordat de één harder werkt dan de ander, slimmer is of een beter stuk grond bezit, maar meestal is het een gevolg van list, bedrog en geweld. Het recht van de sterkste beheerst het grootgrondbezit. In een conflict over landbouwgrond kan de zwakste de sterkste niet ontlopen. Dat is het verschil met draagbaar en relatief eenvoudig vervangbaar bezit (de speer, het mes en de boog) of met in principe oneindig deelbare kennis.

Voor een nomade is eigendom van grond net zo iets als eigendom van lucht. De nomaden handhaven zich als jagers in de bossen, te paard op de steppen of met de boot langs moeilijk toegankelijke kusten en moerassen. Zijn eigendommen zijn draagbaar, zoals sieraden, gereedschappen of wapens of bestaan uit kennis van de goede visgronden of jachtvelden en de vervaardiging van speren, pijlen en bogen of boten, fuiken en netten. Deze kennis om te overleven wordt gedeeld en is niet exclusief zoals eigendom van grond¹⁶. Zodra de mens zich permanent vestigt, akkers aanlegt en gedomesticeerd vee houdt, wordt verdrijving een risico. Als een sterkere tegenstander de akker of het vee inpikt, zit je zonder eten en dreigt de hongerdood. Een jager-verzamelaar vermeed bij een te grote dreiging de confrontatie. Soms wordt een boerengemeenschap overvallen, vermoordt en van voorraden, vee of jonge vrouwen berooft. Het bestaan is niet aldoor vreedzaam, naast samenwerking is er tegenwerking.

De geleidelijke overgang van het bestaan als jager-verzamelaars naar boeren verandert ook de familie betrekkingen. Een goede buur wordt belangrijker dan een verre verwant. Met zijn ossen, ploeg en wagen gaat de man de akkerbouw domineren - traditioneel het domein van de vrouw als verzamelaar -

¹⁵ De eerste aanwijzingen (grafgiften) in Europa voor het ontstaan van sociale ongelijkheid dateren van 7000 tot 6000 jaar geleden. Grondbezit werd erfelijk vanwege investeringen in bemesting en grondverbetering. Tijdens deze verspreiding van de landbouw neemt ook het geweld toe. De sporen wijzen veelal op gebruik van landbouwwerktuigen als de hak, wat duidt op onderling geweld tussen boeren.

¹⁶ The origin of the family, private property and the state, F. Engels (1884) geeft een treffende samenvatting van de inzichten aan het einde van de 19de eeuw. Het privé bezit van productie middelen – in het bijzonder de grond – heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van sociale verschillen.

terwijl de vrouwen de landbouwproducten gaan verwerken: zuivel of spinnen en weven. De verhouding tussen man en vrouw verschuift ten gunste van de man, die de grond in eigendom heeft. Hij staat voor de vraag of hij zijn eigendom kan uitbreiden door harder te werken of te trouwen met de dochter van een grootgrondbezitter en hoe de versnippering van zijn nalatenschap te voorkomen. De kernfamilie – en voor het beschermen van eigendommen via erfrecht vooral de man, zijn vader en zijn zoon – wordt belangrijker dan de uitgebreide familie, de stam en relaties met andere stammen, die je onderweg kunt tegenkomen.

De eerste boeren nederzettingen zijn klein, een paar boerderijen bij elkaar. Onder gunstige omstandigheden kunnen deze vestigingen uitgroeien tot wel achtduizend inwoners, zoals opgravingen in Turkije leren. In deze nederzetting in Anatolië vinden zij veiligheid in het getal. De bebouwing bestaat alleen uit woningen; er zijn geen tempels, pleinen of openbare gebouwen aangetroffen. De boog is nog steeds in gebruik voor de jacht, maar in toenemende mate ook voor de verdediging van de bezittingen. De nieuwe leefwijze creëert nieuwe behoeften. Er volgt een revolutie in het gebruik van materialen. Waar eerst alleen hout of steen werden bewerkt, worden nu nieuwe vormen uit aardewerk gekneed of metalen gesmeed. Aardewerk potten zijn 15 tot 20 duizend jaar oud gezien vondsten in Azië (China en Japan¹⁷), dus voor de opkomst van de landbouw. Modder en klei zijn ook geschikt om huizen te bouwen. Het bewerken van koper volgt ongeveer zeventuizend jaar geleden, het brons vijftuizend jaar en het ijzer ruim drieduizend jaar geleden.

De verspreiding van de landbouw brengt meer nieuwigheden: naast het verbouwen van granen ook het brouwen van bier, of de os en de kar met wielen. De naam, die de brengers van deze vernieuwingen gebruiken, wordt overgenomen in het taalgebruik van de ontvangende groep. De invloed kan verder strekken dan de namen voor 'wiel' en 'as'. De taal van de bringer van het nieuws, de reizende kopermid bijvoorbeeld, heeft status en de invloed op het taalgebruik is groter dan uitsluitend de naamgeving aan nieuwe uitvindingen. Taal is cultuur en veranderlijk. De verspreiding van artefacten, gebruiken en taal zijn niet noodzakelijkerwijs verbonden met de verspreiding van nieuwe volken. De aanwezige bewoners nemen de namen voor nieuwe ontdekkingen vaak over en hun taal verandert mee. Anderzijds zijn de namen voor oude goden, zoals Wodan (of Odin), Thor en Freia (respectievelijk de oppergod, de god van de donder en de godin van de liefde) in noord Europa juist bewaart gebleven in de dagen van de week: woensdag, donderdag en vrijdag.

Het idee dat Groot-Brittannië door een invasie van Kelten werd overspoeld, is vergelijkbaar met de aanname dat alle Nederlanders afstammen van de Batavieren. Het is een romantische kijk¹⁸ op het verleden gekoesterd in de 18de eeuw. Taalkundig is er inderdaad verwantschap tussen de Keltische taal van de Galliërs en de talen gesproken in Wales, Ierland en Schotland. Maar taal is iets anders dan afstamming. Bovendien werden deze talen al rond de Ierse Zee gesproken¹⁹ voor de verspreiding van Keltische artefacten. Na het vertrek van de Romeinen zal een deel van de Franken (een Germaanse stam) in de 5de eeuw het Frankrijk van de Galliërs binnentrekken. De Romeinse invloed en aantrekkingskracht blijken zo sterk dat de Franken net als de Galliërs de Latijnse taal overnemen evenals de Noormannen die zich in de 9de eeuw in Normandië vestigen en vervolgens in 1066 de macht in Engeland overnemen en het Frans tot hoftaal maken. Taal is dus cultuur en niet erfelijk en etniciteit is een keus.

Aan archeologische vondsten worden vaak namen toegekend, die gebaseerd zijn op de kenmerken van het gebruikte aardewerk. In Nederland kennen we bijvoorbeeld de klokbeker- en de trechterbeker-cultuur. Soms is de naam een specificatie naar de vindplaats (Swifterbant cultuur). De verspreiding van deze 5.400 jaar oude bekeerculturen is zo ruim, dat deze heel Europa omvatten, een teken van de nauwe, onderlinge (handels)contacten. In deze periode verspreiden zich ook de landbouw en veeteelt.

17 Potten zijn 15.000 jaar geleden in Japan gebruikt om vis in te koken, Nature 10-4-2013

18 Naast de romantische kijk speelt de decentrale eenheidsstaat bij de opkomst van het humanisme een belangrijke rol: Bataven (en Cananefaten) kenden al geen gecentraliseerd machtscentrum in Romeinse ogen.

19 Simon James, Peoples of Britain (BBC site)

De boeren trekken zeven- tot vierduizend jaar geleden steeds verder Europa in. Het DNA onderzoek²⁰ wijst uit dat de immigratiegolf van boeren uit het Midden-Oosten voor 60% is terug te vinden onder Europeanen, iets meer naar het zuiden dan in het noorden, waar de invloed van de ruites van de steppe groter is. De akkerbouw en de productie van granen maakt het ook mogelijk bier te gaan brouwen. Voor het bier is de drinkbeker handig. De trechterbeker cultuur bestrijkt een gebied van de Rijndelta, Atlantische kust, het Rhône dal en Italië en de klokbekercultuur een gebied tussen Rijn en Wolga. Nederland neemt in deze verspreidingsgebieden een centrale plaats in gezien de ligging aan zee en rivieren, precies tussen beide culturen. Komen er nieuwe groepen, die een bepaald type aardewerk produceren, of nemen bestaande groepen de verbetering over? Enerzijds is er veel continuïteit aangetroffen, anderzijds zijn er momenten waarop nederzettingen worden opgegeven (einde bronstijd of vertrek Romeinen bijvoorbeeld).

Naast het aardewerk zien we ook de verspreiding van het brons; het materiaal voor de ultieme strijdbijl die als statussymbool meegenomen wordt in het graf, naast de beker voor het bier. Het beeld dat met de verspreiding van koperen en later bronzen²¹ gebruiks- en kunstvoorwerpen ook de Kelten zich over Europa verspreiden is onjuist. Wij nemen de verspreiding van voorwerpen waar, die ook door ruil kunnen zijn verkregen. De bewerking van aardewerk en koper of brons wordt verspreid door gespecialiseerde, reizende ambachtslieden. Aan het gebit kan worden afgeleid wat iemand at toen hij jong was en daarmee waar hij vandaan kwam. De overledene in een vijfduizend jaar oud graf, gevonden vijf kilometer ten noorden van Stonehenge, bleek afkomstig uit de Alpen en werd aangeduid als de boogschutter vanwege de aangetroffen pijlpunten. In zijn graf zijn ook de eerste koperen messen in Engeland gevonden. Wellicht was hij een reizende kopersmid en verwant aan Ötzi. In Engeland is uitgebreid onderzoek gedaan naar individuele graven die vijfduizend jaar geleden meer gebruikelijk worden tijdens de verspreiding van de bekercultuur, het koper en brons. De helft van de overledenen is op grote afstand van hun graf geboren en opgegroeid. Vergelijkbaar onderzoek in Duitsland leert dat daar ook 15% - 20% van de overledenen ver weg zijn geboren. Een teken van nauwe onderlinge contacten. Gemeenschappen staan dus open voor vreemdelingen en men reist rond.

De laatste paar duizend jaar kennen we namen toe aan groepen die in Europa leven: de Kelten die vooral als boeren rond de Alpen, Frankrijk en op de vruchtbare vlakten van Groot-Britannië en Ierland wonen, en de Germanen die meer noordelijk nog in de bossen jagen. De Romeinen verdelen deze groepen weer in Galliërs, Belgen, Vandalen, Goten, Franken, Friezen, enz. Daarmee wordt de afstamming niet veel duidelijker. Als Ierland, Wales en Schotland Keltisch zijn geworden, wie woonden er dan in de tijd voor de Kelten en waar zijn zij heengegaan? Waar zijn de Galliërs uit Frankrijk gebleven toen de Franken kwamen en waar kwamen al die Noormannen ineens vandaan? Het zijn afstammelingen van de oorspronkelijke jager-verzamelaars, nieuwe boeren en ruiters. Soms krijgt de groep de naam van het gebied waar zij wonen, zoals waarschijnlijk met de 'Friezen' na de 6de eeuw gebeurde. Omgekeerd kunnen zij ook een nieuwe naam aannemen, zoals Holland in 1100 waar Franken, Friezen en Saksen woonden.

De Vikingen voeren als laatste rooftochten uit in Europa. Wanneer Noormannen de Franse kust in de 9ste eeuw bereiken, zien zij een gunstige vestigingsplaats in de vruchtbare velden en visrijke rivieren van Normandië, de naam die zij aan dit gebied zullen geven. Zij kopiëren de feodale staat van de Franken en proberen zich via het huwelijk aan kansrijke adel te verbinden. De meeste oorlogen, die daarna in Europa gevoerd zullen worden, zijn successie oorlogen. Als een koning of leenman overlijdt zonder duidelijke opvolger, d.w.z. een legale, volwassen oudste zoon, zijn er door verwevenheid van adellijke families meerdere kapers op de kust om de troon over te nemen en hun macht uit te breiden. Dat is precies wat Willem de Bastaard doet, die in 1066 de Overwinnaar genoemd wordt door zijn greep naar de macht in Engeland. Willem werd in Normandië bastaard genoemd, omdat hij niet uit een

20 Onderzoek van P de Knijff in het kader van het Genographic Project leert dat 80% van de mannen in Nederland afstamt van de oorspronkelijke jager-verzamelaars en slechts 20% van de boeren die 7.000 jaar geleden Europa binnentrokken (NRC wetenschapsbijlage 20-10-08). Overigens zegt recenter onderzoek, dat het gebruikte kenmerk in de DNA volgorde waarschijnlijk pas in de late steentijd is ontstaan en dus geen informatie geeft over jager-verzamelaars ouder dan ca. 7.000 jaar (NRC wetenschapsbijlage 19-02-11).

21 Legering met tin die 5000 jaar geleden zijn intrede doet, koper werd 7000 jaar geleden al gebruikt.

adellijk huwelijk geboren is, maar hij claimt de Engelse troon. De invasie uit 1066 is het gevolg. Dit is op een prachtig wandtapijt vastgelegd. De Engelsen hebben alle een snor en de Normandiërs hebben een opgeschoren achterhoofd. Beide dragen bogen bij zich. De invasiemacht van Normandische krijgers te paard bestaat uit slechts 1% van de bevolking in Engeland uit die tijd. Met veertig- tot vijftigduizend krijgers nemen zij Engeland over. William the Conquerer verdeelt de landerijen in leen onder zijn getrouwen, waaronder het in de inleiding genoemde Bramall Hall. Op hun beurt verliezen de Angel-Saksen hun toegeëigende bezittingen weer en William the Conquerer laat dit vastleggen in het domesday book, zodat zijn feodale aanspraken voorgoed vastliggen.

Historici en archeologen in Engeland wijzen er op dat voor boeren niet veel veranderde toen in de 6de eeuw de Angelsaksische krijgers, mogelijk achtergebleven Romeinse hulptroepen, de macht overnamen. Evenmin als bij de machtsovername door William the Conquerer. De boer moest een deel van de opbrengst afstaan in ruil voor de belofte van bescherming tegen plundering. De overwinnaars nemen het bezit en de positie van de oorspronkelijke elite over en de inwoners eerst de Angelsaksische, later de Deense cultuur met een Franse saus. Het is slechts een wisseling van de wacht. Het maakt de boeren niet veel uit of zij aan de één of de ander belasting moeten betalen.

2.3 De opkomst van steden

Met de ontwikkeling van de landbouw ontstaan de eerste boerendorpen. De sporen van nederzettingen, groter dan enkele boerderijen, zijn acht- tot negenduizend jaar oud en gevonden in het Midden-Oosten. Sommige nederzettingen met graanopslag en administratie worden nog groter, het eerst langs handelsroutes en op plaatsen waar irrigatie of waterhuishouding (en dus meer organisatie en bestuur) nodig is voor de landbouw. Ruim vijfduizend jaar geleden begint de beschaving in Soemerië²² tussen de Eufraat en de Tigris in steden als Eridoe, Oer en Oeroek²³. Een stad kan ontstaan als er voldoende surplus aan voedsel wordt geproduceerd. Het is niet alleen de omvang, die de steden kenmerkt, maar vooral het feit dat de inwoners zelf geen boeren meer zijn. De stedelingen specialiseren zich in ambachten, in het bestuur of het recht en bedrijven wetenschap. Het schrift wordt hier uitgevonden en voor het eerst is de mens niet meer op (op rijm gestelde) mondelinge overdracht aangewezen. Ook in China bij de Gele Rivier, India en Pakistan bij de Indus, en Egypte langs de Nijl ontstaan steden. Samen vormen deze steden de bakermat van de beschaving. De opkomst van deze steden en de ontwikkeling van het schrift luiden het einde in van de prehistorie²⁴ en markeren de komst van de beschaving. Net als de overgang van een nomadisch naar een boerenbestaan geleidelijk verliep, komt de beschaving niet overal gelijktijdig. De prehistorie eindigt eerder in Mesopotamië dan in Europa, waar op de komst van Grieken en Romeinen wordt gewacht, voordat het schrift doordringt en geschreven bronnen bewaard worden.

Met de komst van steden neemt de handel toe. De handel bloeit op en de stad wordt de thuisbasis van de eerlijke koopman. Deze handel is alleen succesvol, als er een basis is voor wederzijds vertrouwen, ook over grote afstanden. Binnen de stad is het leven en laten leven. De verworvenheden van de stad worden echter niet door iedereen gewaardeerd: Babylon staat korte tijd later symbool voor verwarring en overmoed en de steden Sodom en Gomorra zijn te zien als een spiegel van de angst voor de toegenomen vrijheid en blijheid. De oeroude steden markeren een nieuwe verhouding tussen stad en platteland en dat heeft ingrijpende gevolgen²⁵.

22 Mesopotamië (het huidige Irak)

23 Op zoek naar de bronnen van onze beschaving, Michael Woods

24 Prehistorie is te verstaan als de tijd voor de geschreven geschiedenis.

25 Nog altijd worden nieuwkomers in een stad gezien als boers of achterlijk. Het verzet van nieuwkomers tegen deze behandeling kan leiden tot verheerlijking van een zelfgekozen verleden: de Rasta's in Amerika maar ook Osama Bin Laden in zijn grot of Ghadaffi in zijn tent.

De mensheid splitst zich in drie groepen²⁶:

- de stedeling die handel drijft of gespecialiseerd is in een ambacht, die het schrift beheerst en wetenschap bedrijft. De stad belichaamt (religieuze) bestuursmacht, maar is aangewezen op de boeren voor voedsel en op de nomaden voor handelsroutes;
- de boer die kan verdienen aan het leveren van voedsel voor de stedeling en in de stad bescherming kan zoeken tegen aanvallen van ruiters uit de steppe;
- de steppe nomade, bedreven in het hanteren van wapens en die te paard grote afstanden kan overbruggen, dus handig bij de handel en als bondgenoot in de strijd, maar als vijand dodelijk voor handel, boer en stedeling.

De stedeling staat voor een dilemma: zelf de wapens opnemen, betekent risico nemen. De boeren bewapenen en voor verdediging inzetten is mogelijk, maar keert zich tegen de stedeling bij onderlinge conflicten. Ook gewapende ruiters van de steppe inhuren is mogelijk door de verzamelde rijkdom, die de ontwikkeling van de stad en de handel met zich meebrengt. Maar wat als deze gewapende strijders de macht binnen de stadsmuren overnemen? De stedeling zal zelf voor zijn verdediging en vrijheid moeten zorgen. Minder bedreven te paard dan de steppe bewoner, wordt een lichte en snelle strijdswagen ontwikkeld. Deze strijdswagen met boogschutter domineert het strijdtoneel in het Midden-Oosten tot 3.200 jaar geleden het zwaard tijdens de ijzertijd zijn intrede doet. Het zwaard maakt korte metten met de lichte strijdwagens.

Het (spijker)schrift is in deze oeroude steden ontwikkeld en de eerste literatuur (Gilgamesh) wordt opgeschreven. De wetenschap ontwikkelt zich en de oudste bronnen stammen uit Mesopotamië. Een vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor in de steden langs de Indus waar het Sanskriet de taal van de wetenschap wordt. Ook in India is verdraagzaamheid voorwaarde voor de snelle verstedelijking en de ontwikkeling van de handel (de zijde route). De tolerantie in de oude Indiase steden wordt ook bevorderd door de ontwikkeling van het vreedzame Boeddhisme. De wiskunde, sterrenkunde en filosofie uit Mesopotamië worden later overgenomen door de Grieken en bedreven in een stad als Athene. Tijdens de Mohammedaanse bloei in de vroege middeleeuwen worden deze Grieken vertaald in het Arabisch. De Islamieten voegen weer hun eigen inzichten toe. Zij vestigen zich als Moren in Spanje, bouwen prachtige steden, stichten bibliotheken en universiteiten onder meer in Cordoba en zorgen voor irrigatie, zodat landbouw mogelijk wordt. Opnieuw is verdraagzaamheid voorwaarde voor het ontstaan van deze steden. Als de Mohammedanen, die in deze tijd andere geloven wel tolereren, tijdens de kruistochten uit Spanje worden verdreven, worden hun bibliotheken door fundamentalistische Christenen verbrand.

Er blijven gelukkig een aantal exemplaren bewaard in handen van leergierigen. Door de Latijnse vertaling uit het Arabisch wordt de wiskunde uit Mesopotamië en de filosofie van de Grieken tijdens de Verlichting herontdekt²⁷. Zo komt in de middeleeuwen ook belangstelling op voor kennis buiten de kloostermuren in Europa. In de 11de eeuw worden de eerste universiteiten gesticht in Bologna (Italië) en Montpellier (Frankrijk). Parijs, Cambridge, Oxford Leuven (1425)²⁸ en Leiden (1575) volgen. Maar zo ver zijn we nog niet in de geschiedenis. In Europa wordt Ötzi met een pijl doodgeschoten ten tijde van het ontstaan van de eerste steden in Mesopotamië, d.w.z. het huidige Irak. Het duurt nog even voordat deze nieuwe ontwikkelingen noordwest Europa bereiken. De heersende beschaving in Europa is van jager-verzamelaars, die kennismaken met veeteelt en landbouw. Zij zijn 5.000 jaar geleden in staat monumenten als Stonehenge²⁹ op te richten. Dit is rond de tijd van de bouw van de eerste steden in het oosten en de piramiden van Egypte.

²⁶ The Human Web, JR en WH McNeill, 2002

²⁷ Van 767 tot 769 verdiept Liudger, een kleinzoon van Wursing (zie ook blz. 35) zich te York in de geestelijke kennis van de bijbel en de wereldlijke kennis van de Grieken en Romeinen. De boeken der Verlichting kunnen ook via de Keltische kerk bewaard zijn gebleven. Andere historici wijzen op vertalingen uit het Arabisch tijdens de Verlichting. Lendering stelt bijvoorbeeld de kloostergrenzen doorbroken worden en een universum buiten en voorafgaand aan het paradijs van Adam en Eva wordt ontdekt.

²⁸ Jan Rogiers in Plaatsen van herinnering: Leuven kreeg in 1425 toestemming voor 4 faculteiten

²⁹ Een stenen cirkel in Engeland, nabij Salisbury om de zonnwende te vieren, de cyclus van leven en dood.

Hoewel er onmiskenbaar vooruitgang in de geschiedenis is geboekt (denk aan de bouwwerken, het schrift, de ontwikkelingen in wetenschap, het vervoer of de verbetering van comfort), blijkt uit onderzoek naar huidige groepen jager-verzamelaars in de jaren zestig, dat het voorzien in eerste levensbehoefte slechts een paar uur per groepslid per dag koste (onder gunstige omstandigheden), terwijl een boer sinds het ontstaan van landbouw en veeteelt de hele dag in de weer moet zijn³⁰. Zo slecht was het bestaan als jager-verzamelaar nog niet. Je hield tijd over voor andere zaken, leefde in harmonie met de natuur en de sociale verschillen waren gering. De – met de ontwikkeling van landbouw en steden gepaard gaande – concentraties vee, gewassen en mensen verhogen de kans op uitbraken van besmettelijke ziektes en maken het risico van mislukte oogsten groter. Hongersnood, ziekte en de dood zijn het gevolg. Het gemeenschappelijke bezit van jachtgronden wordt privaat bezit van de vruchtbare landbouwgrond. Dit eigendom en de opbrengsten van de grond moeten worden beschermd, waarvoor wapens als de boog nodig blijven. De voorraden in de graanschuren en de met de handel vergaarde rijkdommen vormen immers een nieuw jachtterrein voor nomaden en concurrenten. De plaatselijke elite uitschakelen en hun bezit overnemen wordt een aantrekkelijk tijdverdrijf.

Sociale ongelijkheid is toegenomen, doordat na verloop van tijd enkelen meer grond in eigendom krijgen en anderen juist minder. Sommigen werken harder, anderen hebben geluk, maar meestal ligt geweld, list en bedrog aan de basis van rijkdom. Ook vergaren sommigen hun fortuin in de toegenomen handel in en tussen de steden. De aanvankelijk meer egalitaire boerengemeenschappen raken verdeeld in enkele rijke machtigen en vele armen. Uit de rijkste grootgrondbezitters komt de adel voort. Zij vestigen met hulp van religieuze leiders en/of de rijke kooplieden de staatsmacht. De staat krijgt het monopolie van het zwaard, dat wil zeggen dat alleen namens de staat wapens gedragen of gebruikt mogen worden. Afhankelijk welke coalitie aan de macht is, mag uitsluitend de adel wapens dragen (China en andere feodale systemen bijvoorbeeld), of wordt dat juist ook verwacht van vrije boeren en burgers (de stadsstaten uit Mesopotamië, Griekenland en Holland bijvoorbeeld). De Romeinen nemen een tussenpositie in. Rome kent vrije burgers, maar dat wordt je niet zo maar. Het is een bijzonder privilege om burger van Rome te worden. De Romeinen professionaliseren het leger. Zij schakelen bondgenoten in, die na 25 jaar trouwe dienst vrij burger van Rome hopen te worden. Nog vaker stellen de Romeinen onderworpen volken simpelweg voor de keus: voor ons vechten of wij moorden jouw familie uit.

Het private eigendom gaat zich uitstrekken over het bezit van de ene door de andere mens: de slavernij komt op. Overlevenden worden door de overwinnaars in slavernij gehouden. Daarvoor is een hiërarchisch georganiseerde samenleving een voorwaarde, ontstaan uit de toegenomen sociale ongelijkheid die concentratie van het grondbezit met zich meebrengt. Romeinen bijvoorbeeld voeren soldaten of werkkrachten af naar plaatsen, waarvan zij niet weten terug te keren. Gedurende de middeleeuwen leven veel (oost)Europese boeren onder het feodalisme in slavernij. Zij zijn horig, dwz. horen bij de grond, mogen hun arbeidskracht niet elders aanbieden en moeten diensten leveren aan de landheer. De Vikingen plunderen niet alleen, maar handelen ook in slaven. Er is in het Midden-Oosten sinds de IJzertijd grote behoefte aan arbeidskrachten. De Barbarijnen uit Agerije en Marokko kapen Europeanen die worden verkocht in Algiers. In de periode van 1530 tot 1780³¹ worden jaarlijks duizenden Europeanen op zee of langs de kusten gekaapt. Zij worden in Algiers als slaaf verkocht³² en te werk gesteld als hulp in het huishouden, galeislaaf aan de riemen of – in geval van een mooie vrouw – in het harem. Vervolgens zullen Europeanen talloze Afrikanen in slavernij naar Amerika vervoeren. Slavernij vormt een smet in de geschiedenis die nog steeds niet volledig uitgeroeid is. Slavernij komt nog voor in zuidoost Azië en op het Arabisch schiereiland.

Belangrijk is het inzicht dat slavernij een algemeen probleem was en is. Afrikanen, die Afrikanen of Europeanen in slavernij houden, Europeanen, die Europeanen of Afrikanen in slavernij houden en

30 The Human Web, JR en WH McNeill, 2002 (het onderzoek is later in twijfel getrokken).

31 BBC factsheet

32 In de *Opregte Groninger Courant* van 5 aug. 1755 staat het bericht dat 325 Christen slaven waaronder 9 vrouwen en evenzoveel kinderen zijn vrijgekocht in Algiers. De Sociëteit in Den Haag vormt ook een potje voor het vrijkopen van haar burgers.

Arabieren of Aziaten die nog steeds (kind)slaven houden. Het is de keerzijde van beschaving, gebaseerd op hiërarchische organisatie van de samenleving en een eigendomsconcept, dat zich over andere mensen is gaan uitstrekken. Die ander – een slaaf – is eigenlijk geen mens, want de rijken wanen zich veel slimmer en beter dan de ander.

Valtorta, 5 – 10 duizend jaar oude grottschilderingen uit Spanje van een jachtscène

3. De oudste boog

Wanneer de eerste mens op het idee kwam om de stok te buigen en een touw (de pees) tussen de uiteinden te spannen is niet bekend. Misschien had hij of zij wel een ander doel. Wellicht was een vrouw touw aan het vlechten, dat aan één kant aan een tak van de boom was gebonden en kwam zo op een idee. Maar er zijn geen houten pijlen of bogen bewaard gebleven ouder dan 18.000 jaar. Het hout is vergaan of is opgestookt in het kampvuur. Wel bericht een wetenschappelijk tijdschrift³³ in juni van 2008 over vondsten in de 'Sibudu' grot. Deze grot ligt aan de oostkust van Zuid-Afrika, 40 km ten noorden van Durban. De drie gevonden voorwerpen zijn gemaakt uit been en hebben een ouderdom van 61.000 jaar. Twee zijn geïdentificeerd als naald, vermoedelijk om leer te bewerken. Eén daarvan is door gebruik gepolijst. Van de derde is, door een vergelijking met benen pijlpunten van de Bosjesmannen en vondsten uit latere perioden, vastgesteld dat het een pijlpunt betreft, bedoeld voor de jacht op klein wild en vogels in een bosrijke omgeving. Deze benen pijlpunt is vijf centimeter lang. Als deze vondst breed geaccepteerd wordt, is de boog ruim zestig- of misschien wel zeventigduizend jaar oud.

In augustus 2010 zijn in dezelfde grot meer vuurstenen punten gevonden die nog ouder zijn. Deze vuurstenen punten zijn, gezien de microscopische inslagsporen en aanwezige bloed- en weefselresten, waarschijnlijk als pijlpunten gebruikt. Voor de bevestiging aan een houten schacht zijn ook harsresten aangetroffen. Hars is vaak gebruikt om vuurstenen punten op pijlen te bevestigen. Ook in Still Bay zijn pijlpunten gevonden die 71.000 jaar oud zijn³⁴. Dit gebied blijkt van 77.000 tot 60.000 jaar geleden een bakermat voor complexe, technologische vernieuwing. De vaardigheden zijn van generatie op generatie overgedragen. Vuursteen werd met hitte voorbereid om scherpe, ranke pijlpunten te maken. De pijlen zijn bedoeld voor de boog of als werpspeer met werpstuk die de arm verlengt. Omdat kennis en vaardigheid voor productie in beide gevallen hetzelfde zijn, wordt aangenomen, dat boog en werpspeer met hulpstuk ongeveer tegelijkertijd zijn ontwikkeld.

Linksboven de ca. 61.000 jaar oude benen pijlpunt en rechtsboven de 64.000 jaar oude pijlpunten van vuursteen (met dank aan de BBC)

De ouderdom van de boog wordt meestal bepaald op grond van de datering van dergelijke pijlpunten van vuursteen. Echter is tot nu toe een ouderdom van twintig-, hooguit veertigduizend jaar voor de boog algemeen geaccepteerd. Oudere vuurstenen punten worden 'projectiepunten' genoemd, zonder specificatie naar het doel waarvoor deze punten gebruikt zijn. Nu een grotere ouderdom van de boog waarschijnlijk is, moet het gat tussen de punten uit zuidelijk Afrika van 70.000 jaar geleden en geaccepteerde vondsten van 20.000 jaar geleden worden overbrugd. De gevonden projectiepunten zijn mogelijk pijlpunten.

33 Journal of Archaeological Science, juni 2008

34 Scientific American, 10 augustus 2012

De pijlpunten zijn in het hele verspreidingsgebied van de moderne mens gevonden, uitgezonderd Australië. Toch zijn er archeologen die zeggen dat een vuurstenen punt alleen een indirect bewijs vormt. Zonder bijbehorende pijl of boog is er geen zekerheid. Een archeoloog, die streng is in de leer, zegt dat je niet kan bewijzen dat een vuurstenen punt bij een pijl hoort, als je de pijl of bijbehorende boog niet meer kan vinden. De gevonden vuurstenen punten kunnen evengoed van een speer of een mes zijn geweest. Pas als je aanneemt dat een boog bestaat, kan een vuurstenen punt ook voor een pijl bedoeld zijn geweest³⁵. De oudste en best gedocumenteerde vuurstenen pijlpunten³⁶ uit Europa zijn gevonden in de Parpalló grot in Spanje en 20.000 jaar oud. De oudste schachten in Europa stammen van een vindplaats in Duitsland bij Stellmoor en in gebruik bij rendier jagers 11.900 tot 10.700 jaar geleden. Deze pijlen waren al ver ontwikkeld. Zij hadden al een voorstuk bevestigd met een kruislingse zwaluwstaartverbinding.

De consensus onder archeologen wordt duidelijk verwoordt in antwoord op een lezersvraag (NRC: *Alledaagse wetenschap*³⁷): *“Midden in de laatste ijstijd (20.000 jaar geleden) schoten Europese jagers al met pijlen op bizonen, paarden en misschien mammoeten. Veilig van een afstand. De boog is zo handig, dat die uitvinding als een lopend vuurtje over de aarde ging. Wie zijn buren ziet schieten, wil dat ook. In een paar duizend jaar kan zo de pijl en boog de wereld rond. Ruim op tijd voor de indianen, die uit Siberië overstaken naar Amerika. Alleen voor de aboriginals in Australië kwam de uitvinding te laat. Zij gebruikten niet de boog maar de boemerang. Alleen in het noorden van Australië werd wel eens de pijl en boog gebruikt, want daar hadden zij, veel later, contact met de Papoea's”.*

De boog is waarschijnlijk ouder, maar het is niet eenvoudig te bepalen of een vuurstenen punt bedoeld was voor pijl of (werp)speer. Bij Ötzi is bijvoorbeeld een korte dolk gevonden voor fijne bewerkingen, die zonder het handvat waarschijnlijk als pijl- of speerpunt was aangezien. Soms wordt aangenomen dat alleen de kleinste punten voor de pijl bedoeld waren³⁸. Maar omvang en gewicht van de punt dient gerelateerd te worden aan het trekgewicht van de boog en de stijfheid van de pijl. Een pijl zonder verzwaarde punt vliegt ook heel goed als deze langer is, zeker op een niet zo heel krachtige boog. De zwaardere pijlpunt helpt de vlucht van een pijl bij een groter trekgewicht. Bij een zware boog met een groot trekgewicht hoort een zware, stevige pijl, die met een zware punt kan worden uitgerust om goed te vliegen.

De eerste pijl die op een boog werd gezet had misschien geen vuurstenen punt. Een aan de houten pijl geslepen punt is immers al voldoende. Zo nodig kan de houten punt van de pijl in het vuur worden verhard of een hardhouten of benen punt worden bevestigd. De Papoea bogen uit Nieuw Guinea zijn lang (langer dan de schutter) en hun pijlen hebben vaak een geslepen of hardhouten punt. Hier in Nederland zijn bij opgravingen in Rhenen³⁹ nog resten gevonden van een pijl met houten punt uit de jaren 450 – 600 na de jaartelling, dus na de ijzertijd. Omdat vuurstenen messen en punten voor speren al lang bekend waren, kunnen deze ook snel bij pijl en boog zijn toegepast. Een vuurstenen pijlpunt vergroot het doordringend vermogen van de pijl, maar zat weer los genoeg om te blijven steken in het slachtoffer. Het voordeel van een vuurstenen pijlpunt is dat deze heel scherp is. Evenals bamboe, wat veel in Azië is gebruikt.

Eén van de bekendste, bewaard gebleven bogen in Europa is van Ötzi, de ijsmummie en 5.300 jaar oud. De boog was 1,82 m. lang en gemaakt uit taxushout. Uit de bewerkingsporen wordt afgeleid dat de boog nog niet af was. De inkepingen voor het bevestigen van de pees zijn nog niet aanwezig. Gezien de dikte en de breedte van de boog is het trekgewicht berekend op 150 Engelse ponden (lbs)

35 Op een Amerikaanse universiteit is een proef gedaan met vuurstenen speerpunten van Neanderthalers. Die vlogen goed, maar het is slechts een aanwijzing voor de aerodynamische eigenschappen van de punt. Wil Roebroeks is gespecialiseerd in Neanderthalers en zegt dat de boog bij hen onbekend was.

36 Correspondentie met dr. Johann Tinnes

37 NRC 17-4-2010, Hendrik Spiering

38 De Amerikaanse classificatie van vuurstenen punten voor projectielen.

39 Rijksmuseum Oudheden Leiden: “De modale Merovingische krijger beschikte over een mes, een werpbijl, een speer, een schild en pijl en boog. Pijlpunten werden die niet alleen in gevechten maar ook bij de jacht gebruikt (grafvondsten uit de jaren 450 – 750).”

bij een treklenkte van 26 inch⁴⁰. Na afwerking, het zogenoemde ‘tilleren’ (het zorgen voor een mooie, gelijkmatige boog bij het uittrekken) en inschieten neemt het trekgewicht af. Naar mijn ervaring met ongeveer eenderde, dus blijft een boog over met een trekgewicht van rond 100 lbs. De aandacht van archeologen ging echter vooral naar de koperen bijl die Ötzi al bij zich droeg.

Een aan Ötzi’s boog vergelijkbaar trekgewicht had een voor de BBC vervaardigde replica⁴¹ van een prehistorische boog uit taxus gevonden in een Engels moeras. De oudste taxus boog is gevonden aan de oevers van een meer (Banyoles) in Spanje. De eerste landbouwers vestigden zich hier op het Iberisch eiland en droegen de boog bij zich. Naast fragmenten van boogtips is een 7.300 jaar oude taxus boog gevonden die 1.08 cm lang is⁴². Vermoedelijk een kinderboog, want meestal is de houten boog uit 1 stuk even lang of langer dan de schutter. De oudste, iepen bogen zijn gevonden in Denemarken en in Nederland. Respectievelijk een boog die 10.000 jaar oud is (Holmegaard-moeras) en van ca. 7.000 jaar oud gevonden bij opgravingen uit 1997-98 aan de Polderweg in Hardinxveld-Giessendam. Een Duitse archeoloog, Dr. Johann Tinnes, heeft deze bogen nagebouwd (“*eine sehr genauen Rekonstruktion*”). De Holmegaard boog had een trekgewicht van ca. 80 lbs. De Polderweg reconstructie leverde een boog op van 70 lbs bij een treklenkte van krap 28 inch. Opvallend aan deze boog waren de hoornen nokken, die op de top van de werparmen zijn bevestigd om de pees mee vast te maken. Meestal volstonden inkepingen in deze tijd.

De vermoedelijk oudste boog stamt van Mannheim⁴³. Daar is een “*stok gevonden met bewerkings-sporen en inkepingen aan de top*”⁴⁴. Het hout is gebruikt om de vondsten te dateren. Pas later valt het een onderzoeksteam van Rosendahl op, dat de inkepingen voor een pees bedoeld kunnen zijn. Zij hebben deze 17.600 jaar oude, gebroken grenen boog gereconstrueerd. De vijf reconstructies van de 1.10 meter lange boog leverden trekgewichten op van 25-30 lbs. De geschoten pijlen hadden een bereik van 40-80 meter. Andere korte, prehistorische bogen worden meestal toegeschreven aan kinderen die er mee speelden en oefenden. Korte bogen worden door volwassen alleen gebruikt onder de San (Bosjesmannen) in de Kalahari en de Eskimo’s. Hun bogen hebben een lengte van ca. 1 meter, respectievelijk 1,5 meter.

De ontdekking van de boog kan aan de basis hebben gestaan aan de zoektocht naar nieuwe jachtvelden zestigduizend jaar geleden bij de trek uit Afrika. Maar het is niet aantoonbaar, dat de mens de boog al bij zich droeg bij zijn vertrek uit Afrika. Andere ontwikkelingen kunnen hebben bijgedragen aan de bevolkingsaanwas en snelle verspreiding van de mens over de wereld. Verbeteringen op het gebied van de visserij kunnen een reden zijn: (betere) netten en fuiken en zeewaardige boten, zoals later de kano met drijver van de Polynesiërs. In Australië is de boog niet aangetroffen. De route naar Australië loopt langs de kust. Voor vissers met boten is de boog minder van belang. Het is mogelijk dat de groep, die in Australië aankwam, de boog was vergeten. Het is ook mogelijk dat de zeventigduizend jaar oude boog uit Zuid-Afrika onbekend was bij de groep die uit Afrika trok en zich over de wereld verspreidde. Als de boog onbekend was of de kennis onderweg verloren is gegaan, is de boog voor een tweede keer uitgevonden. Immers wordt de boog in alle bewoonde werelddelen gebruikt. In Australië uitsluitend in het noorden en pas later, toen de Aboriginals daar weer contact hadden met anderen.

De boog is dus zeker twintigduizend jaar oud⁴⁵ en mogelijk zelfs zeventigduizend jaar. Hoe oud pijl en boog precies zijn blijft onbekend, want het materiaal van boog en pijl (hout en pees) is vergaan. Breed geaccepteerd is de zienswijze dat de boog in Eurazië is uitgevonden na de komst van de moderne mensen in deze streken. Hiervandaan heeft deze uitvinding zich snel verspreid. Dat deze innovatie

40 Ötzi’s bow, D. Baugh, V Brizzi, T. Baker

41 BBC: Meet the ancestors, hunter of the plain; Allan Course trok 90 lbs bij 30” uit een door Hilary Greenland gemaakte replica van de oudste in Engeland gevonden longbow van taxus.

42 Science news, 29 juni 2012

43 Rosendahl e.a. in *L’anthropologie*, 2006

44 Een puntige stok met inkepingen aan de top trof ik ook aan in het Academisch Historisch Museum te Leiden voor een bij een boot gevonden deel van een boog die in de Engelse vertaling gewoon ‘bow’ wordt genoemd.

45 The Human Web, JR & WH McNeill 2002, de Amerikaanse auteurs stellen de verspreiding van de boog op een (ruime) periode van 30.000 tot 15.000 jaar geleden.

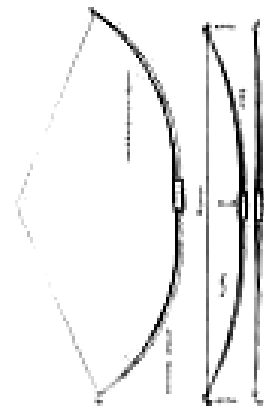
zich zo snel verspreidt, wordt gezien als een teken van nauwe onderlinge relaties op het gebied van handel.

Pijlen en bogen geven de moderne mens een voordeel bij de jacht. Dit kan onze voorouders ook een voorsprong hebben gegeven bij – en zelfs aanleiding zijn geweest voor – de trek uit Afrika en de verspreiding over de wereld. Het is de eerste eigen ‘vinding’ onder de gereedschappen die onze voorouders – de moderne mensen – bij zich dragen. De andere voorwerpen, zoals een speer, bijl, mes of middelen om vuur mee te maken, waren in één of andere vorm al bekend.

3.1 De gebruikte boog typen

De jager-verzamelaar had met de boog een goed instrument, zowel voor de jacht als voor het beslechten van conflicten met andere mensen. In het oerwoud is bij de jacht op gevogelte en klein wild een groot bereik van de pijl niet nodig en niet handig. Bij de jacht op groot wild op de steppe is een krachtige boog met een groot bereik een vereiste. Op deze steppen en tijdens onderlinge conflicten speelt de zoektocht naar verbeteringen in materiaal en ontwerp een grote rol. De evolutie van de boog leidt tot twee ontwerpen; een lange boog uit één stuk hout (longbow en flatbow) en een – meestal ook kortere – boog samengesteld uit verschillende materialen met een sterke tegenkromming in de werparmen (recurve).

De boog uit één stuk hout is verspreid over de hele, bewoonde wereld. Van deze houten boog zijn weer twee varianten. De flatbow, waaronder het Holmegaard type, kent platte werparmen en een dikkere greep in het midden. Bij de longbow zijn de armen niet veel breder dan ze dik zijn. In doorsnede is de longbow gevormd als de D en niet plat als de I. Ik gebruik de Engelse, meer bekende term, maar de longbow is een reisboog in goed Nederlands. De flatbow is vernoemd naar de platte werparmen en de longbow wordt lang genoemd omdat de boog even lang of langer is dan de mens. Meerdere houtsoorten zijn geschikt voor een boog met platte werparmen, maar de longbow stelt hogere eisen aan de vezelstructuur van het hout. Vooral langzaam en regelmatig groeiende bomen komen in aanmerking. De taxus⁴⁶ is ideaal. De combinatie van kern- en saphout vormt een natuurlijke veer, doordat het saphout goed tegen trekkrachten kan (de rug van de boog) en het kernhout drukkrachten goed weerstaat (de buik van de boog, de kant van de boog die bij het uittrekken naar je toe is gekeerd). Er zijn ook reisbogen van essenhout gevonden, onder meer in Wassenaar.

De samengestelde boog komt vooral voor in Azië en het Midden Oosten. Deze boog is gemaakt (samengesteld) van verschillende materialen, hout beplakt met zezen en vezels voor de werparmen en een middenstuk van hoorn bijvoorbeeld. De Egyptenaren, Perzen en Hunnen hadden deze samengestelde boog in gebruik. Het is ook een geliefd wapen onder de ruiters van Dzjengis Khan, zoals de Chinezen en Europeanen in de 13de eeuw zullen merken. Deze boog is veel in gebruik onder de ruiters van de steppe. Een kortere boog is handiger in gebruik op een paard, de lange boog is meer geschikt voor voetvolk. De Japanners ontwikkelden een bijzondere kruising: een boog met een lange, bovenste werparm en een kortere onderste werparm. Deze kyudo boog wordt gemaakt van verschillende lagen bamboe en is zowel te voet als te paard gebruikt. De Amerikaanse Indianen voegen ook een recurve in de latten toe. Later gebruiken zij deze flatbow wel te paard, maar dan is Columbus al geland en hebben de Spaanse Conquistadores paarden op dit continent achtergelaten.

⁴⁶ Taxus, Engels: yew, Duits; Eibe

William the Conqueror (1066) – de Noorman die met ruiters en met de boog de invasie van Engeland uitvoert – ziet de voordelen van de longbow gemaakt van taxus. Met deze krachtige boog gaat de pijl dwars door een eiken balk. De Engelse boeren en burgers oefenen regelmatig met de taxus boog, wat ze tot geduchte tegenstanders maakt. In 1415 verslaan Engelse longbow schutters de Franse ridders tijdens de slag bij d'Agincourt (Azincourt). De Engelse longbow schutters hielden wedstrijden, waar de winnaar een goudstuk kreeg voor de standaard pijl, die over de grootste afstand is verschoten. Naast een goede techniek van de schutter is het trekgewicht van de boog bepalend voor afstand van de pijlvlucht. Bij opgraving van het schip 'Mary Rose' (1510-1545) zijn kisten vol longbows gevonden. Het trekgewicht was meestal 180 pond, vier maal het trekgewicht van bogen voor huidige wedstrijd schutters. Een dergelijke longbow uit taxus was in staat op een afstand van ruim 200 passen dwars door een eikenbalk met de breedte van een hand te schieten.

Een traditionele longbow van 130 pond won de prijs voor de grootste afstand (380 meter) met de Engelse standaardpijl van een halve inch dikte. De snelheid van de pijl is afhankelijk van het trekgewicht van de boog en de massa en de aerodynamische eigenschappen van de pijl. Maar duizenden jaren is pijlsnel de hoogst waargenomen snelheid. Een pijl vliegt met snelheden tot 250 km per uur. Met mijn recurve met een trekgewicht van 40 lbs (Engelse ponden) vliegt een moderne, dunne pijl 241 km per uur. Bij een hoger trekgewicht kan de snelheid nog verder oplopen. Maar traditionele bogen met een hoog trekgewicht schoten zwaardere pijlen af. Dan is de snelheid niet groter, maar de energie bij de inslag wel.

Onze voorouders trokken duizenden jaren – net als Ötzi – rond met een boog van 70 tot 100 Engelse ponden, zoals is vastgesteld bij reconstructies van vondsten. Ik laat de lichtere bogen voor kinderen buiten beschouwing. Zij hadden een pijlenkoker met een dozijn pijlen en een vuurstenen mes en bijl bij zich. In oorlogen werden later nog zwaardere bogen gebruikt. De ruiters van Dzjengis Khan gebruikten bogen met een trekgewicht van 120 pond en de Engelsen longbows van 180 pond. Geen harnas was daar tegen bestand. De pijl van de Engelse longbow ging niet alleen dwars door het harnas, maar ook door de borstkas om aan de andere kant het schouderblad te versplinteren. Als de Franse ridder dit overleefde, stond hij niet meer op om door te vechten.

Bijna alles is uitgeprobeerd in het ontwerp of materiaalgebruik van de boog. Huidige compoundbogen hebben een katrolsysteem in de pees waarmee je de boog over het dode punt heen kunt trekken. Zowel met de Holmegaard boog als de ruitersboog van de Mongolen werd hetzelfde effect bereikt: eerst neemt het trekgewicht bij het uittrekken snel toe, waarna het gelijk blijft of iets terugloopt. Een middelstuk met een gat er in is teruggevonden in een stenen uitvoering. Waarschijnlijk diende dit ontwerp als alternatief voor de slinger of katapult om stenen mee te werpen. Ook voor de pees zijn allerlei materialen gebruikt: gevlochten vezels, pezen van dieren of groene zijde. Alles wat sterk genoeg en voorhanden is, is gebruikt. Er werd geoefend op afstanden van tegen de 100 meter. De training was gericht op raak schieten in een zo hoog mogelijk tempo. De hoge trekgewichten van de gereconstrueerde bogen leren, dat een bereik van ruim 200 meter mogelijk was. De zwaardere oorlogsbogen van de Engelsen en de ruiters van de steppe kenden een nog groter bereik.

Gedurende twintig- wellicht ruim zeventigduizend jaar is de boog een zeer geschikt instrument voor de jacht en zo nodig voor de verdediging of intimidatie van een tegenstander. De laatste vijfduizend jaar wordt de boog, net als de speer, in toenemende mate ingezet bij de verdediging en verovering van (grond)bezit. De mogelijkheden voor en de noodzaak tot de jacht nemen af door bevolkingsgroei en – concentratie, en door de ontwikkeling van – arbeidsintensievere – landbouw en veeteelt. Pas einde 19de eeuw haalt het handvuurwapen de boog in. Tot die tijd is de boog effectiever in vuursnelheid en doeltreffendheid.

4. De ontwikkeling in Europa

Moderne mensen trekken 40 duizend jaar geleden Europa binnen als jager-verzamelaars en bevolken aan het eind van de ijstijd 12.000 jaar geleden ook noordwest Europa. Er wordt nog steeds groot belang gehecht aan gastvrijheid en respect voor een dappere krijger. Het eerste is gunstig voor de handel en een voorwaarde voor het sluiten van bondgenootschap. Het laatste leidt tot regelmatige rooftochten. Slachtoffers zoeken nieuwe bondgenoten om zich te beschermen en zo herhaald zich de cyclus, van samenwerking, tegenwerking en nieuwe samenwerking. Ongeveer zes- tot vierduizend jaar geleden ontstaan in noordwest Europa ook permanente nederzettingen met boerderijen op de meest geschikte, vruchtbare gronden⁴⁷.

In Europa brengt de ‘landbouwrevolutie’ – gewassen verbouwen op akkers met gebruik van os, ploeg en wagen – een grootschalige aantasting van de bossen en de bodems met zich mee. Dit leidt tot erosie en bodemverarming bovenstrooms, die pas vierduizend jaar geleden met systematische bemesting wordt gecompenseerd. Het vee wordt dan op stal gezet om de zo vergaarde mest met wagens uit te rijden. Geleidelijk ontwikkelt zich het typische Noord-Europese gemengde bedrijf als oplossing voor de akkerbouw onder de ongunstige bodemkundige en klimatologische condities⁴⁸. Door ontbossing en erosie spoelt veel sediment naar de rivieren delta. Nederland, of eigenlijk een groter gebied van de Wezer in Duitsland tot de Somme in Frankrijk, is zo gevormd. De rivieren voeren materiaal mee uit de bergen en de dalen. Ook de zee zorgt voor afzetting van zand en zeeklei. Tijdens stormvloedden spoelen delen weer weg en verandert land weer in wad. Landbouw ontwikkelt zich in de lage landen op vruchtbare gronden langs de rivieren, het eerst in het dal langs de Maas. Vissers specialiseren zich als bedreven schippers in de handel rond de Noord- en Oostzee en op de rivieren. Zij zijn de handelsnomaden, die een bestaan opbouwen op en langs het water naast de boeren, gevestigd op de vruchtbare gronden en veehouders op de armere gronden.

4.1 Grieken en Romeinen

In Europa zien we de eerste steden opkomen tijdens de bloei van achtereenvolgens de Griekse en de Romeinse beschavingen. Athene is al genoemd als centrum voor wetenschapsontwikkeling. De Grieken kennen een vorm van democratisch stadsbestuur: burgers besturen de polis, de stadsstaat. Net als in Mesopotamië is de ontwikkeling van de landbouw een voorwaarde voor de ontwikkeling van rijkdom en kennis in deze steden. De aanwezigheid van rijkdommen maakt de stad ook tot doelwit. Verdediging van de stad is daarom een noodzaak. De stad is als accumulator van bezit, kennis en handel een machtsbasis. Dit leidt tot conflicten met naburige stadstaten of koninkrijken. De Grieken krijgen het – na wat onderlinge conflicten – aan de stok met de Perzen. De Perzen gebruiken, evenals de Grieken, de gekromde, samengestelde boog. De Spartanen zijn gespecialiseerd in het gebruik van de falanx in gesloten formatie. De falanx is een flink verlengde speer en de formatie gaat als een gehaktmolen door vijandige linies.

De volgende machtsbasis, Rome, wordt het bestuurscentrum van het Romeinse rijk. Er heerst een voortdurende strijd tussen de Senaat als vertegenwoordiging van de vrije burgers van Rome en de dynastieke aspiraties van het erfelijke Keizerschap. De Romeinen breiden hun rijk uit rond de hele Middellandse Zee en tot diep in noordwest Europa. De Romeinse overheersing is gebaseerd op een strakke militaire organisatie, die de lokale Europese bevolking in verwarring brengt. Een heldhaftig gevecht met woest geschreeuw begrijpen zij, maar het tactisch terugtrekken van Romeinen wordt gezien als een vlucht, waarop de overwinning gevierd moet worden. Echter komen de Romeinen steeds terug. De Romeinse soldaten zijn uitgerust met een langwerpige schild, een kort zwaard of een speer. Ook de pijl en boog wordt door hulptroepen benut en er wordt mee geëxperimenteerd, onder meer als het eerste kanon: een zware uitvoering van de kruisboog, bevestigd op een affuit (een bok op wielen).

⁴⁷ De landbouw ontwikkeld zich op de vruchtbare lössgronden en verspreid zich ook via deze grondsoort.

⁴⁸ De prehistorische tijd, L.P. Louwe Kooijmans

De Romeinse bezetting is vooral succesvol in de gebieden waar boeren zich al generaties lang hebben gevestigd en waar het grootgrondbezit zich heeft kunnen ontwikkelen. De lokale elite wordt onderworpen of uitgemoord, waarna de Romeinen of hun bondgenoten deze rol overnemen. Vooral de Belgen verzetten zich hevig, vermoedelijk een teken, dat er nog een sterke band bestond tussen bevolking en elite. Velen sneuvelen en de Romeinen nemen de bezittingen en de macht over. Meer moeite hebben de Romeinen met de onderwerping van Germaanse stammen aan de overzijde van de Rijn. Die trekken zich terug in de bossen, waar zij als jagers kunnen overleven. Maar voor de Romeinen is er niets te bezetten, geen bezit om over te nemen. Een enkele slag wordt verloren door het Romeinse leger, maar meestal is hun leger sterker en beter georganiseerd. De Romeinen zien geen groot belang in de bossen van Duitsland of de moerassen van Nederland: het gebied heeft geen functie als graanschuur voor het rijk en het leger. De forten aan de Rijn dienen ter bescherming van de handelsroute.

De Romeinse levensstijl, hun forten, paleizen en baden oefenen ook aantrekkingskracht uit. De Romeinen zetten bondgenoten in bij de verdediging van hun grenzen. De Batavieren versterken onder meer in Engeland de grens met de Picten uit Schotland. Bij Utrecht verschijnen tweeduizend jaar geleden Iberische troepen die daar gelegerd worden om de noordgrens van het Romeinse rijk langs de (Oude) Rijn in ons land te verdedigen. Zij treffen een verlaten, zompige rivierdelta aan met veenmoerassen en een kuststreek, die sterk aan de huidige Waddenzee doet denken. Langs de duinen leven Cananefaten en de Friezen bewonen het gebied ten noorden van de Rijn. Zij houden zich in het leven met visserij en jacht, houden schapen voor hun wol en handelen in zout. Zij wonen in verspreid gelegen woonstal boerderijen. In het oosten van Nederland en het aangrenzende Duitsland treffen we Saksen en in het midden Franken aan.

Voor de Romeinen vormt de Rijn een mooie natuurlijke grens. Bij het latere Nijmegen, Dorestad en Utrecht worden forten aangelegd evenals bij Rijnsburg en Voorburg. In het Romeinse fort bij Utrecht verblijven 500 soldaten, zoals gezegd geen Batavieren maar Spaanse troepen⁴⁹. Bij deze forten vestigen ook onze voorouders zich om handel te drijven. Deze vestigingsplaatsen krijgen niet de omvang en betekenis van voorbeelden uit Duitsland, Frankrijk of Engeland. De Romeinen komen tijdens een relatief droge periode in de Rijndelta, maar zij zijn niet geïnteresseerd in de venen en moerassen. Er is hier niets van hun gading te vinden buiten de bescherming van handelsroutes. Het gaat de Romeinen om de route naar Engeland over zee. De Engelse vlaktes en valleien waren – naast de löss gronden langs de Maas – van belang als graanschuur voor hun leger en rijk. De mijnbouw in Engeland levert de Romeinen lood, tin, koper en goud. Rond het jaar 270 worden de Romeinen bij de Rijn verdreven. Met hun bondgenoten trokken ze zich terug achter de weg van Keulen naar Boulogne, de taalgrens halverwege het huidige België. Dit keer keren zij niet terug. Hun immense rijk wordt aangevallen en is verzwakt door interne strubbelingen. Door wateroverlast is het in de Rijndelta bovendien te nat geworden. Door de toegenomen menselijke bewoning is de druk op het kwetsbare veenlandschap te groot geworden en het klimaat verslechterd. De Romeinse forten in Nederland zijn in de vroege middeleeuwen vervallen en bovengenoemde steden, die op Romeinse forten zijn gebouwd, zijn niet 2.000 jaar oud, zoals ze zelf soms denken.

Na het vertrek van de Romeinen is Nederland weer dun bevolkt tot nieuwe inwoners vanaf de 6de eeuw in de Rijndelta terugkeren. Het riviereengebied in het midden van het land blijft het drukst bewoond en vormt een mogelijke basis voor rekolonisatie. Ook is rekolonisatie vanuit Duitsland een mogelijkheid. De Franken, die zich als opvolgers van de Romeinen zien, bouwen na 630 kerken op de ruïnes van de Romeinse forten bij Utrecht en Dorestad om zo via de kerstening hun invloed uit te breiden.

4.2 De opkomst van de Franken en de feodale staat

In Noordwest Europa leidt het verval van het Romeinse rijk tot een machtsvacuüm en economisch verval. Steden worden weer verlaten en de bewoners trekken naar het platteland. Een aantal krijgers,

⁴⁹ Geschiedenis van de stad Utrecht: Een paradijs vol weelde

aangetrokken tot de Romeinse levensstijl en rijkdommen, trekken naar het zuiden. Deze ‘volksverhuizing’ sluiten aan op de nomadische aard van de groepen die het noorden van Europa bevolken. Rooftochten zijn een onderdeel van de heersende, deels nomadische cultuur. De grootste dreiging komt uit het oosten van de Aziatische ruiters uit de steppe. In de 4de eeuw dringt Atila de Hun diep in Europa door. Ofwel verjaagt hij de Goten van de landbouwgronden die zij in Oost Europa bezet hielden, of zij waren al achter de Romeinen aan getrokken. Djengis Khan leren we kennen in de 12de eeuw. Deze Mongolen, versterkt met Turkse troepen uit centraal Azië, gaan bruto om met weerstand. Een stad, die zich niet overgeeft, wordt in brand gestoken en de inwoners vermoord als waarschuwing aan anderen. De Hunnen of Mongolen op hun paarden vormen met hun bogen een mobiele artillerie, waar geen Romeinse infanterie of geharnaste ridder tegen bestand is. Gelukkig voor onze voorouders keren de Mongolen terug om een nieuwe Khan te kiezen voordat West-Europa werd bereikt. Misschien omdat hier voor hen niets van hun gading te vinden is. Deze rooftochten van de Mongolen en – al eerder in de 9de eeuw – de Vikingen stimuleren wel de handel⁵⁰.

De Goten trekken zuidwaarts en splitsen zich. In het oosten vestigen zij zich aan de grenzen van het Romeinse rijk en de West-Goten bezetten Gallië (Frankrijk) en Spanje. De Vandalen trekken verder door naar Noord-Afrika. In Spanje herinnert Andalusië nog aan hen, waarvan de V is weggefallen. Hun naam doet uit de overlevering weinig goeds vermoeden, maar dat komt door de Romeinse bril, waardoor de geschiedenis is opgetekend. Carthago – de tweede stad uit het Romeinse rijk gelegen in Tunesië – wordt door deze ‘barbaren’ in 439 ingenomen. In 455 trekken de Vandalen zelfs Rome binnen.

Op hun beurt trekken krijgers van de Franken naar de vruchtbare Maasvallei in België en het noorden van Frankrijk. Van de Galliërs, de oorspronkelijke bewoners, zijn velen in het verzet tegen de Romeinen omgekomen en hun elite is uitgeroeid. De leidende rol is door – vaak Gotische – Germaanse krijgers in Romeinse dienst overgenomen. De Franken nemen nu de landbouwgronden in bezit. Zij maken zich daar de Romeinse levensstijl eigen en nemen de Latijnse taal over. Voor de boeren is de machtsovername door achtereenvolgens Romeinen, Goten en de Franken slechts een afwisseling van de wacht. Het maakt de boeren niet veel uit wie landheer wordt, wat een machtsgreep makkelijker maakt voor een groep onverschrokken krijgers. De loyaliteit aan een elite bestaande uit vreemdelingen is gering. Het privé bezit van de vruchtbare gronden heeft hier al eerder tot sociale ongelijkheid geleid. Boeren moeten een deel van hun opbrengsten afstaan aan de heersende aristocratie in ruil voor ‘bescherming’.

Europa wordt na de ondergang van de Romeinen grotendeels verenigd in het feodale, Frankische rijk. Voor Saksen en Friezen lijkt de komst van Frankische ridders met hun feodale staat sterk op een rooftocht. Maar de Franken laten geschreven bronnen na en we zullen deze periode door hun bril leren kennen, net als de Romeinse periode voor hen door een Romeinse bril is beschreven. De Franken hebben door hun deelname aan een opstand een rol gespeeld bij het vertrek van de Romeinen langs de benedenloop van de Rijn rond het jaar 270. Het eerste Frankische koningshuis is naar koning Merovech vernoemd en hij is de stamvader van de Merovingische dynastie. Merovech is van 447 tot 458 leider van de Franken, sluit een bondgenootschap met de Romeinse generaal Aetius en neemt met zijn zonen het gezag over in de voormalige Romeinse provincies uit België, Frankrijk, Nederland en delen van Duitsland. Een kleinzoon Chlodovech⁵¹, beter bekend als Clovis, bekeert zich in 496 zich tot de Roomse variant van het christendom. De bekering is ook strategisch, want dit leidt tot zijn erkenning door de paus als rechtmatig heerser over de bezette gebieden.

Na 630 probeert dit Merovingische vorstenhuis van de Franken via de bouw van rooms-katholieke kerken hun invloed uit te breiden in de rivierdelta van de lage landen. De Merovingische vorsten verblijven zelf het liefst op hun mooiste landgoed en stellen een hofmeier aan – een soort algemeen secretaris – die tot taak heeft het bezit en het vermogen van het vorstenhuis te beheren. Deze reist langs alle bezittingen en ontdekt, dat al deze contacten en de zaken die hij regelt voor de adel, hem

50 Zonder Djengis Khan (1162 – 1227) had Marco Polo de zijderoute (1275) niet naar Europa doorgetrokken en de Vikingen bevorderden de handelsroutes tussen wat we nu de Hanze steden noemen.

51 Wellicht was zijn zoon Childeric of Merovech zelf al bekeerd.

veel invloed geven. In de loop van de tijd krijgt deze hofmeier als hoogste ambtenaar van de Merovingische koningen steeds meer macht, terwijl de uitvoerende macht van de koningen zelf steeds vermindert. In het jaar 737 komt het zo ver, dat hofmeier Karel Martel⁵² de Karolingische dynastie sticht door de positie van de laatste Merovingische koning vacant te laten. Zijn kleinzoon Karel de Grote⁵³ breidt het Frankische Rijk uit door grote delen van het huidige Europa te veroveren in coalitie met de grootgrondbezitters. Rondreizen, het belang van de grootgrondbezitters (de adel) dienen in ruil voor erkenning en de onderwerping van volkeren met hulp van de kerk is het recept, waarmee Karel de Grote de vereniging van Europa⁵⁴ voltooit. Het is een opmerkelijke prestatie dat één persoon gesteund door de adel en kerk, maar zonder uitgebreid leger of ambtelijk apparaat dit tot stand weet te brengen. Rond de 11de eeuw zal het eerste gravenhuis in Holland op kleinere schaal eenzelfde strategie toepassen in coalitie met de ontginners, niet met de Europese adel en niet gericht op de vorming van een feodale staat, maar gericht op ontwikkeling van de veengebieden en de vestiging van handelssteden.

Het Frankische rijk heeft het grootste deel van Europa verenigd onder feodale heerschappij. De keizer is eigenaar van alle grond en hij geeft de gewesten of graafschappen in erfelijke leen aan hertogen, graven of bisschoppen in ruil voor de gelofte van trouw aan de vorst. De graaf kan deze grond weer in onderleen geven aan lagere adel. Voorwaarde blijft trouw aan de leenheer, belasting betalen en manschappen leveren. De boeren op de landgoederen zijn ‘onvrij’ geboren en horen bij de grond die zij moeten bewerken voor de landheer. De vorst belichaamt het gezag en deelt het met leenheren, de graven of bisschoppen. Huwelijkspolitiek en onderleen leiden regelmatig tot verwarring. Een vorst kan landheer worden van een rijk, waarbinnen een hertogdom aan een ander in onderleen is gegeven, waar hij zelf weer in achterleen een graafschap bezit. Dit leidt subiet tot oorlog evenals kwesties over erfopvolging. In de feodale staat heeft de adel het geweldsmonopolie. De kern wordt gevormd door het ridderschap: de leenheren die in ruil voor de erfelijke leen van hun graafschap met hun gevolg klaarstaan voor de vorst. Zij kunnen dienaren van onvrije geboorte in dienstleen nemen (de ministeriales). Deze twee groepen – erfelijk in mannelijke lijn – vormen samen de adellijke stand (de welgeborenen). Naast de adellijke stand (de grootgrondbezitters en hun leger van ridders) is er de geestelijke stand (de katholieke kerk) en komt de derde stand op: de vrije boeren en de stadsburgers, die hun huis en erf verdedigen tegen rampen.

Voor de meeste mensen is het leven in de feodale standen maatschappij geen pretje. Immers worden zij ‘onvrij’ geboren. Zij horen bij de grond, die zij moeten bewerken, zijn ‘horig’ aan de landeigenaar en mogen niet vertrekken om voor een ander te gaan werken. Zij moeten allerlei diensten aan de landheer leveren. Er zijn maar twee wegen om te ontsnappen: als ridder in dienstleen komen of vluchten en een bestaan opbouwen op woeste gronden, die niet door de adel worden benut. Dit laatste speelt op het hoogveen en de moerassen in de rivierendelta een grote rol. Friezen en verdreven Saksen na de onderwerping door Karel de Grote ontlopen een bestaan als horige door te vluchten naar deze woeste gronden, vergelijkbaar aan de bossen uit de legende van Robin Hood en zijn vogelvrije troep in Engeland.

Begin achtste eeuw vestigen de Moren zich in Spanje (711) en trachten de Frankische vorsten Karel Martel en Karel de Grote opnieuw hun invloed richting het noorden uit te breiden. In reactie hierop komen de Vikingen met hun rooftochten de kusten en steden langs de rivieren teisteren zoals Dorestad

52 Karel Martel regeert 688 – 741.

53 Karel de Grote, geboren 742 – 814†, regeert 768 - 814, keizer sinds 800.

54 Omdat bijna alle schriftelijke bronnen van de Franken afkomstig zijn en de kerk trouwhartig de afstamming van de adel gaat bijhouden, is het gevaar, dat we gebeurtenissen uit deze periode sterk door een adellijke Frankische bril bekijken, net als de voorgaande periode door een Romeinse bril is gekleurd. De onderworpen volkeren, voor hun kerstening zonder uitzondering afgeschilderd als barbaarse heidenen, vaak reuzen, mogelijk met één oog of anders vuurspuwend, zagen Karel de Grote en zijn opvolgers waarschijnlijk als een plunderaar. Immers kwam hij de schatten roven (belasting heffen). Daarna liet hij een neefje of vertrouweling achter, die de grond en de inwoners in eigendom kreeg. De reactie hierop van Vikingen, die wij nu als de plunderaars zien, kan evengoed als vrijheidsstrijd worden betiteld.

en Keulen aan de Rijn, maar ook Parijs aan de Seine. Lodewijk de Vrome⁵⁵ volgt Karel de Grote op en heeft drie zonen, waaronder Lotharius. Het grote rijk wordt na zijn dood opgesplitst. Lotharius⁵⁶ krijgt het middenrijk, de strook van Rome in Italië tot de lage landen. Hij gaf – daartoe gedwongen of om verdere Viking aanvallen te voorkomen – de leen over de Friese kustgebieden in 841 aan Deense piraten⁵⁷: Harald, Rorik en diens opvolger Godfried. Misschien kunnen Vikingen het goed vinden met de al aanwezige Friezen of Saksen. In ieder geval ontstaat niet de rust waarop de keizer had gehoopt. De inwoners werken regelmatig samen met de Vikingen om nieuwe rooftochten uit te voeren.

Gezien (graf)vondsten dragen inwoners van Nederland tot de kerstening haast altijd een pijl en boog bij zich. De kerstening verandert de begrafenis rituelen. De priester stelt het niet op prijs wanneer bogen en pijlen naar de gewijde grond worden meegenomen. Je laat aardse bezittingen juist achter om het paradijs te mogen betreden en dat is anders dan het Walhalla van de eeuwige jachtgronden. Dat de boog niet meer op de laatste reis mag worden meegenomen, betekent niet dat de boog in ongebruik raakt. De Hollandse boeren blijven de boog gebruiken voor de jacht en bij de landweer, dat wil zeggen de verdediging. De ontginners, die in 1018 bij Vlaardingen graaf Dirk te hulp schieten in de strijd tegen de bisschoppen hebben wapens, waaronder pijl en boog, bij zich. Rond 1250 worden de eerste schutterijen gevormd ter verdediging van de steden. De boeren, die naar de stad zijn getrokken en zich bekwamen in een ambacht, kunnen nog steeds de pijl en boog hanteren.

In het Frankische rijk wordt het bezit van wapens onder het boerenvolk bestreden. De adel vertrouwt op haar geharnaste ridders te paard met een voorkeur voor lans en zwaard. Voor de jacht gebruikt de adel de kruisboog of de valk. De boeren mogen niet jagen, al zullen zij dat stiekem wel doen en daarvoor ergens een boog verborgen houden. In onze streken is het bezit van een boog bij de Friezen nog heel gewoon, net als in Scandinavië, Wales en in de bossen van noord Europa waar de jacht nog een belangrijke voedselbron vormt en op de steppen uit het oosten bij de Hunnen en de Mongolen. Op de steppe treffen we vervaarlijke en krachtige bogen aan geschikt voor de jacht en de strijd. De schutters zijn getraind in treffers op grote afstand. In Engeland ziet de adel eerst ook liever geen boeren met jachtbogen meer in hun bossen, maar vanaf de 11de eeuw wordt het gebruik van de krachtige longbow onder ambachtslui en boeren via wedstrijden gestimuleerd.

De boog was nog heel gewoon, zo gewoon dat er weinig over bekend is. De vraag hoe wijdverbreid de boog in middeleeuws Europa is, is lastig te beantwoorden. Aan de ene kant bestrijdt de feodale staat het bezit van wapens onder horige boeren. Het is onduidelijk hoe succesvol deze feodale poging tot ontwapening is, want dit slavenbestaan leidt ook tot verzet. Door domesticatie van het vee is het belang van de jacht echter afgenomen en door de toenemende bevolkingsdruk nemen ook de mogelijkheden af. Dit kunnen redenen zijn voor het verlies van de vaardigheid. Aan de andere kant wordt de boog juist meer en meer gebruikt als strijdwapen, wat leidt tot het gebruik van nog zwaardere bogen. De jager-verzamelaars en de eerste boeren hadden al krachtige bogen met een trekgewicht van 70 tot 100 pond⁵⁸. De opgravingen aan de Polderweg in Hardinxveld-Giessendam leren dat zeventuizend jaar geleden naast snoek, ook zwanen, zwijnen en edelherten op het menu stonden, waarvoor een boog van 70 pond gebruikt werd. Maar de vissers, jagers en boeren uit onze streken konden in de vroege Middeleeuwen ook toe met minder krachtige bogen. Voor de jacht op watervogels en klein wild volstaan ook lichtere bogen. Een reconstructie van een Deense boog van rond het jaar 400 na het begin van de jaartelling had een trekgewicht van 45 pond⁵⁹. Het trekgewicht van de Wassenaarse, essen boog uit 600-800 is onbekend, maar zal gezien het formaat boven de 50 pond zijn geweest. Oorlogsbogen waren meestal krachtiger. De Engelse longbow, die in groten getale bij de berging van de Mary Rose is gevonden, kende hoge trekgewichten van rond 180 pond.

55 Lodewijk regeert 814 – 840.

56 Lotharius regeert 840 – 855, keizer sinds 843.

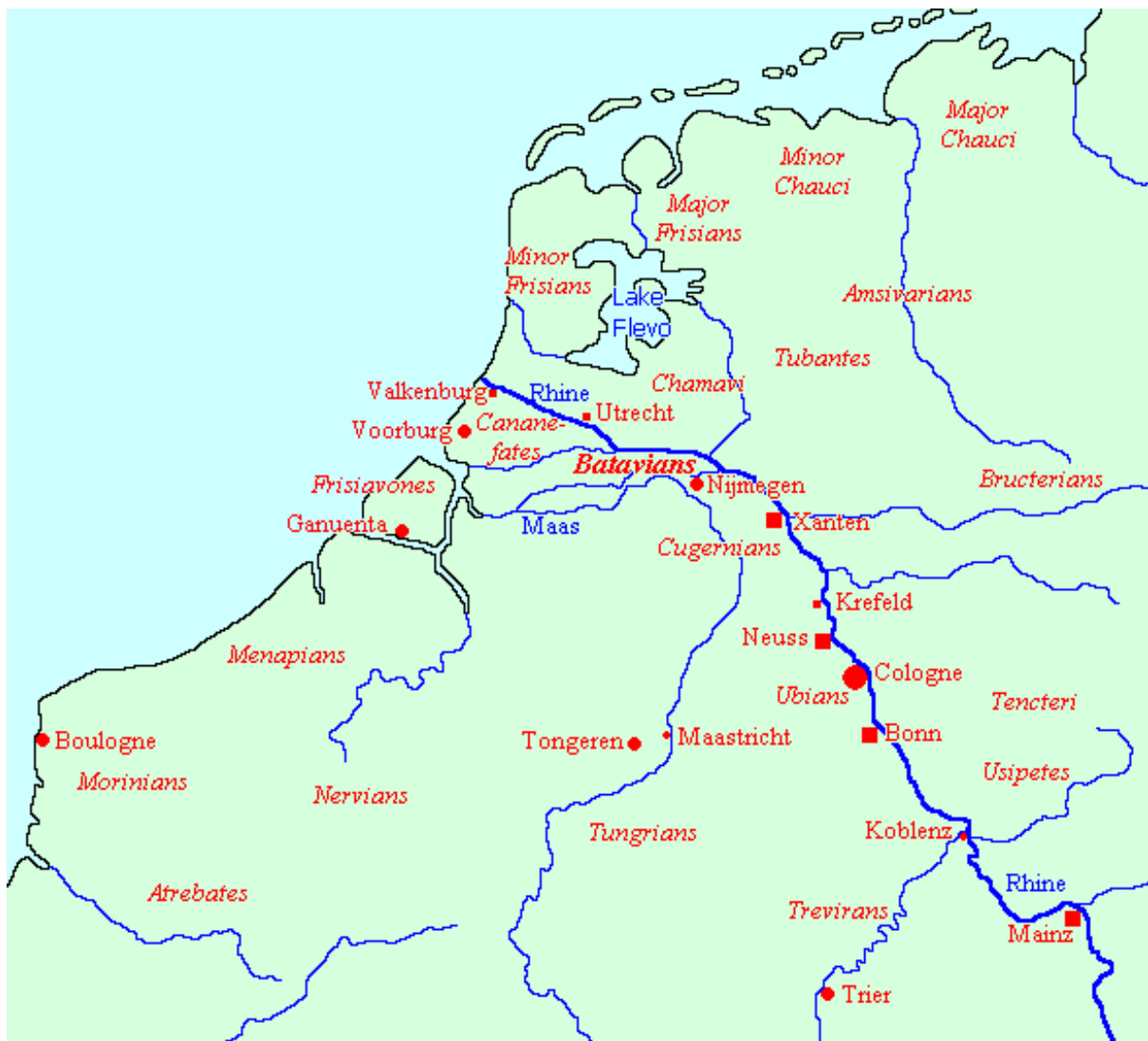
57 Plaatsen van herinnering: Dorestad, W.A. van Es.

58 Het trekgewicht van bogen wordt gewogen in Engelse ponden (lbs.).

59 Johann Tinnes, Nydamboog Denemarken.

5. Nederland na de Romeinen

Holland is woest en een stuk leger sinds het vertrek van de Romeinen. De verlaten forten verliezen hun economische functie en de nederzettingen bijvoorbeeld bij Voorburg of Utrecht verdwijnen. Het is er nat, uitgezonderd wat hoger gelegen zandruggen. Tussen de jaren 250 en 600 is het klimaat instabiel met meer en heviger neerslag blijkt uit onderzoek naar jaarringen in bomen. De zee doorbreekt de duinen op verschillende plekken en kreken spoelen het veen weg. Walcheren is permanent bewoonbaar achter haar hoge duinen, evenals de duinstroken van Monster tot Valkenburg, Haarlem tot Alkmaar, waar Kennemerland ligt, en de strook naar Texel (Texla). Op de droge delen gaat privaat grondbezit al een rol spelen. Deze grondbezitters zullen later de Hollandse adel vormen, hun herkomst vaak herkenbaar aan hun namen: van Egmond, van Wassenaar, van Hoorne of van Haarlem bijvoorbeeld⁶⁰.

Nederlanden tijdens de Romeinse bezetting ca. 2.000 jaar geleden⁶¹

60 In een oorkonde uit de tweede helft van de twaalfde eeuw worden van Haarlem, van Delft, van Roodenrijs, van Monster en Persijn (wiens nazaat nog Koning in de Delftse Schutterij zou worden) de belangrijke edelen genoemd in het gevolg van de graaf, *Geschiedenis van Holland*, Thimo de Nijs.

61 Livius.

Hoe het was blijkt uit een aantal citaten:

De Romeinen in de ‘Lage Landen’ twijfelden, of het gebied bestond uit water of land. Je kon er lopen, noch varen. Hoe het er in het jaar 293 heeft uitgezien werd beschreven door de Romeinse Panegyrici : *“Het lijkt bijna niet op aarde, want dit woord past er nauwelijks. Het is immers zo met water doordrenkt, dat het niet alleen daar waar het duidelijk moeras is, in het niet verdwijnt en de voetstap weigert, maar ook waar het een beetje steviger lijkt, wijkt het terug voor de voet en trekt het zich terug bij elke stap”*.⁶²

Volgens Blokker verbaasde de Romeinse Plinius ‘de oude’ zich over mensen, die in de moerassen konden overleven toen hij uitkeek over het grensgebied aan de Rijn en schreef *“bij vloed lijken zij op zeelieden en bij eb op schipbreukelingen”*⁶³.

Het is een treffende omschrijving van het Hollandse landschap, die zeven eeuwen later ook door anderen is beschreven.

Een Noorman beschrijft eeuwen later in de Egilsage het Hollandse landschap rond 960⁶⁴: *“het land was effen en de vlakten waren groot. Over grote afstand waren sloten gegraven en daarin stond water. Zij hadden hun akkers en weiden ermee omgeven en op sommige plaatsen waren balken over de sloten gelegd”*.

In Holland kwam de ontginning van het veen eerder op gang dan bij Utrecht. Ibrahim ben Jacob van Tortosa is lid van een bezoekend Moors gezantschap⁶⁵. Hij beschrijft rond 965 het landschap en geeft één van de oudste beschrijvingen van het turfsteken⁶⁶: *“Utrecht is een grote plaats met uitgestrekt gebied in het land van de Franken; haar land bestaat uit met zoetwater doortrokken grond, waarop geen zaden en aanplantingen gedijen. Het levensonderhoud der bewoners levert het vee, zijn melk en zijn wol. In hun land is geen hout om te stoken, maar slechts een grondsoort die de plaats van hout inneemt. In de zomer, wanneer de wateren teruggelopen zijn, gaan zij naar hun weiden en snijden daar de grond met bijlen in tegelvorm. Een ieder snijdt voor zichzelf zoveel hij nodig heeft en zet het in de zon om te drogen”*.

Buiten de hoger gelegen delen achter de duinen en droge gebieden in het oosten en zuiden bestaat Nederland vooral uit moeras, veen en wad. Al voor de komst van Romeinen woonden mensen langs de kust op een serie parallel aan de kust opgeworpen strandwallen. Net als in het oosten vestigden zich hier 4 tot 5 duizend jaar geleden de eerste boeren in woonstalboerderijen. In Drenthe vinden we sporen die wijzen op landbouw die zesduizend jaar oud zijn. Het betreft akkers ter grootte van ca. 40 x 40 m. omgeven door zandwallen⁶⁷. Omdat deze zandgronden onvruchtbaar zijn, werd na een tijdje een volgend stuk bos kaal gebrand. Nederzettingen bestaan uit één of enkele huizen. Het woongedeelte wordt met de stal gecombineerd; de Saksische boerderij. Het stalgedeelte is geschikt voor 6 tot 20 runderen⁶⁸. De stal is nodig om de mest te verzamelen en deze uit te rijden op de zanderige, onvruchtbare grond. Deze aanpassing maakte akkerbouw mogelijk op de hoog en droog gelegen, maar onvruchtbare zandgronden. Jacht en visserij blijven lange tijd een belangrijk onderdeel van het menu.

Er zijn in de jaren 300 tot 600 na de jaartelling weinig bewoners en geen steden in wat we nu Nederland noemen. Er wonen naar schatting rond de twintigduizend inwoners⁶⁹, veel minder dan in de Romeinse tijd. Het rivierengebied in het midden van Nederland en de noordelijke gewesten zijn het drukst bevolkt. In de kustgebieden is een spaarzaam bestaan van jagen, vissen of schapenteelt

62 Ex veteribus Panegyricis de Gallis, Histoire de France.

63 het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs, zie ook Livius.org voor een uitgebreide versie.

64 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

65 Waarschijnlijk voor een bezoek aan de slavenmarkt te Utrecht, slaven zijn winstgevende handelswaar en in het nabije oosten is grote vraag naar arbeidskracht.

66 Uit: Geschiedenis van de stad Utrecht: Een paradijs vol weelde.

67 zogenoemde ‘celtic fields’ nabij Gieten.

68 Rondon mondingen van Rijn en Maas, Dijkstra, bijlage 6, reconstructie bedrijfsgrootte

69 Zie Bazelmans 2009 of Dijkstra 2011.

mogelijk, waarschijnlijk meer tijdelijk of seizoen afhankelijk dan permanent. Soms verhuizen bewoners gedwongen door het rijzende water en keren bij droogvallen met hun boten weer terug. De nederzettingen uit de Romeinse tijd zijn verlaten of er is een enkele ‘woonstal’ boerderij⁷⁰ achtergebleven. De eerste belangrijke nederzetting na het vertrek van de Romeinen is Dorestad, een in de 7de eeuw opbloeiende handelsstad gelegen in het rivierengebied tussen Utrecht en Nijmegen. Dorestad ligt met haar haven aan de grens van het bewoonbare gebied en gedijt als handelsstad op het raakvlak van de Friezen en Franken die elkaar de Rijndelta betwisten⁷¹. De tot het christendom bekeerde Franken zien de Friezen als ongeletterde barbaren, die hardnekkig vasthouden aan hun voorouder verering. Via de missie en de bouw van kerken ter plaatse van de Romeinse forten, waarvan de Franken zich erfopvolgers wanen, proberen zij hun invloed uit te breiden. Rond het jaar 630 worden de eerste kerken gebouwd bij de Romeinse forten in Dorestad en in Utrecht. Deze kerken zijn gewijd aan Sint Maarten, de patroonheilige van de Franken, de upkirika (bovenkerk) bij Dorestad en de benedenkerk bij Utrecht.

Dorestad of Dorestate is een samenstelling van Germaanse en Keltische begrippen; een aanlegplaats (state) waar zich een versterkte markt (dore) bevindt. De stad ligt als een lint langs de rivier en de langgerekte houten huizen zijn in drie rijen gebouwd. De eerste rij huizen is gebouwd op houten steigers die haaks op de rivier liggen met daarachter een tweede rij woningen en op de derde rij boerderijen en voorraadschuren. De bebouwing lijkt sterk op de reconstructie van de Angelsaksische handelsstad York uit die tijd, een teken van de overeenkomstige levenswijze en gewoonten. York is door de Vikingen veroverd. De haven van Dorestad verzandt in 834-863 en de rivieren kiezen een andere loop. De handel wordt overgenomen door Tiel en Deventer. Dorestad verdwijnt, maar was één van de bezittingen, die met de gouw Walcheren en het graafschap Kennemerland in 841 aan Deense Vikingen in leen worden gegeven.

Met een reeks veldtochten probeert Karel de Grote in de jaren 772 tot 804 het noorden van Duitsland en de Nederlanden te bedwingen. Karel de Grote voert een 33 jarige oorlog tegen de Saksen (de bekering met het zwaard) misschien uit vrome motieven, maar handelend in het belang van de feodale adel. De Saksen komen in opstand, weigeren de kerstening, houden vast aan Odin en sluiten een bondgenootschap met de Friezen. In Drenthe worden de enkele vroeg christelijke kerken verwoest. Bij één van de overwinningen van Karel de Grote worden duizenden Saksen onthoofd of verbannen. Op 1 dag zouden zelfs 4.500 Saksen zijn onthoofd. De Saksische leider, Widukind (zoon van het woud of witte kind, beide een plausibele vertaling), bekeert zich in 785 om politieke redenen tot het christendom na terugkomst van zijn vlucht naar Denemarken. In Nederland woonden ook Saksen (in de huidige provincies Overijssel en Drenthe) net als de Franken, waarvan een deel achter de Romeinen naar België en Frankrijk is getrokken.

Het grote rijk van Karel de Grote valt uiteen door erfopvolging en successie oorlogen. De lage landen horen eerst bij het Middenrijk, maar uiteindelijk ontstaat een Frans en een Duits deel. Friesland (inclusief het latere Holland) en het Sticht (Utrecht) vallen – in Frankische ogen – onder de Duitse vorst. Vlaanderen blijft onder de Franse invloed en Zeeland wordt betwist. Vanaf de 9de eeuw is de monding van de Schelde de grens tussen het Franse en het Duitse deel van het Karolingische⁷² rijk. De Franken zien zich niet alleen als de opvolgers van de Romeinen; hun Keizer ziet zich als vertegenwoordiger en zelfs afstammeling van God op aarde. Via de kerstening wordt hun invloed in het barbaarse noorden groter. De vorst stelt bisschoppen aan, meestal een tweede of buitenechtelijke zoon van de edelen, wat tevens handig is om opvolgingsperikelen te voorkomen. Het Frankische rijk is strak feodaal georganiseerd. Boeren zijn horig en moeten werken voor de landheer. De boog en de jacht zijn voorbehouden aan de edelen op hun landgoederen en in hun bossen. De inzet van boeren bij een veldtocht van de Frankische ridders is beperkt tot genie taken.

70 Een woonstalboerderij combineert een woongedeelte met de stal in één gebouw, de mest uit de stal maakte landbouw op de minder vruchtbare gronden mogelijk.

71 Plaatsen van herinnering: Dorestad, W.A. van Es.

72 Daarvoor bekend als Merovingisch rijk, door mij verder als Frankisch aangeduid.

Friesland, Holland en Vlaanderen liggen aan de grenzen – de periferie – van de Duitse en Franse centra in het feodale keizerrijk. De inwoners van de rivierendelta en langs de kust worden door de Franken ‘Friezen’ genoemd. Zij zijn de handelsnomaden op het water en kunnen als schippers goed uit de voeten. Hun handel in zout en wol van hun schapen, strekt zich uit over de Rijndelta, Engeland en de Oostzee. Zij zijn vertegenwoordigd in plaatsen als Hanwic (Southampton), Londen en York, getuige (straat)-naamgeving. Ook in Utrecht vestigen zij hun eigen handelswijk (Vreeswijk). Hun legeraanvoerder Radboud (Radbod) – wiens voorganger, Aldgisl, enige tijd in Utrecht verbleef – verloor 719 na een ziekte zijn leven. Het duurt tot 772 voordat het laatste verzet in de noordelijke gewesten gebroken wordt, maar dan trekken de Franken zich weer terug. Feitelijk lukt het alleen de stad Groningen met de gewesten in Drenthe en Overijssel aan de leen van de bisschop van Utrecht toe te voegen. De Friezen zijn van mening dat zij rechtstreeks onder de keizer vallen en erkennen geen leenheer (de Friese vrijheid). De uitdrukking frank en vrij kan beter door Fries en vrij worden vervangen.

5.1 Van boeren en nomaden

De Friezen komen het eerst in schriftelijke Romeinse bronnen voor. Zij bewonen de kustgebieden ten noorden van de grote rivieren. Economische malaise en wateroverlast in de periode na het jaar 270 verdrijven de meeste bewoners uit de kustgebieden en slechts enkelen blijven achter op oeverwallen of op hun terpen en wierden. In de 7de eeuw verspreiden groepen, die door de Franken Fries worden genoemd, zich opnieuw over de Rijndelta, niet uit de provincie Friesland, maar Saksen uit het noorden van Duitsland. Zij vestigen zich in de hele Rijn-, Maas- en Scheldedelta⁷³ inclusief Dorestad en trekken als pioniers ook de 'Hollandse' kuststrook weer in⁷⁴. Deze als Fries aangeduide handelaars, schaapherders, vissers en schippers bewonen de kusten van Jutland tot en met Vlaanderen. Zij zijn gericht op handelscontacten langs de Noord- en Oostzee en afkering van bezetters. Bij de Franken staat de naam ‘Fries’ gelijk aan handelaar. Net als in de prehistorie treffen we in hun graven een mes, zwaard of bijl, een schild, een speer of pijl en boog aan. Het betreft waarschijnlijk niet de nazaten van de groepen die door de Romeinen al Friezen werden genoemd. Het kunnen ook Angel-Saksen zijn, die deels naar Engeland zijn getrokken. Waarschijnlijk bestond er geen (groot) verschil tussen Friezen, Angel-Saksen of Denen. De overeenkomsten tussen Friezen, Angel-Saksen en de Vikingen (Juten) betreffen hun levenswijze; hun boten en hun handel of rooftochten. Deze groepen worden nu ook wel aangeduid als Noordzee Germanen.

Er is in Europa na de overgang van nomadisch naar boerenbestaan een tweedeling waar te nemen. Er zijn groepen die generaties lang in vruchtbare valleien of vlaktes leven van de landbouw. Deze gebieden worden al zeventuizend jaar permanent bewoond. Daar heeft het grootgrondbezit de oudste wortels. Ook de nabij gelegen steengroeve voor maalstenen en vijzels of het ijzererts en de smederij komen onder dit privaat bezit van de elite (de adel) te vallen, evenals de overige nijverheid zoals het vervaardigen van aardewerk. Op deze vruchtbare, productieve gronden ontwikkelt de feodale staat zich het snelst en daar bevindt zich het centrum van de macht. De keerzijde van deze macht is, dat de rijkdom van de elite rooftochten aantrekt. De positie van de plaatselijke adel is met een groep krijgers eenvoudig over te nemen. Soms zijn deze krijgers als bondgenoot binnengehaald of anders komen zij als plunderaars. Voor de aanwezige boeren maakt het niet veel uit door welke elite zij onderdrukt worden. Daarom is hun loyaliteit aan de machthebbers vaak gering. Zij spelen nauwelijks of geen rol in een strijd om de machtsopvolging op de vruchtbare gronden.

73 Dit staat onder Friese nationalisten bekend als 'Frisia Magna', het grote Friesland. De Noordzee noemen zij daarom Mare Frisicum of Friese zee. Maar etniciteit is een culturele keuze, geen biologisch feit.

74 Het kustgebied wordt bewoond door Friezen die schippers en ontginners waren. Dat Hollanders en Vlamingen voor een groot deel ‘Fries’ zijn, was voor mij een verrassing. Op school had ik – zoals iedereen – van de Batavieren gehoord en van Caninefaten. Van Batavieren had ik later begrepen dat hun rol in de geschiedenis is overschat en van Caninefaten dat zij eigenlijk Cananefaten heten. Deze naam staat op Romeinse grenspalen, gevonden bij Den Haag. Friezen waren houwdegens, vormden een gevaar voor edelen en verbleven gelukkig meestal in hun eigen reservaat. Leg een Groninger of een Vlaming maar eens uit dat hij eigenlijk een ‘Fries’ is.

Andere groepen bewonen minder vruchtbare, meer onherbergzame, perifere streken, zoals bossen en moerassen. Aan de Nederlandse kusten zijn de inwoners aangewezen op scheepvaart, schapen, zoutwinning en visserij. Zij verhuizen nog regelmatig, verdreven door watersnood of aangetrokken door een plaats waar het leven beter is. De vissers en schaapherders vestigen zich – door omstandigheden gedwongen – minder permanent en niet gedurende vele generaties op één plaats. Zij steken turf en benutten de door ontginning geboden kans om gewassen te verbouwen, of gebruiken een strook rivier- of zeeklei. Zij kennen wel de veeteelt (schapen, die ook overleven op karige gronden) en de landbouw. Maar steeds is er het gevaar dat de rivier een andere loop kiest of het wassende water hen verdrijft. Soms lokken betere vooruitzichten elders. De vissers bouwen als schippers een bestaan op in het vervoer en de handel naast de boeren op de vruchtbare gronden.

Het is mogelijk, dat de groep die wij Friezen noemen het bezit van hun schapen en schepen delen⁷⁵. De één vervult de taak van herder en de andere onderneemt de gevaarlijke tocht over zee. Het is ook mogelijk, dat het schip eigendom is van de schipper, terwijl een ander zich bekwaamt in de bouw van schepen en een derde als zeilmaker. Maar het is niet zo, dat alle schepen in eigendom van slechts enkele personen komen, zoals bij het eigendom van de vruchtbare gronden wel gebeurde. Het eigendom van vissers en schaapherders is nog steeds ‘draagbaar’ en niet grondgebonden. Daarin onderscheiden de “*schipbreukelingen*”⁷⁶ (een deel van de Friezen, Angel-Saksen en Scandinaviërs) zich van bijvoorbeeld de Franken. Maar het is eerder een onderscheid in leefwijze (schipper of boer) dan een onderscheid in stammen, laat staan een genetisch verschil. Etniciteit is immers geen biologisch, maar een psychologisch begrip.

Bas van Bavel heeft onderzoek gedaan naar eigendomstitels van de grond in de (vroege) middeleeuwen na de val van het Romeinse rijk. In Italië komt veel landbouwgrond in handen van de rijke kooplieden uit de handelssteden. Dat is gunstig voor het ‘centrum’ (de handelssteden), maar ongunstig voor de ‘periferie’ (de landarbeiders). In de steden van België zien we een vergelijkbare ontwikkeling. Uiteindelijk belemmert deze kolonisatie van het platteland door adel of koopman de mogelijkheden voor een vroegkapitalistische, economische ontwikkeling. In noordwest Europa is eigendom van de grond – naast feodaal of kerkelijk bezit – vaker gespreid onder de boeren die het land bewerken. In het Angelsaksische Engeland is de grond in eigendom van de uitgebreide familie, wat verhandelbaarheid overigens evenzeer beperkt. Daarnaast is een deel van de grond in handen van de gemeenschap (commons) net als in het noorden van Duitsland en in Nederland. In Drenthe zijn de weides van het dorp in bezit van de dorpsgemeenschap. In Gelderland verpachten grootgrondbezitters land aan boeren voor de duur van 6, 9 of 12 jaar. In Holland bestaan geestdorpen met gemeenschappelijke akkers en zal de zelf ontgonnen grond in verhandelbare en overerfbare, eeuwigdurende erfpacht in bezit van de ontginners komen, dat wil zeggen de boeren die de grond bewerken. Dit gespreide eigendom en vooral de verhandelbaarheid van eigendomstitels zal één van de grondslagen vormen voor de sterke economische ontwikkeling in Holland.

5.2 De kerstening van de Friezen

De ‘Friezen’ leven in vrije gemeenschappen⁷⁷. De boeren, vissers en schippers zijn aan elkaar gelijk. Vrij van landheren en vrij vanwege de zelf ontgonnen, woeste gronden. Angelsaksische monniken als Willibrord (ca 690) en Bonifatius (716) doen een eerste poging tot kerstening. Zij kunnen zich bij de Friezen verstaanbaar maken⁷⁸. Angelsaksische monniken spreken niet alleen de taal, zij wortelen in de Iers-Anglicaanse kerk die buiten de macht van de Franken valt. Van oorsprong is deze Iers-Anglicaanse traditie meer gericht op een ascetische, dan een Bourgondische levensstijl en streeft meer naar het vergaren en toepassen van kennis, dan machtsbehoud. Deze monniken worden ook ingezet in de politieke machtsstrijd over de zeggenschap in het Nederlandse riviergebied tussen ‘Friezen’ en

⁷⁵ Er zijn nog geen grote sociale verschillen, de huizen lijken op elkaar en er zijn geen grote hoven of versterkingen aangetroffen. De (vissers)schepen zijn vaak in gemeenschappelijk bezit in de 6^e – 10^e eeuw.

⁷⁶ Met dank aan Plinius, zie citaten aan het begin van dit hoofdstuk.

⁷⁷ Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

⁷⁸ In deze periode wordt vermoedelijk een gemeenschappelijke taal of handelstaal rond de Noordzee gesproken.

Franken. De kerstening is een poging van de Frankische vorsten de bevolking in hun rijk te verenigen. Zij breiden hun macht uit en brengen beschaving onder de barbaren. De ‘Friezen’ verzetten zich in navolging van de Saksen tegen de missie die zij als een poging tot overheersing door de Franken herkennen.

De ‘Friezen’ bestrijden de Frankische heerschappij. Hun legeraanvoerders worden verkozen uit de beste, sterkste of via het lot aangewezen. De Friese aanvoerder Aldgisl (623 – 680)⁷⁹ heeft zijn intrek in Utrecht genomen. Beda beschrijft dat Aldgisl in Utrecht in 678 vriendelijk de bisschop Wilfried uit York ontvangt⁸⁰ en hij wijst een verzoek tot uitlevering van de Franken af. Aldgisl zoekt mogelijk bondgenoten bij de Angel-Saksen om het machtsevenwicht met de Franken te bewaren. De Franken nemen eind 7de eeuw de macht in Dorestad over. De opvolger als legeraanvoerder van Aldgisl is Radboud⁸¹ (Radbod, 679 – 719). Radboud verzet zich ook tegen de kerstening. Hij verslaat Karel Martel in 716, maar de Friezen worden uiteindelijk in 734 nabij Irnsum aan de monding van de Boorne verslagen. Bonifatius zet zijn missie voort in Duitsland en keert pas na de dood van Radboud in 754 terug om in Friesland zelf de dood te vinden.

In 772 wordt de laatste gouw (Oostergo, in het oosten van de huidige provincie Friesland) door de Franken bedwongen. Maar de overwinnaars laten geen bezettingsmacht achter, bouwen geen dwangburchten en verlaten de onherbergzame streken. Onze voorouders reageren zoals Asterix en Obelix⁸² wanneer de Romeinen zich tactisch terugtrekken van hun dorp; de Frankische ridders zijn weg, wij zijn weer vrij. Vanwege hun dappere optreden bij de kruistochten ter onderwerping van heidenen in oost Europa, die zij zelf eerder als rooftocht zien, menen zij het Karelsprivilege te verkrijgen. De Friese gebieden hebben een rijksonmiddellijke status; dat wil zeggen, dat zij rechtstreeks ressorteren onder de keizer, zonder tussenkomst van een landsheer. Dit privilege is de oorsprong van de 'Friese vrijheid', waarop veelvuldig een beroep wordt gedaan⁸³.

De Friese bewapening bestaat uit een rond schild, zwaard of pijl en boog en speer. Ook worden (Deense) bijlen gebruikt. In het Friese Schoutenrecht (zie volgende paragraaf) is de bewapening gekoppeld aan het bezit. Wie minder dan 12 pond bezit, dient over pijl en boog te beschikken en wie meer bezit heeft, duurdere wapens als schild en zwaard⁸⁴. Hun speer dient vermoedelijk ook als polsstok om over sloten te springen⁸⁵. Op afbeeldingen zijn Friese krijgers te zien met opgeschoren haar, zodat een hanenkam overblijft. Aan de onderkant van hun speren is een dwarsbalkje of een driepoot bevestigd, die moet voorkomen dat de stok te veel wegzakt in de modder⁸⁶. Maar de Friezen vormen geen sterke eenheid. De Friese familie Wursing heeft bezittingen in Utrecht aan de Vecht. Wursing kiest de Frankische kant en krijgt ruzie met Radboud. Radboud tracht een

79 Aldgisl wordt wel verstaan als ‘oude gesel’, een zweep. Volgens Kees Nieuwenhuijsen staat ‘gisil/gis’ voor ‘verleider’. Oude verleider heeft een heel andere klank. Hij was hoofdaanvoerder van de ‘Friezen’ in de machtsstrijd met de Franken.

80 Geschiedenis van Holland, Thimo de Nijs.

81 De naam Radbod staat voor een ‘raad van de gebieden’, ook een toepasselijke naam. Vaak wordt verondersteld dat het een zoon van de vorige aanvoerder betreft, maar dat is de Frankische, feodale bril. Familie relaties zijn onduidelijk en erfopvolging is ongebruikelijk. De in geschreven bronnen toegekende titel van koning of hertog kan een vorm van beleefdheid zijn geweest. Pas als in de 10de eeuw Dirk I graaf wordt, komt de erfopvolging in zwang. Dirk kan zelf zowel (pleeg)zoon als vertrouweling van Gerulf of Gerolf, graaf van Kennemerland, zijn geweest.

82 Ik zal beelden uit de stripverhalen van Asterix en Obelix regelmatig gebruiken, omdat zij situaties treffend kunnen verduidelijken.

83 Keizer Otto of koning Arnulf van Duitsland zou eind 9de eeuw de verleende onderleen aan het eerste Hollandse/Friese gravenhuis hebben omgezet in een zelfstandige titel. Duister blijft – net als de Friese vrijheid – of deze zelfstandige titel gebaseerd is op mythen of dat er een grond van waarheid in schuilt. Holland en Friesland lijken daarom een beetje op het dorp van Asterix en Obelix.

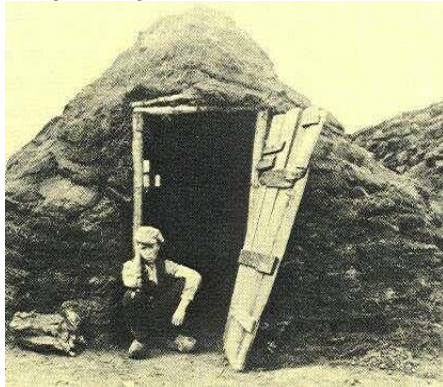
84 Een opmerkelijke overeenkomst met de latere gilden: het rijkere Sint Joris met zwaard en kruisboog en de arme tak Sint Sebastiaan met piek en handboog. De handboog wordt zelfs niet op de schuttersstukken afgebeeld.

85 Plaatsen van herinnering, J.A. Mol.

86 Een voorbeeld van dubbel gebruik dat ook onder de Denen voorkwam: zij gebruikten een boog met aan de top een achtkantig geslepen punt uit hoorn (zie Johann Tinnes), zodat deze ook als speer dienst kon doen.

verzoening tot stand te brengen, maar vader Wursing vertrouwt hem niet en stuurt alleen zijn zoon. Deze krijgt wel het familie bezit terug. Een kleinzoon, Liudger, zal later als bisschop eigen landerijen verwerven. De mooie, oorspronkelijke namen: Amand⁸⁷, Hacun⁸⁸, Hiko, Fordolt, Referic⁸⁹, Rorik, Edo, Saxger, Gelduf, Liudrad⁹⁰, Aldgisl en Radboud worden langzamerhand vervangen door Jan, Simon en Piet naar de apostelen.

De naamgeving 'Fries' kan slaan op een verwantschap; het Friese volk, of op een plaats aanduiding. Onbekend blijft of de bewoners elkaar als Friezen herkenden of mogelijk als Angel-Saksen. Het randgebied is ook aantrekkelijk voor personen die de vrijheid zoeken of moeten vluchten. Een sterke eenheid lijken de inwoners niet te vormen. Als de 'Hollandse' graaf – overigens eveneens van Friese oorsprong – zijn gezag onder de Friezen wil laten gelden, is het verzet sterk, de strijd bloederig en moeten twee graven⁹¹ het met de dood bekopen. Maar de hulp van Friese naburen is beperkt en zij blijven onderling verdeeld. De aanduidingen Fries, Hollander en Vlaming zijn rond 1.000 jaar geleden volstrekt uitwisselbaar. Zij hebben met elkaar gemeen dat zij een bestaan weten op te bouwen in de drassige kustgebieden met een combinatie van visserij, schapenteelt en handel. Zij verblijven hier niet

omdat het leven hier zo aantrekkelijk is, maar omdat vrijheid onder feodale heerschappij elders ontbreekt. Ik herinner me nog foto's van de laatste bewoners van plaggenhutten in de veengebieden in Drenthe uit de jaren 1945 -1950. De bewoners waren bleek, zagen er vuil uit met zwarte strepen en leefden half onder de grond. Een schande voor de volkshuisvesting. De 'woeste gronden' aan de kust werden niet bewoond omdat het strand zo aantrekkelijk was, maar omdat je daar als vrij mens aan het lot van de horige boeren op het landgoederen van de edelen kon ontsnappen en met de handel een relatief welvarend leven kon leiden..

De 'Friezen' houden van vrijheid, niet van het gezag, maar zij accepteren na de kerstening de bestaande wereldorde met het 'van God gegeven gezag op aarde' wel. Als God de wereld heeft geschapen, hebben zij als ontginners hun eigen land gecreëerd. Zij betalen – ook in Friesland – de verlangde belastingen aan de landheer. In de huidige provincie Friesland geldt de voorwaarde, dat de graaf maar één keer per jaar langs komt en hen verder met rust laat. Alleen in Stavoren kan de 'Hollandse' graaf een schout benoemen. De andere steden in Friesland besturen zich zelf met gekozen vertegenwoordigers (raden met aldermannen of oldermans en schepenen). Noord-Holland is duizend jaar geleden via een veenrug verbonden met Friesland. Deze landrug scheidt de Noordzee van Almere, net als het huidige IJsselmeer toen een binnenmeer. Tijdens een stormvloed in 1170 wordt de veenrug bij Stavoren weggeslagen en zo ontstaat de Zuiderzee. Friesland raakt verdeeld in een oostelijk en westelijk deel. Ook in West-Friesland is de graaf lange tijd niet welkom tot de voordelen van een centraal bestuur in de waterhuishouding duidelijk worden.

5.3 Het oude, Friese Schoutenrecht

Het Friese gewoonterecht is opgetekend in de 12de eeuw. Gewoonterecht omvat de gewoonten en gebruiken en geeft een antwoord op de vraag hoe met onrecht om te gaan. Maar er zijn ook 'nieuwe' invloeden in terug te vinden, zoals een god en een keizer, waarop de geschreven wetten gebaseerd worden. Het initiatief het gewoonterecht op te tekenen, gaat terug op Karel de Grote, ter voorbereiding

87 Cananefaat wiens zoon door 25 jaar Romeinse dienst Romeinsburger werd, Geschiedenis van Holland, Thimo de Nijs.

88 Hacon was de laatste Saksische eigenaar van Bramall Hall, het bezit ging naar Hamon de Masci, een Noorman in het gevolg van William the Conquerer.

89 Drie Hollandse ontginners die naar Bremen trokken, Geschiedenis van Holland, Thimo de Nijs.

90 Edo, Saxger, Gelduf en Liudrad worden in de Utrechtse goederenlijst genoemd.

91 Willem II sneuvelt in 1256 bij een poging de West-Friezen te onderwerpen en Willem IV vindt de dood nabij Stavoren bij een poging in 1345 de Friezen in Friesland te onderwerpen.

van de codificatie d.w.z. de invoering van eenduidige en algemeen geldende wetboeken. Deze poging zal pas begin 19de eeuw onder Napoleon worden afgerond. In de versie van het landrecht van Westergo, opgenomen in het Deutsches Rechtswörterbuch Textarchiv met een Duitse vertaling van Buma en Ebel, is de inleiding filosofisch te noemen:

Wat is recht? Waarom bestaat de wet en het recht? Het verbieden van onrecht! Wat is het gewoonterecht? Wie schreef de wet en voerde het recht in? Wie bedacht de getallen 1 en 2? Wie voerde de eerste munt in?

De bedoeling is het gewoonterecht in overeenstemming te brengen met de wet van de nieuwe, christelijke god en zijn vertegenwoordiger op aarde: de keizer. Het oude, Friese recht omvat een opsomming van het menselijke gewoonterecht en haar tradities. Tradities, waarbij een vader zijn dochter niet tegen haar wil mocht uithuwelijken op straffe van betaling van 'vredesgeld' en boetedoening door vasten. Hetzelfde geldt wanneer een vader zijn dochter slaat. Dat vasten zal Obelix nog het meest afschrikken. Er worden ook regels opgenomen over de heervvaart, het verrichten van de dienstplicht voor de landheer. De beperking is, dat de vrije Fries niet verder hoeft te reizen dan de tijd tussen eb en vloed, dezelfde bepaling die later in het stadsrecht voor onder meer Geertruidenberg is terug te vinden, een mooi voorbeeld van continuïteit. Ook gelden er tijdens de oogsttijd beperkingen; geen dienstplicht in de periode tussen de zonnwende op de langste dag tot de tijd dat dag en nacht even lang duren.

Fan herewapene

Djt is riocht: aldeer dy fria Fresa tritich punda wird eerues haet oen synre were, dat hij horses ende wepenes werria schel toe der land were. Ief hem des brect, soe schel hij iens den frana mey twam pundem beta.

Fan langhe wepen

Djt is riocht: dy deer haet tweyntiga ponda werd eerwes, dy schel habba truchlang wepen ief mey twam pundum beta.

Fan spera ende schiuld

Djt is riocht: deer haet toulif pund wird eerwes, dy schol habba spera ende schiuld toe der landwere iefta mey twam pondum beta.

Fan koeker ende boegha

Djt is riocht: di deer min haet, dat di schol habba koeker ende boegha toe der landwere iefta mey twam pondum beta.

Over de wapenen

Dit is de wet: als een vrije Fries bezittingen heeft ter waarde van 30 pond, dan dient hij over paarden en wapens te beschikken voor de landweer. Als deze ontbreken, moet hij 2 pond boete betalen.

Over het zwaard

Dit is de wet: als hij 20 pond bezit, dan moet hij een zwaard hebben of 2 pond boete betalen.

Over speer en schild

Dit is de wet: als hij 12 pond bezit, dan moet hij een speer en schild hebben voor de landweer of 2 pond boete betalen.

Over pijlenkoker en boog

Dit is de wet: hij die minder bezit heeft, moet een (pijlen)koker en boog hebben voor de landweer of 2 pond boete betalen.

5.4 Landweer en heervaart

Landweer betreft de verdediging van eigen huis en haard, bijvoorbeeld tegen een inval van de Vikingen. Zoals in 'brandweer' de bescherming tegen brand wordt bedoeld, slaat 'landweer' op de verdediging. In heel Europa verzamelen al lange tijd alle mannen gezond van lijf en leden (all able bodied men) zich bij dreigend gevaar. Het systeem van landweer, waaraan alle gezonde mannen mee moeten – en waarschijnlijk ook willen – doen, bewijst ook zijn nut tegen overstromingen of bij brand. Mobilisatie tegen vijandelijke aanvallen en andere rampen gebeurt volgens traditie door het luiden van alarmbellen. Aan de kust worden ook brandstapels aangelegd om bij een invasie te waarschuwen. Het waarschuwen met een alarmbel of een brandstapel is een oud en wijdverbreid systeem. Het is gebaseerd op goed nabuurschap; gezamenlijk werd het gevaar (een vijand, wassend water of vuur) bestreden.

Heervaart betreft een veldtocht, de aanval van de ene graaf of koning tegen de andere. Voor een veldtocht zijn de edelen en hun gevolg (ridders) de eerst aangewezenen en gelden voor deelname van boeren en burgers beperkingen. Aan de dienstplicht voor vrije boeren en burgers tijdens een heervaart worden de volgende beperkende voorwaarden gesteld; maximaal een mars van 1 dag, de tijd tussen eb en vloed, of - zoals in Utrecht⁹² - uitsluitend binnen de stadsmuren. Dergelijke voorwaarden zijn onderhandelbaar op het moment dat de landheer geld nodig heeft voor een oorlogsbelasting via een bede bijvoorbeeld, of meer schutters. Er bestaat in Holland dus al een overlegcultuur, voordat de eerste polders worden aangelegd. De hang naar vrijheid en het streven naar gelijkberechtiging tussen partijen komt zo tot uitdrukking aan de overlegtafel, een verschijnsel wat recent met 'polderen' wordt aangeduid.

Replica van een kogge met 'kasteel' op achterdek.

Een leger bestaat in de middeleeuwen uit de ridders aangevuld met voetvolk. Een Frans leger hoofdzakelijk uit ridders, maar bij gebrek aan ridders bestaat een Vlaams en vooral een Hollands leger voor een groot deel uit 'coopers en poorters'⁹³, boeren en burgers dus. In de 13de eeuw kan de Hollandse graaf beschikken over 500 ridders te paard (de edelen) en ongeveer 10.000 schutters⁹⁴ (boeren en burgers). Er is geen soldij verschuldigd, wat een reden is waarom er weinig bekend is over de deelname van deze schutters met hun bogen aan de strijd. De boeren en de burgers van de stadsschutterijen komen niet in de rekeningen voor, maar leveren wel het grootste aantal

92 ca. 1250 erkent de bisschop dat de Utrechtse schutterij niet buiten de stadswallen hoeft te dienen (Een paradijs van weelde, geschiedenis van Utrecht)

93 Coopers of huislieden zijn vrije boeren met een eigen boerderij en poorters zijn vrije burgers die achter de poort in de stad woonden.

manschappen. In deze tijd is ongeveer de helft van de schutters uitgerust met kruisboog en zwaard en de andere helft met handboog en een speer (de piek).

De dienstplicht voor boeren en burgers is in Holland vooral maritiem. Ridders te paard kunnen hier nauwelijks uit de voeten. Het vervoer gaat over het water en is georganiseerd per riem: het kogge systeem⁹⁴. Een kogge is een platbodem. Een handelskogge wordt eenvoudig verbouwd tot 'heerkogge' met een versterkte mast en mand in de top en 'kastelen' op het dek. Deze kastelen zijn verhogingen op voor- en achterdek uitgerust met een borstwering. Het schip is geschikt voor vervoer van troepen en voor gevechten op het water. Dit systeem met manschappen per riem (of het betalen van riemgeld om aan de dienstplicht te ontsnappen) blijft in Holland en Friesland bestaan, maar wordt in Utrecht verlaten. Gebrek aan begaanbare wegen en een overvloed aan water en schippers verklaart de keuze voor deze platbodems.

Huurlingen zijn in Holland zelden gebruikt. Maar zij introduceerden wel nieuwe wapens op het Hollandse strijdperk. De Vlamingen brengen in 1069 de herontdekte kruisboog mee in de strijd voor herovering van op de keizer en bisschop verloren terrein in Holland en de krachtige Engelse longbow wordt geïntroduceerd tijdens de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. Het is de vraag of de (jacht)bogen van de Friezen krachtig genoeg zijn om de geharnaste ridders te bedreigen. In 1139 besluit het Concilie dat het verboden is met de kruisboog de harnassen van gelovigen te doorboren op straffe van onthouding van de laatste sacramenten. De handbogen zijn óf niet krachtig genoeg, óf zij worden in het Frankische rijk nauwelijks meer gebruikt en de vaardigheid is verdwenen. Gezien het feit dat in Engeland juist de oefening met de longbow wordt gepropageerd, ondanks het risico dat er stiekem mee wordt gejaagd, lijkt het verdwijnen van de vaardigheid een voldoende krachtige boog uit te trekken in het Frankische rijk waarschijnlijk. De 'Friezen' behouden deze vaardigheid wel en zullen de pijl en boog en hun zwaard nog vaak voor of tegen de Hollandse graven gebruiken.

5.5 De grote ontginning en de opkomst van waterschappen

Vaak wordt gesproken over een duistere periode na het vertrek van de Romeinen (270) tot de Franken in de 7de eeuw weer belangstelling tonen voor de rivierendelta. Het gebied, dat we nu als Holland kennen, wordt in deze periode nauwelijks bewoond. Het vertrek van de Romeinen veroorzaakte economische malaise en het is te nat. Het is dus niet 'duister' maar gewoon leeg. De 'woeste gronden', zoals Nederland die 100 jaar geleden nog kende in de veenkoloniën in Groningen, Drenthe of de Peel, kunnen weer herstellen en aangroeien. Deze woeste gronden zijn aantrekkelijk voor pioniers, die een bestaan willen opbouwen. Zij kunnen zich hier vestigen als vrije boeren en vissers buiten de feodale invloed van een landheer.

Dorestad, de eerste handelsstad, bloeit in de 7de eeuw op aan de rand van de bewoonbare, maar feodale wereld. Vanaf de 10de eeuw komt in coalitie met de plaatselijke graaf de grote ontginning in Holland op gang onder het motto: de boeren de grond en de graaf een gewest met inwoners. Dan raakt het gebied drukker bevolkt, niet uitsluitend door geboorten, maar vooral door nieuwe aanwas. Ook ontstaan de eerste steden in het gebied, die een welvarende en invloedrijke toekomst hebben. Voor gewone mensen is Holland van de 10de tot de 16de eeuw voor het aanbreken van de Gouden Eeuw al een aantrekkelijke vestigingsplaats.

De strategie van de eerste Hollandse/Friese graven om invloed te verkrijgen in dit moerassige landschap is gericht op het winnen van inwoners én van hun harten. Op de woeste gronden wordt turf gestoken. Deze turfstekers krijgen het aanbod van de graaf zich te vestigen als vrije boeren indien zij hem trouw zweren en belasting gaan betalen. Jaarlijks moeten de boeren een stuiver recognitiecijns betalen⁹⁵, ook in die tijd een gering bedrag. Zo erkennen zij het gezag van de graaf, krijgt het graafschap land en inwoners en wordt de handel gestimuleerd. Ruilhandel is immers nog gebruikelijk en de ontginningende boeren beschikken vaak niet over geld. Zij moeten dus op de markt waren verkopen

⁹⁴ Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

⁹⁵ Polderdenken, de wortels van de Nederlandse overlegcultuur, Jona Lendering.

om aan deze stuiver te komen. De ontginners hebben wel oren naar dit voorstel en zo ontstaat het Hollandse landschap met langgerekte percelen tussen sloten, die kunnen afwateren op open water. De basis is gelegd voor de coalitie tussen boeren, burgers en de graaf, en voor de overlegcultuur.

De Grote Ontginning in de 10de en 11de eeuw behoort tot de grootste prestaties geleverd in ons land. Afwatering van hoogveen wordt mogelijk gemaakt door het graven van sloten om de 100 meter. De sloten worden haaks op bestaande waterwegen gegraven, die voor afvoer naar zee kunnen zorgen. De afwateringssloten zijn tot wel twee kilometer lang. De tussenliggende kavels zijn dus langgerekt van vorm. Tegen wateroverlast van hoger gelegen delen worden dammen en dijken opgeworpen. De boer-kolonist bouwt aan de voorkant van zijn perceel een boerderij. De grondoppervlakte van een boerderij is 16 tot 20 hectare, afhankelijk van de diepte van het perceel. Voor 1810 waren er geen metrische maten en werd het land gemeten in een 'morgen'; een stuk grond dat de boer in een dagdeel kon ploegen⁹⁶. Een 'morgen' grond is ongeveer gelijk aan een hectare.

Detail van een RAF foto, 1944 nabij Delft

De Europese edelen kijken neer op de ploeterende barbaren in de Rijn-, Maas- en Scheldedelta, en kijken wel uit om te paard in het moeras weg te zakken. Bootreizen zijn ook al niet populair bij Frankische edelen; blootgesteld aan de elementen in een open platbodem kan je niet genieten van een welverdiende maaltijd aan de open haard. Deze Frankische, aristocratische bril verklaart, waarom de vaderlandse geschiedenis niet bij de Friese ontginners of bij de burgers in de steden en hun gilden begint, maar bij Willem van Oranje als vader des vaderlands⁹⁷. De eerste Hollandse (eigenlijk Friese) graven proberen in dit moerasgebied hun invloed uit te breiden. De Fries, Gerulf, kreeg als dank voor zijn hulp bij de moord op de laatste Vikinghoofdman Godfried in 885 de leen over diens bezittingen onder meer in Kennemerland. De oost Frankische koning Arnulf zet in 889 de leen om in een schenking. Dirk is - als zijn zoon of vertrouweling - aangesteld als opvolger van deze Gerulf of Gerolf. Zij zijn de grondleggers van het eerste Hollandse gravenhuis met een hele reeks Dirken en Florissen tot Dirk VII in 1203 overlijdt. Hij wordt na een successie oorlog (de Loonse oorlog) opgevolgd door zijn broer Willem, die de familiebezittingen in Friesland al beheerde.

Van de eerste periode zijn weinig geschreven bronnen bewaard gebleven: er wordt niet veel opgeschreven of de bronnen zijn verloren gegaan. De Hollandse geschiedenis begint ergens tussen 841 wanneer de Frankische vorst Lotharius Vikingen als landheer erkent in de Rijndelta en 1018 wanneer de 'Hollandse' graaf met hulp van de ontginners het keizerlijk leger verslaat. De naam Holland komt echter pas op in de 12de eeuw, tot die tijd worden de inwoners aangeduid als Friezen. Gewone mensen verrichten in deze periode twee belangrijke, blijvende prestaties: zij maken door de ontginning het moeras bewoonbaar en brengen de verstedelijking op gang die hiermee nauw samenhangt.

⁹⁶ gemaalhaastrecht.nl.

⁹⁷ Als zojuist verklaarde rechtgeaarde Fries vind ik dat een volstrekt willekeurige greep uit een reeks van graven; niet eens een graaf, maar een stadhouder, dus een baljuw, generaal, slechts een legeraanvoerder als Aldgisel en Radboud.

Het land is na het graven van sloten geschikt voor akkerbouw. De akkerbouw levert eerst genoeg voedsel en arbeidsplaatsen. Door inklinking en oxidatie is het naderhand alleen geschikt als weiland. De veeteelt op de weilanden is veel minder arbeidsintensief. Daardoor komt de trek naar de stad op gang en de zoektocht naar alternatieve bestaansbronnen. De afwatering wordt een steeds groter probleem en daarom zijn de dijken aangelegd om het land tegen het getij te beschermen. De zee neemt door stormvloed grote delen land terug. Het huidige Biesbosch is een voorbeeld van een ontgonnen polder die verloren ging tijdens een storm in 1421. Er zijn steeds meer dijken en waterhuishoudkundige maatregelen nodig om het water tegen te houden. Dat leidt tot de officiële oprichting van waterschappen in de 12de eeuw. Feitelijk wordt sinds de start van de ontginning het werk aan dijken en afwatering in onderling overleg verdeeld.

Afnemende werkgelegenheid op het platteland en wateroverlast versterken de trek naar de stad. Zij die hun brood niet meer in de arbeidsextensieve veeteelt kunnen verdienen, beproeven hun geluk in de steden. Anderen trekken na de voltooiing van de ontginning of verdreven door stormvloed in de 12de eeuw naar ontginningen elders in Europa van Engeland tot Polen. In 1113 sluit de Bisschop Frederik I van Bremen en Hamburg een contract met zes ‘Hollanders’⁹⁸ Helikinus, Arnoldus, Hiko, Fordolt, Referic en Heinricus om de woeste gronden en het veen rond Bremen te ontginnen.⁹⁹ Dat de in Holland gebruikelijke belasting van een stuiver per jaar naar 10% van de opbrengst is verhoogd, duidt op fors hogere lasten in het Duitse graafschap.

Door de ontginning hebben de boeren in Holland hun grond via erfpacht in bezit en zijn minder afhankelijk van de landheer dan in Frankrijk, Duitsland of Engeland. Via onderlinge samenwerking in waterschappen wordt hun onafhankelijkheid nog groter, evenals hun invloed op het bestuur. De boeren, die door de ontginning in het bezit komen van hun eigen grond, staan bekend als ‘coopers’. Verschillende plaatsnamen verwijzen daar naar: Boskoop, Nieuwkoop, Friezekoop en ook Benschop (van cope).¹⁰⁰ De uitgang –broek wordt aan plaatsnamen toegevoegd als het een bijzonder nat gebied betreft. Wanneer veel ontginners uit dezelfde plaats komen, ligt de toevoeging “nieuw” voor de hand, zoals in Nieuw Loosdrecht. De ontginners zweren de landheer trouw in ruil voor hun landrechten.

Utrecht loopt bij de ontginning wat achter. Pas in de tweede helft van de 11de eeuw wordt de ontginning van de Vechtstreek ter hand genomen. De Utrechtse ontginners werken in dienst van de ministeriales, de ridders van de bisschop, die op deze wijze een landgoed in bezit krijgen. Deze ontginners krijgen van de feodale Utrechtse landheer (de bisschop) dus niet dezelfde rechten, die de Hollandse graaf heeft verleend. De ontginningen bij de Vecht vormen bron van spanning tussen Utrecht en Holland. In dit westelijk deel van het Sticht wordt gekozen voor afwatering op de Oude Rijn, die bij zijn toenmalige monding bij Katwijk nu juist verzandt. Tijdens een grote stormvloed¹⁰¹ op 21 december 1163 zorgt dat voor grote overstromingen in Holland. Het Hollandse antwoord is simpel: de Oude Rijn wordt bij Zwammerdam afgedamd. In 1165 beslist de keizer dat deze Zwammerdam moet verdwijnen. Maar de dam is handig om de bisschop en het Sticht onder druk te zetten. Pas in 1226 wordt tussen Holland en Utrecht een overeenkomst gesloten over de precieze opening in de dam.

Na 1200 start een bloeitijd in Holland. De ontginning is voltooid en het beheer door waterschappen en dijkgraven is effectief. De waterschappen vallen samen met politieke en bestuurlijke eenheden binnen

⁹⁸ Dit is de tweede vermelding van Holland in een schriftelijke bron, nadat de graaf Hollands was genoemd in een vredesverdrag uit 1101. De auteurs van het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs, menen dat dit de eerste vermelding is van Holland.

⁹⁹ In Bremen worden de in Holland gebruikelijke afspraken gemaakt met de Bisschop. In ruil voor 1/10 van de opbrengsten van het land, mogen zij zich vestigen als vrije boeren zonder verdere diensten aan de Bisschop te hoeven leveren. Ook mogen zij het land vervreemden (verpachten of verkopen). De kavels krijgen de in Holland gebruikelijke vorm: sloten om de 110 meter en 2250 meter lang. (Uit het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs).

¹⁰⁰ Polderdenken, de wortels van de Nederlandse overlegcultuur, Jona Lendering

¹⁰¹ In de 12de eeuw zijn er een reeks vloedgolven, die grote delen land wegslaan (1134, 1163 en 1170). Mensen verdrinken of verliezen hun huis en land. Een deel trekt naar de stad en een deel naar ontginningsgebieden elders in Europa. Deze verspreiding bevordert ook de opkomst van de vrije boeren en maakt een einde aan het bestaan als horige in andere delen van Europa (Polderdenken, Jona Lendering).

het graafschap. De groei van steden leidt tot opbloei van de handel. De jaren 1204-1255 zijn vreedzaam en er is veel aandacht voor binnenlandse aangelegenheden op het gebied van verkeer en waterstaat. Al in 1122 beheert het eerste waterschap een dam in de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede. Het hoogheemraadschap¹⁰² Rijnland (1232), Delfland (1289) en Grootwaterschap Woerden worden gevormd. Feitelijk erkent de Graaf wat reeds onder de bevolking is ontstaan. Ook de waterschappen in Amstelland en voor de Lek ontstaan in deze periode. De gegraven vaarten en dijken worden goed onderhouden en verbeteren de infrastructuur. De karrensporen op de dijk worden regelmatig opgevuld. Ook vervoer over de weg wordt mogelijk in Holland, tot deze tijd ging de reis vaak per schip of te voet.

De huishoudens en de industrie blijven om brandstof vragen. Het turfsteken en de inklinking maken vanaf 15de eeuw molens nodig om het water weg te pompen. De industrie in de Zaanstreek wordt na 1600 in toenemende mate door windmolens aangedreven om graan en verf te malen of hout te zagen en de vraag naar turf blijft groot. In 1530 is een manier verzonnen om laagveen tot een diepte van 12 meter onder water te winnen¹⁰³. De boer is een dief van eigen portemonnee als hij zijn land niet ging afgraven. Veeteelt levert minder op. Het laagveen wordt onder water weg gegraven, in bakken naar boven gehaald en omgekeerd op het resterende land te drogen gelegd. Zo ontstaan weer hele plassen rond de steden, waar alleen de dijken en enkele dorpen nog bovenuit steken. Deze dijken worden door de boeren gezamenlijk onderhouden. Na het afsteken van hun land hebben de boeren geen belang meer bij het onderhoud van de dijken. De situatie wordt gevaarlijk.

In Noord Holland is begin 1600 de Beemster drooggemalen met gebruik van een Molengang (geschakelde molens, die elk als een trapsgewijze sluis het water een stapje hoger pompten). Door deze technische verbetering kunnen ook de diep uitgegraven meren rond de steden drooggemalen worden. De situatie ten westen van Gouda is zo gevaarlijk dat in 1765 de 'Noordplas' op deze wijze wordt bemalen en Hazerswoude wordt gered.

Luchtfoto van de Beemster

De heldhaftige strijd tegen het water kan dus ook anders worden gezien: het hoogveen stak, weliswaar maar enkele meters, nog boven de zeespiegel uit. Na het afgraven en opstoken van de turf, blijven de langgerekte weilanden tussen sloten over, die beschermd moesten worden door dijken. Rond de 'Gouden Eeuw' worden deze weilanden tot wel 12 meter diep uitgegraven om turf te winnen. Het grootste deel van Holland staat (weer) onder water. Om de steden te redden worden de polders (opnieuw) aangelegd.

De ironie is dat de Nederlandse kustgebieden na de ontginning door inklinking weer onder de zeespiegel kwamen te liggen. Aan de kust waren bovendien duinen

tot de grondwaterspiegel afgegraven om land- en tuinbouw mogelijk te maken. Daarna is het laagveen onder de waterspiegel afgegraven voor turfwinning. Nu wordt overwogen de weilanden aan 'de natuur

¹⁰² Hoogheemraden staan onder leiding van de baljuw, de hoofdverantwoordelijke voor de mobilisatie. De functie wordt eerst door de adel bekleed, maar vanaf ca. 1340 in Holland door de graaf verpacht, wat leidt tot de opkomst van een regentenklasse (Hoogheemraadschap Delfland in de middeleeuwen, C. Postma).

¹⁰³ Het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs.

terug te geven'. Daartoe moet eerst weer een paar meter overbemeste grond worden afgegraven. Dan ligt het land inmiddels 15-20 meter lager, voordat de zeespiegel stijgt. Teruggeven aan de natuur lijkt mij te betekenen, dat de boel weer onder water wordt gezet.

Boeiend is de maakbaarheid van het Hollandse landschap. De lange sloten parallel om de honderd meter gegraven, staan gegrift in het landschap en zijn op naaststaande luchtfoto's duidelijk te herkennen. Het landschap met een kleinschalig netwerk van steden is een resultaat van duizend jaar noeste arbeid. Hetzelfde landschap is in deze steden gebeiteld door de aanleg van arbeiderswijken, zoals de Jordaan in Amsterdam en de Schilderswijk in Den Haag. De sloten zijn gedempt met zand waarop de straten zijn aangelegd. Op de tussenliggende weilanden zijn de langgerekte huizenblokken verrezen. De geschiedenis van de ontginning is in dit stratenpatroon te herkennen. Dit unieke landschap wordt nu bedreigd door vinexwijken en steeds meer asfalt geflankeerd door grijze dozen. In die dozen wordt niets gemaakt en geen waarde toegevoegd. Zij dienen slechts voor opslag en doorvoer.

Maar dat zijn andere onderwerpen, ik keer terug tot de boog en het ontstaan van steden met hun schutterijen.

6. De opkomst van Holland en haar steden

Holland is verdeeld in verschillende gouwen of graafschappen, die geleidelijk onder het eerste Hollandse gravenhuis worden verenigd, te weten Texel¹⁰⁴, Kennemerland, Rijnland, Delfland, Schieland en Maasland, de Alblasserwaard en ten slotte Zeeland ten noorden van de (Ooster) Schelde. Holland staat nog bekend als (West) Friesland, een naam die later alleen voor het noordelijke deel van deze provincie is gereserveerd. Pas in 1101 wordt gesproken van Holland¹⁰⁵. Rond het jaar 1000 zijn de rooftochten van de Vikingen achter de rug. Graaf Dirk III houdt in deze tijd zijn hof in verschillende grafelijke boerderijen. Deze hoven liggen onder meer in Noordwijk, Heemskerk, Haarlem, Rijnsburg, Delft en Vlaardingen. De Graaf reist rond tussen deze plaatsen, waar hij belasting int, recht spreekt en de verdediging organiseert tegen de vijanden water, brand en invallen. Zoals de hofmeiers die het Frankische rijk vestigden, reisden langs de landgoederen van de grootgrondbezitters en de adel, zo reist de ‘Hollandse’ Graaf langs de boeren en burgers. Hij laat de – al bestaande– tufstenen boerderij in Vlaardingen versterken en tevens tol heffen op langskomende schepen. Piraterij en afpersing zeggende de handelssteden aan de Maas en de Rijn.

Aan het begin van de 8ste eeuw staat er al een kerk in Vlaardingen met genoemde boerderij, een uithof, die via Willibrord’s erfenis aan de Abdij van Echternach toebehoorde. Op deze boerderij worden schapen gehouden en in de 10de eeuw zijn akkers aangelegd. Begin 11de eeuw exploiteren Hollandse graven de boerderij. In de buurt ontginnen Friezen het Merwedewoud aan de Maasmond. Een woud staat in de middeleeuwen voor een onherbergzaam gebied; niet alleen een bos maar ook ondoordringbare struiken of een gebied als de Biesbosch. De ‘Hollandse’ graaf ziet erop toe dat ieder een lap grond krijgt en belastingplichtig wordt. Gezamenlijk wordt ‘tol’ geheven op de langskomende scheepvaart.

Slag bij Vlaardingen, 29 juli 1018 (geschiedenisnet)

Legenda

- Paarse stippellijn rivierdijk, aangelegd eind 12e eeuw
- Paarse lijn U-vormige ontginningsdijk uit de tijd van Dirk III met in de rechthoek zijn burcht
- Cirkel de kerkheuvel op een natuurlijke oeverwal of donk
- Blauwe lijnen vermoedelijke loop van de Merwede in de 11e eeuw
- Rode pijlen vermoedelijke route van het keizerlijke leger.

Rovers zijn het in de ogen van kooplui uit Tiel die de keizer te hulp roepen voor een strafexpeditie. Op geschiedenisnet is bovenstaande situatieschets te vinden op basis van archeologisch onderzoek. De Friese ontginners zien de vijandige vloot naderen en trekken naar Vlaardingen. Hun achtergebleven

104 Texla wordt alleen door Thimo de Nijs genoemd, de andere gebieden ook door Ronald P. de Graaf.

105 letterlijk hol door ontginning en inklinking, volgens een uitleg van Holtland ofwel houtland, een woud van riet, wilgen en essen.

huizen worden door het invallende leger in brand gestoken. De keizerlijke vloot landt met hoog water nabij Vlaardingen en het leger gaat aan wal om de burcht van de ‘Hollandse’ Graaf te omsingelen. De achtergebleven schepen moeten bij eb naar het midden van de rivier. Dirk wacht af in zijn burcht en de Friezen omsingelen op hun beurt het keizerlijk leger. Vermoedelijk zijn de dijken doorgestoken om zo het vijandig leger te hinderen. Bisschop Godfried, die het keizerlijk leger aanvoert, keert in ieder geval om en zoekt een andere, droge weg. Dat wordt als vlucht gezien en de achterhoede tracht in paniek de schepen te bereiken, waarbij velen verdrinken, volgens de officieel overgeleverde geschiedenis. Een keizerlijk leger met ridders verliest immers niet van boeren. De boeren en ontginners weten echter waarvoor zij vechten: als de keizer en zijn (bisschoppelijke) vazallen winnen, wacht een bestaan als horige. De omtrekkende beweging van Godfried is het sein voor Dirk en de Friezen om in actie te komen. Het keizerlijke leger wordt verslagen, omdat het vastloopt in de modder en wordt aangevallen door Dirk aan de ene en de Friese ontginners aan de andere kant. Sinds 1018 staat Vlaardingen bekend als de plaats waar het Keizerlijke leger voor het eerst werd verslagen¹⁰⁶.

Een tweede keizerlijke strafexpeditie tegen de ‘Hollandse rovers’ onder Graaf Dirk IV in 1047 heeft meer succes voor de keizer, omdat Vlaardingen en Rijsenburg worden ingenomen. De burcht (ook een boerderij van tufsteen) in Rijsenburg wordt vernietigd. De naderende winter doet keizer Hendrik besluiten terug te trekken. De Hollandse lichtere en snellere boten (de Kogge, een platbodem) en de kennis bij de schippers van het gebied maakten vele slachtoffers onder de vertrekkende troepen. Ze voerden ‘als struikrovers’ onophoudelijk aanvallen uit¹⁰⁷. De verloren gegane burcht wordt niet in Rijsenburg maar bij Leiden herbouwd. In hetzelfde jaar laat de Graaf ook een burcht bij Dordrecht bouwen. In 1049 komen de bisschoppen uit Utrecht, Luik en Trier nogmaals terug en wordt Dirk IV op eigen terrein bij Dordrecht vermoord in een keizerlijke hinderlaag. Zijn zoon is te jong om hem op te volgen en zijn weduwe hertrouwt met de Vlaamse Graaf Robrecht de Vries. De bisschop van Utrecht krijgt van de keizer grote delen van de ‘Hollandse’ bezittingen terug.

Robrecht de Vries¹⁰⁸ helpt zijn stiefzoon aan Vlaamse schutters, waaronder kruisboogschutters, om de verloren bezittingen te heroveren. De schutters gaan niet te paard maar met de boot. De kogge wordt ingezet bij de herovering van steden. Door toevoeging van kastelen op voor en achterdek en een verstevigde mast met mand in de top is de platbodem geschikt voor de strijd. In sommige gevallen worden ‘blijden’ op deze schepen gebouwd. Met deze stenen werpende werktuigen worden bressen in de stadswallen geslagen, zodat een stad kan worden ingenomen. Uiteindelijk wordt vrede gesloten met de bisschop van het Sticht (Utrecht) en in de oorkonde wordt Floris II in 1101 voor het eerst Graaf van Holland genoemd met de titel *Comes de Hollant*. Dit is het eerste document waarin de naam Holland voorkomt¹⁰⁹. Het Hollandse graafschap heeft met de steun van boeren en burgers zijn zelfstandige positie veilig gesteld.

zegel met Willem II

Holland, Zeeland en Friesland verliezen in de 12de en 13de eeuw tijdens verschillende stormvloed en dreigende zee. Deze dreiging en de voortgaande ontginningen maken een gemeenschappelijke waterhuishouding noodzakelijk. Logisch is uitvoering in een bestuurlijke eenheid. Maar de West-Friezen in Noord-Holland houden van hun vrijheid en dulden geen graaf boven zich. Het conflict tussen de Hollandse Graaf en de West-Friezen woedt als een veenbrand. Dit conflict lijkt op een guerrilla oorlog. Zodra de Hollandse Graaf zijn bestuurlijk gezag doet gelden en belasting wil heffen, komen de Friezen in Noord-Holland in opstand. Zij overvallen Alkmaar (2x) of Haarlem. Omdat het duingebied in Noord-Holland – het eigenlijke Kennemerland

106 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

107 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

108 Robrecht de Vries wint in Henegouwen een belangrijke slag en wordt ‘de Vries’ genoemd omdat hij via zijn huwelijk met de weduwe en voogdes van de jonge graaf de bezittingen in het ‘Hollandse’ graafschap van de Duitse vorst in leen verkreeg. Maar de Hollandse boeren en de burgers van de eerste steden kozen de kant van de jonge zoon van de vermoorde Graaf Dirk IV.

109 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

– via wad en waterlopen gescheiden is van West-Friesland, wordt een strenge winter afgewacht om straf expedities uit te voeren. Dat is een verkeerde keus. De Friezen hebben de tijd en verzetten zich hevig, want de winter is een rustige periode voor boeren en vissers. Willem II sneuvelt bij deze strijd in 1256.

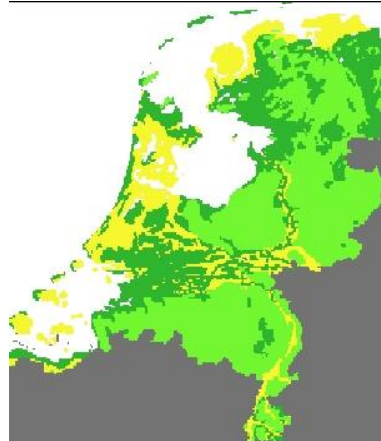
Lang blijven de West-Friezen onafhankelijk. De kracht van een nieuwe aanval van Floris tegen de West-Friese guerrilla (en die van de Engelse Edward tegen Wales) is een aanval tijdens de zomer¹¹⁰, het hoogseizoen voor de boeren. Nu hebben zij niet de tijd om zich te verdedigen. Met de bouw van dwangburchten komt een einde aan de West-Friese onafhankelijkheid. Opvallend is dat het leger betaalt voor hun voedsel tijdens deze veldtocht en de daaropvolgende bezetting. Plunderingen zijn verboden en het eten en drinken wordt bij de Friese bevolking gekocht. In 1289 verklaart de Hollandse Graaf tactisch dat hij zal zorgen voor aanleg en onderhoud van dijken, wegen en de burchten. De zorg voor een goede waterhuishouding en het behoud van de traditionele Friese vrijheden breken het West-Friese verzet. De ‘vrije’ boeren krijgen een (waterstaatkundige) toekomst aangeboden. In verbond met de Hollandse vijand, de bisschop van Utrecht, komen de West-Friezen nog twee maal in opstand en vernietigen een paar van de nieuw gebouwde, maar gehate Hollandse dwangburchten tot zij in 1297¹¹¹ definitief capituleren. Steun krijgen zij alleen van de Friezen uit Oostergo, de gouw in het oosten van de huidige provincie Friesland, niet uit Westergo die de handelsbelangen van Stavoren laat prevaleren.

De ontginning en de op onafhankelijkheid gerichte politiek leiden tot snelle veranderingen in de bevolkingsconcentraties en een ongelijke strijd tegen het water, zoals uit onderstaande kaarten blijkt:

voor het jaar 1000

na het jaar 1100

Bewoning (hoe lichter des te meer) in Nederland in 1000 en 1100 (UvU 1987)

Eind 13de eeuw komt er met de moord op Floris V een eind aan dit gravenhuis. Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velzen ontvoeren de Graaf met als doel een beleidswijziging af te dwingen. De ommezwaai van de Graaf in het conflict tussen Engeland en Frankrijk brengt de handel met Engeland in gevaar. Dit leidt tot verzet onder kooplieden en edelen die zich aan de macht van de Hollandse Graaf moeten onderwerpen. Tijdens de reis naar Muiden ontmoeten de ontvoerders tegenstand. Zij vermoorden op 27 juni 1296 Floris V, vermoedelijk in paniek. Zijn dan twaalfjarige zoon Jantje overlijdt 3 jaar later. Een neef van de Henegouwse tak neemt het graafschap over.

Het eerste Hollandse Gravenhuis voert dus een politiek op grond van gemeenschappelijke belangen¹¹²; de boeren de grond, de Graaf belasting betalende inwoners en samen tol heffen. Barbaarse struikrovers

110 Oorlog om Holland 1000-1375, Ronald P. de Graaf.

111 In de slag bij Vroon worden de West-Friezen verslagen en getuige de verwondingen aan skeletten worden overlevenden omgebracht en is Vroon (toegangspoort tot West-Friesland) in de as gelegd.

112 Het Hollandse Gravenhuis voert politiek: een huwelijkspolitiek door dochters van Saksische graven te huwen, die zich ook verzetten tegen de Duitse vorst en zijn Utrechtse vazal. Het huwelijk is ook een manier om

en piraten zijn het in de ogen van de keizer en zijn bisschoppen. Wanneer rond 1200 de trek naar de steden op gang komt, is de Hollandse Graaf snel bereid stadsrechten te verlenen. De steden en hun stimulators voor de handel leveren immers belastbare inkomsten. De Hollandse steden profiteren van de route ‘achter de duinen’ die de meeste schepen van en naar de Oostzee kiezen¹¹³. Oorspronkelijk loopt deze via de Zeeuwse wateren en de Hollandse IJssel door het Sticht (Utrecht) en langs de Vecht naar de Zuiderzee. Maar door de ontginning bij de Vecht is deze route afgedamd en is bij Gein overslag noodzakelijk. Snel wordt de route via Schie en de Vliet langs Leiden naar het IJ en de Zuiderzee van groter belang. Deze route leidt langs de Hollandse steden, meestal ontstaan naast een hof van het Hollandse gravenhuis, waar de Graaf langs reist om recht te spreken, belasting te innen en de verdediging te regelen. Die hoven liggen netjes verspreid op paar een uur gaans van elkaar. Daarom ontstaat een hoge concentratie steden in een gedecentraliseerd patroon ca. 10 km van elkaar.

De door watersnood getroffen boeren en zij, die in de arbeidsextensieve veeteelt geen werk meer hadden, trekken naar de stad. De steden bieden ook vogelvrijen of vluchtelingen uit oorlogsgebieden een kans. Zodra zij 1 jaar en 1 dag in de stad wonen, worden zij ook poorter d.w.z. vrije stadsburger. De vrijheid blijft in deze streken een belangrijk motief voor vestiging, eerst als visser of boer en nu als stadsburger. De vrijheid in de steden is in het westen van de Nederlanden groter dan in het zuiden, of in Duitsland¹¹⁴. “Stadtluft macht frei” en onderscheidt de stad van het omringende, overwegend feodale boerenland. Holland kent al coopers (vrije boeren) en evenals in Vlaanderen komen daar de Hagepoorters bij: vrije stadsburgers die hun land bewerken. De economische en juridische vrijheid voor burgers in de stad is hier groter dan elders en de willekeur minder. Beperkingen op huwelijken van armen of uitsluiting van sociale en religieuze groepen komen minder voor. Deze vrijheid is een voorwaarde voor economische bloei en de handel. Zij zal zich ook gaan uitstrekken over het geloof: de meer abstracte vrijheid van geweten. Andersdenkenden zijn welkom indien zij elders moeten vrezen voor hun veiligheid. De oorspronkelijk drassige gronden zijn al lang een toevluchtsoord voor mensen die de vrijheid zochten. Deze woeste gronden zijn niet in gebruik bij de adel en vallen zo buiten de feodale invloed¹¹⁵.

Onze voorouders waren niet alleen verantwoordelijk voor het typisch Hollandse, vlakke landschap met smalle en lange percelen tussen sloten en het ontstaan van een kleinschalig netwerk van steden. Maar ook voor de cultuur gebaseerd op vrijheid, gelijkheid en de neiging als gelijkwaardige partijen aan tafel te gaan zitten om problemen op te lossen en zaken te doen. De steden Utrecht en Groningen vielen onder de bisschop als feodale zetbaas van de keizer. Het bestuur in deze gewesten, maar ook de jaarmarkten bijvoorbeeld, waren meer centraal georganiseerd. Deze centrale organisatie is niet de persoonlijke invloed van de bisschop, maar een verschijnsel dat duidt op de invloed van de Frankische keizer. Zeker in Groningen is dat opvallend, want de stad viel onder de bisschop¹¹⁶, maar lag midden tussen de Friezen uit de Ommelanden net als Leeuwarden. Het verhindert de Groningse burgers echter niet hun plaats aan tafel op te eisen (zie hoofdstuk 11).

hogerop te komen. En een politiek op gemeenschappelijke belangen met de ontginners en de steden. Voor de vergroting van zijn macht had de Hollandse Graaf geld nodig. De steden wilden in ruil privileges als markten, accijnzen en stadsrechten. De ruil met de steden leidt ook tot beperkende voorwaarden voor de inzet van de schutterij: de landheer of zijn zoon moet het bevel voeren, er worden grenzen bepaald, waarbuiten niet gediend hoeft te worden, of de tijd van een veldtocht is beperkt tot één dag, dus op zeer korte afstand. De steden en hun gewapende arm: de schutterijen voeren dus ook politiek.

¹¹³ De vaarroute over de onstuimige Noordzee leidde vaak tot schipbreuk, volgens schattingen olopend tot de helft van de gevallen. Dit risico woog zwaarder dan de kosten in tijd en tol voor de vaarroute achter de duinen.

¹¹⁴ Waarom mensen in de stad willen wonen, NWO onderzoeksprogramma urbanisatie en stadscultuur

¹¹⁵ Formeel was alle grond van de keizer, maar feitelijk vielen de woeste gronden in deze kuststreken buiten zijn invloed.

¹¹⁶ Vanaf 1140 tot de burgers en hun gilden rond 1350 de macht overnemen en een onafhankelijke stadsstaat vormen. In 1594 treedt Groningen toe in de republiek.

6.1 Stadsrechten

Steden ontstaan rond het hof van de graaf (Delft, Leiden, Haarlem en in zekere zin Den Haag) en bij handelsplaatsen (Dordrecht en later Rotterdam en Amsterdam). Door afslag van land na de stormvloed in de 12de eeuw en inklinking van de veengronden, trekt de bevolking van het platteland naar de stad, of naar ontginningen elders in Europa. De boeren, die naar de stad trekken, bouwen een bestaan als ambachtsman op, maar zijn nog niet afgesneden van het platteland. In Delft bepalen de stadsrechten bijvoorbeeld dat een poorter in de stad moet wonen, behalve een periode om te zaaien en te oogsten. Als boer kennen zij de boog nog, handig bij de jacht om het menu aan te vullen en vaak nodig ter verdediging.

Het verlenen van stadsrechten in de 13de eeuw is te zien als een voortzetting van de economische stimuleringspolitiek. De graaf ontvangt belastingen en de stad floreert door nijverheid (lakenhandel, bierbrouwerij en leerlooierij) en handel met overslag. De stadsrechten zijn vastgelegd in oorkonden. De inhoud van deze oorkonden is in Europa zeer verschillend. Sommige zijn zeer uitvoerig, andere verrassend kort. Sommige laten duidelijk zien, hoe de stad wordt georganiseerd, andere spreken daarvan alleen in algemene termen. Soms zijn stadsrechten expres onduidelijk geformuleerd, andere dalen met opzet tot kleinigheden af.¹¹⁷ Het stadsrecht wordt bezegeld met een stadszegel, meestal met de afbeelding van een poort. De poort in de muur, die de stad scheidt van het platteland. De inwoners zijn poorters als zij in de stad wonen of er bezit hebben. Zij leggen een eed af en worden vrije burgers. Het stadszegel wordt zorgvuldig bewaard in het nieuwe stadhuis. Dit stadhuis heeft meestal een eigen klokkentoren (belfroi), de klok die bij onraad of oorlog de burgers oproept. De stad is een eigen maatschappij, die zich zelf bestuurt, een 'immunitet', een staat in de staat.

Overzicht van het verlenen van stadsrechten aan Hollandse steden:¹¹⁸

jaar	Plaats	aantal schutters
1213	Geertruidenberg	Onbepaald
1220	Dordrecht	50
1245	Haarlem	64
1246	Delft	41
1246	's-Gravenzande	Onbepaald
1254	Alkmaar	25
1266	Leiden ¹¹⁹	25
1272	Gouda	5
1273	Vlaardingen	Onbepaald
1275	Schiedam	25
1288	Monnikendam	30
1289	Medemblik	30
1298	Beverwijk	30
1306	Amsterdam	Onbepaald
1320	Schoonhoven	Onbepaald
1340	Rotterdam	25
1344	Den Briel	Onbepaald
1356	Enkhuizen	30
1357	Hoorn	12
1357	Edam	12

De schout vertegenwoordigt de landheer in het stadsbestuur. Zijn rol wordt, op den duur, tot de rechtspraak beperkt en zijn bestuursrechten worden hem ontnomen. In militaire zaken is hij de vertegenwoordiger van de landheer die bevelen overbrengt aan de schutterij. De burgers kiezen hun eigen vertegenwoordigers in het stadsbestuur, dat wil zeggen dat zij voor de ca. 7 schepenen jaarlijks

117 Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

118 Ontleent aan 'Oorlog om Holland 1000-1375' Ronald P. de Graaf.

119 De schutters van Leiden bewaken tijdens de heervaart bij nacht de tent van de graaf .

doorgaans 14 namen kunnen voordragen bij de landheer. Dordrecht heeft 9 schepenen en al in 1220 een Raad. Leiden telt 8 schepenen, 2 per stadskwartier.¹²⁰ Hoofdzaak is dat de landheer bij de keuze steeds minder heeft in te brengen en alleen heeft goed te keuren. Aan het hoofd van de schepenen staat de al genoemde schout. Naast schout en schepenen vinden wij bijna overal in de 14de eeuw 'gezworenen', de door de gilden of wijken benoemde aldermannen als vertegenwoordiging in de Raad. De Raad heeft eerst een adviserende rol, maar breidt haar invloed langzaam uit. Langs deze weg krijgen de burgers via hun wijken en de ambachtsgilden meer invloed op het stadsbestuur en op de voordracht van de schepenen. Naast de heemraden – de waterschappen ontstaan in de 12de eeuw – is deze inspraak van de derde stand in de steden van grote invloed op de democratische staatvorming. Net als in Engeland is er een relatie tussen oorlog en inspraak: de vorst kan zonder geld in ruil voor meer inspraak geen oorlog voeren.¹²¹

Het stadbestuur handhaaft recht en orde en haar rechtbank is de hoogste en de enige, waarvoor de stadsburger kan worden gedaagd. De stad is vrij in haar bestuur, vrij in haar rechtspraak en vrij in haar geldelijk beheer. Zij heeft het recht van vete tegenover iedereen, die haar lastig valt of haar burgers beledigt.¹²² De inkomsten komen uit een belasting per huishouden geheven per vuurhaard¹²³ ofwel schoorsteen en uit de rechten, die voorheen aan de landheer toekwamen: het visrecht in de grachten, het poortgeld, het tolrecht, het marktrecht, de boeten, accijnzen enz. Deze rechten zijn overigens langzamerhand aan de landheer ontworpen. Edelen en geestelijken zijn vrijgesteld van betaling van belasting.

De oudste stad in Nederland zou Stavoren zijn, dat omstreeks 1061 al stadsrechten kreeg, verleent door de Duitse vorst Hendrik IV, wiens zoon Hendrik V deze rechten in 1118 bevestigde. Utrecht (1122), Deventer (1123) en Zwolle (1230) zijn eveneens oude steden. Zutphen ontvangt in 1190 de vrijheid, 'welke een vrije stad van de bergen (de Alpen) tot de zee geniet'.¹²⁴ Ook in Zeeland komt de verstedelijking op gang: Middelburg (1217), Zierikzee (1220), en Westkapelle en Domburg in (1233). In het oudste Hollandse stadsrecht voor Geertruidenberg uit 1213 wordt bepaald, dat burgers voor de heervaart van de graaf 'zo lang zouden varen als eenmaal de opkomst van de eb en de vloed', zoals ook in het oude Friese recht was opgenomen. Geertruidenberg¹²⁵ is voor de Hollandse graaf van belang vanwege inkomsten uit de daar gevestigde tol, naast de inkomsten die het verlenen van deze stadsrechten met zich meebrengen. Dordrecht wordt echter al snel belangrijker tot dat de stad tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, in tegenstelling tot de andere Hollandse steden, de Hoeken steunt in ruil voor het behoudt van de exclusieve stapelrechten.

Bij het verlenen van stadsrechten worden ook plichten vastgelegd voor de plaatselijke schutterij. De schutterijen zijn dus minstens zo oud als de steden. De schutterij in een stad zorgt voor toezicht en bescherming tegen brand, diefstal en invallen. Schutterijen laten in veel Europese steden van zich spreken sinds de opkomst van handelssteden in Italië (onder meer Venetië en Genua) en verspreiden zich via Vlaanderen naar Holland. De één zegt dat schutterijen zo oud zijn als de stad. De ander baseert de oprichtingsdatum op schriftelijke bronnen. Vanaf ongeveer 1280 zijn de oudste schriftelijke bronnen over schutterijen in Vlaanderen bewaard gebleven. Uit Dordrecht is bekend dat in 1326 tijdens feestelijkheden op 'de papegaai'¹²⁶ werd geschoten. Tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1351 hielpen 100 Delftse schutters Willem V. Hetzelfde aantal schutters in Delft en Den Haag moesten zich in 1379 gereed houden voor de strijd van Philips II.

120 Geschiedenis van Holland, Thimo de Nijs.

121 Polderdenken, Jona Lendering en Oorlog om Holland, Ronald P de Graaf.

122 Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

123 zie het haardstedenregister uit Delft.

124 Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

125 In Geertruidenberg ontstonden rond 1400 conflicten over de visrechten tussen het klooster enerzijds en de schutterij van de stad anderzijds. De middelen voor de organisatie van de schutterij kwamen niet alleen uit de lokale accijnzen (tapgeld) maar ook uit het recht om - in dit geval in de Donge - te vissen.

126 Het zogenoemde wipschieten: een doel (de vogel) wordt van een paal afgeschoten.

De schutterij van de steden kan ingelijfd worden in het leger van de graaf voor de heervaart. De Baljuw organiseert de mobilisatie van troepen voor de landheer en roept de schouten uit steden en heerlijkheden of waterschappen bijeen in het gewest. Deze Baljuw is in een graafschap, of in het geval van Holland meestal een waterschap gebied zoals Delfland, verantwoordelijk voor de feitelijke mobilisatie. In het begin gaat het om kleine aantallen schutters per stad, maar in onderhandelingen met de landheer worden deze naderhand steeds hoger bijgesteld. In 1398 zijn de aantallen te leveren schutters al een stuk hoger en dat is na het hoogtepunt toen de Hollandse Graaf Willem IV Utrecht in 1345 een lesje leerde met 12.000 ridders en ongeveer 18.000 voetsoldaten van de schutterijen.¹²⁷ Blootshoofds en barveoets moest de Utrechtse burgerij en de door Willem IV voorgedragen, maar inmiddels opstandige bisschop, boete doen.

Van de in 1398 grootste Hollandse steden waren onderstaande aantallen schutters actief in de plaatselijke schutterij.¹²⁸

Plaats	Aantal inwoners	Aantal schutters
Dordrecht	8.000	600
Haarlem	7.500	600
Delft	6.500	500
Leiden	6.000	400
Gouda	6.000*	400
Amsterdam	4.700	350

*) 5.000 volgens Groene Hart archieven

De boogschutter speelt in Europa in de 14de eeuw in het leger een steeds belangrijker rol. In Engeland, waar het klasse onderscheid minder van belang is dan in het ridderlijke Frankrijk, is het nut van voetvolk uitgerust met de longbow duidelijk gebleken. De Engelsen integreren cavalerie (de ridders), vloot (voor vervoer en de bevoorrading) en artillerie (de boogschutters) in de strijd tegen Wales en tijdens de Honderdjarige Oorlog. De kracht van deze wijze van oorlog voeren ondervinden de Franse ridders onder meer in 1415 bij Azincourt, waar de Fransen een verpletterende nederlaag lijden.

De inzet van de stedelijke schutterijen is belangrijker dan de hulp, die de Hollandse Graaf onder de adel en hun gevolg kan inroepen. Tijdens een veldtocht (heervaart) bestaat het grootste deel van het Hollandse leger uit boeren en burgers. Van de stedelijke schutterijen is ongeveer de helft met de kruisboog van Sint Joris en de andere helft met de handboog van Sint Sebastiaan uitgerust. De stad kan bovendien als de nood aan de man kwam voor haar verdediging een beroep doen op alle inwoners (de landweer), inclusief de boeren uit de omgeving, die bescherming achter de stadsmuren zoeken.

Het aantal leden van de schutterijen per stad is hoger dan het aantal dat voor de heervaart (dienstplicht voor deelname aan het leger van de graaf) wordt opgeroepen, zoals blijkt uit onderstaand overzicht.¹²⁹ Dat is ook logisch, omdat de nachtwacht, het bewaken van de poorten en de andere taken van de schutterij gewoon door moeten gaan.

Oproepbaar voor heervaart, uit Burgers in het geweer, Paul Knevel

Plaats	Aantal schutters ca. 1400	Aantal schutters in 1514
Amsterdam	90	400
Delft	100	Onbekend
Dordrecht	100	300
Haarlem	120	400
Leiden	100*	400

*) Volgens M. Carasso-Kok in Schutters in Holland voetboog schutters

127 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf, 12.000 ridders tegen 500 ridders een eeuw eerder.

128 Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

129 De schutterijen in Holland 1550-1700 Paul Knevel.

De verstedelijking gaat in Holland snel, maar is later op gang gekomen dan in Vlaanderen of de oudere Nederlandse steden zoals Utrecht. In deze oudere steden heeft de sociale ongelijkheid langer de kans gehad om toe te nemen of werd door een sterkere landadel meegenomen naar de stad. De sociale ongelijkheid in een hoofdzakelijk boerensamenleving is gebaseerd op bezit van de grond, dat wil zeggen op het eigendom van de productie middelen. Deze ongelijkheid neemt toe door de accumulatie van rijkdom met het opkomende handelskapitalisme in de steden. In Vlaanderen en in Utrecht bijvoorbeeld komen de ambachtsgilden daarom regelmatig in conflict met de patriciërs (de oude adel en rijke kooplieden) in het stadsbestuur. In Utrecht doen de gilden in 1276 een eerste poging om de macht van de bisschop en de rijke kooplieden over te nemen. Met steun van de Vlaamse gildebroeders nemen de gilden na 1304 voor lange duur het stadsbestuur in Utrecht over.

Vanaf 1200 bloeien de Hollandse steden op tot rond 1350 de pest uitbreekt en de twisten oplaaien. Bestuurlijke vernieuwingen zijn ingevoerd: de steden krijgen voet aan de grond in de Raad van de Graaf en deze Grafelijke Raad krijgt in Holland meer invloed en bevoegdheden. De steden gebruiken hun invloed om betere voorwaarden af te dwingen: eerst de uitbreiding van het aantal markten en inkomsten uit accijnzen of ontheffing van tol, maar al snel gaat het over kwesties van staatsrecht die de macht van de Graaf beperken. Na de inhuldiging van de zelfgekozen Graaf door de Hollandse steden in 1351 leggen zij vast, dat *'geen vervreemding van grondrechten of inkomsten mag plaatsvinden zonder instemming van de edelen en de steden'* (de landheer heeft voortaan toestemming nodig van de Grafelijke Raad ofwel de Staten, zie ook hoofdstuk 5.4; de Hoekse en Kabeljauwse twisten). De inspraak van de steden, hun gilden en schutterij wordt erkend. Bovendien is bepaald dat een Graaf hoort te wonen in het gebied, dat hij bestuurt en in persoon of via zijn zoon de heersvaart moet aanvoeren. Hij dient aanspreekbaar en benaderbaar te zijn. Zaken doen in de Grafelijke Raad is gebaat bij een nabije Graaf, niet bij een vorst ver weg. Dit vormt de rode draad in de positiebepaling van de steden en hun gewapende macht, de schutterij, bij opvolgingskwesties. Deze Grafelijke Raad is de voorloper van de Staten (het bestuur van het gewest) en de Staten Generaal (het bestuur van de verenigde provincies), die later de Republiek zullen uitroepen met een beroep op bovengenoemde bepaling.

In de jonge Hollandse steden heeft de sociale ongelijkheid nog niet de kans of de tijd gehad sterk toe te nemen. Er is nog geen 'nieuwe' sociale ongelijkheid ontstaan buiten het verschil tussen adel, kerk, ambachtsman en dagloner. Gelijke kansen worden door de gilden zorgvuldig bewaakt, zoals onder de talloze bierbrouwers in Delft. De gildekeur uit de 14de eeuw bepaalt dat brouwers in Delft maar 2 keer per week mogen brouwen en per keer maximaal 24 vaten. Door de ontwikkeling van het handelskapitalisme zal de ongelijkheid binnen de Hollandse steden op den duur toenemen. Een slimme brouwer legt zich ook toe op de turf- of graanhandel en begint een herberg om zo een productie keten in handen te krijgen. Maar gedurende lange tijd delen de meeste inwoners in de toegenomen welvaart. Ook als rijke kooplieden uit Vlaanderen hierheen vluchten en nieuwe productie methoden of handelscontacten meebrengen. Zij vluchten voor de Franse overheersing en het verbod met de Engelsen te handelen of voor de vrijheid van hun geweten. Feitelijk verschuift daardoor het zwaartepunt van de handel van de Vlaamse steden noordwaarts naar de nieuwe Hollandse steden. De in Holland geliefde vrijheid steekt zich immers ook uit tot het geweten (het opkomend humanisme of een andere interpretatie van het geloof) en de (vrij)handel. Oorlog is wel lastig voor de handel, maar in latere conflicten met de Engelsen zal in Holland de handel met Engeland niet worden verboden; zelfs niet als het de levering van kanonnen aan de vijandige Engelse vloot betreft.

6.2 Rol van de schutterijen in de steden

Net als in de eerste steden Eridoe en Oer moet de vraag beantwoord worden hoe de stad te verdedigen en vooral wie te bewapenen. In Mesopotamië was de keus tussen het inhuren van nomaden op hun steppe paarden, de inzet van boeren of de eigen burgers. Het gevaar was een machtsovername door de nomaden, de boeren of het riskeren van eigen leven. Net als in Mesopotamië kiezen de Hollandse steden voor de inzet van eigen burgers. Door de tweedeling in een rijk (Sint Joris) en een arm (Sint

Sebastiaan) gilde wordt bovendien een evenwicht gevonden tussen de rijkere adel en kooplieden enerzijds en de armere ambachtslui anderzijds.

In de feodale Middeleeuwen is het een uitzonderlijke situatie, dat de Hollandse Graaf vrije boeren toestaat of beter gezegd moet toestaan. De Graaf gaat zelfs een coalitie aan met deze ontginners om het graafschap tot ontwikkeling te brengen. Stadsrechten en het daaraan verbonden vrije burgerschap zijn in Europa niet uitzonderlijk. Wel verschilt de mate van vrijheid en sociale gelijkheid in Hollandse t.o.v. andere steden. De vrijheid in Hollandse steden is groter. Grootgrondbezit heeft elders al eerder geleid tot grotere sociale ongelijkheid. Deze ongelijkheid wordt daar ook meegenomen naar de stad. Niet het wonen in een stad als Delft geeft recht op vrij burgerschap, maar het hebben van bezit in de stad is elders vaak doorslaggevend. De rechten zijn dan voorbehouden aan de adellijke families met bezit in de stad en de rijke kooplieden van het opkomende handelskapitalisme. Dit verklaart ook waarom er in bijvoorbeeld in Vlaamse steden, maar ook in Utrecht al snel conflicten uitbreken tussen ambachtsgilden en de patriciërs in de stadsbesturen. Grote conflicten tussen ambachtsgilden en regenten blijven tot de Gouden Eeuw uit in Hollandse steden, maar cumuleren dan onder meer tot de moord op de gebroeders de Wit. Er zijn wel conflicten in Hollandse steden, zoals tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, waar de schutterijen uit leren, dat het hun voornaamste taak is de eenheid te bewaren (zie hoofdstuk 5.4). En er komen stakingen voor, zoals in Den Haag en Leiden van de volders in de 15de eeuw en van de wervers in de 16de eeuw.

Zoals de vrije boeren in Holland georganiseerd zijn in waterschappen, zo organiseren de vrije burgers in de steden zich in gilden. Elk ambacht kent zijn eigen gilde van bakker tot visser en van leerlooier of wever tot brouwer. Met het systeem van leerling, gezel en meester wordt in de praktijk het ambacht geleerd. De meester beheerst het ambacht en kan zich als zelfstandige vestigen. Samen met de andere ambachtsgilden regelt het gilde de productie en de kwaliteitseisen. Het ambachtsgilde zorgt ook voor zieken, weduwen en wezen. Om praktische redenen wonen en werken de ambachtsgilden van één gilde vaak in de buurt van elkaar, de brouwers aan het schoonste water, de volders (Voldersgracht), verwers (Verwersdijk) en leerlooiers, die ook water nodig hebben voor hun productie, aan het vuile water en de wijnhandelaren bij de wijnhaven waar de wijn aankomt. Er is dus een grote overlap tussen de organisatie van de gilden en die van de wijken. De wijken en gilden kennen voormannen die hun sporen voor de gemeenschap hebben verdiend: de hoofdmannen of de aldermannen. Deze functies van 'hoofdman' en elder-, older-, of alderman zijn niet uniek voor steden in Holland. Het zijn oude begrippen in Noordwest Europa, die functies aanduiden van 'vooraanstaande leden in de gemeenschap'.

De wijze van kiezen van deze voorlieden heeft oude wortels. Soms wijzen de gilden door het lot jaarlijks leden aan als vertegenwoordigers in het stadsbestuur. In Utrecht wijzen de gilden zo vanaf 1341 jaarlijks de kiesmannen aan die op hun beurt Raad en schepenen kiezen, evenals in Zutphen. Het verkiezen van hoofdmannen c.q. aanvoerders via het lot vinden we ook terug bij oude Germaanse stammen. Dobbelen is leuk, maar het is ook een eerlijke manier om zonder veel discussie en ruzie een gezamenlijke aanvoerder aan te wijzen zoals Saksen deden onder dreiging van een bezetter. Ook de sterkste, of beste – in ieder geval niet altijd de rijkste – kan als leider worden aangewezen.¹³⁰ Bovendien zijn deze functies in tegenstelling tot de adellijke posities niet erfelijk. De betekenis van 'gilde' gaat terug op een oude traditie; een feestmaal waarbij een offer wordt gebracht aan de Germaanse goden of Keltische voorouders. Het feestmaal waarmee ook de avonturen van Asterix en Obelix werden afgesloten.

Het bestuurssysteem in de opkomende Hollandse steden is nog relatief open. Het is geen democratie zoals wij die nu kennen met een stem voor elke inwoner van 18 jaar of ouder. Maar de leden van de gilden, inclusief de schuttersgilden en de hoofden van huishoudens in de wijken hebben een stem. Zij kiezen zowel hun eigen bestuur als hun vertegenwoordigers in de Raad: de aldermannen. Deze Raad draagt leden van het dagelijks bestuur voor, dat in handen ligt van schout en schepenen. De schout komt als vertegenwoordiger van de graaf oorspronkelijk meestal uit de kring van adellijke

¹³⁰ De wortels van de jaarlijkse strijd om de 'koning', de beste schutter, bij de schutterij gaan waarschijnlijk terug op heel oude tradities.

vertrouwelingen.¹³¹ De schepenen worden uit een voordracht van de aldermannen (de Raad waarin de gilden hun invloed hebben) door de Graaf benoemd. Deze schepenen zijn vaker dan de voormannen van de gilden of wijken afkomstig uit aanzienlijke families. De voorlieden van de gilden en wijken hebben hun stem vooral in de Raad. De Raad is in eerste instantie alleen adviserend, maar de burgers weten hun invloed uit te breiden. Al kort na het verkrijgen van stadsrechten hebben de gilden in de 14de eeuw een grote macht in de stad.

De gewapende arm van de gilden is de schutterij of, beter gezegd, zijn de schutterijen. Onbekend is of er al gelijk bij het ontstaan van steden sprake is van twee schutterijen (Sint Joris en Sint Sebastiaan) of van één schutterij met twee afdelingen (handboog of kruisboog). Maar bij de kerkelijke inzegening in de loop van de 14de eeuw vinden we in bijna alle steden een Sint Joris- en een Sint Sebastiaansgilde. Het verschil wordt bepaald door de bewapening. Het Sint Jorisgilde benut de – kostbare – kruisboog en het zwaard en Sint Sebastiaan de handboog en de piek. De bogen zijn bedoeld voor de verdediging op afstand en zwaarden en pieken voor de – meestal daaropvolgende – gevechten van man tot man. Beide schutterijen kennen dus een bewapening geschikt voor gevechten op afstand en in direct contact. In enkele steden komt er nog een derde schuttersgilde bij. Dan wordt Sint Joris verdeeld in een jong en een oud gilde of een nieuw gilde voor de kloveniers (met de buks) opgericht.

Behalve het verschil tussen kruisboog of handboog bij de bewapening is er nog een verschil. De leden van de schutterij moeten voor de eigen uitrusting zorgen. Een kruisboog en een zwaard zijn duurder en hebben meer status, omdat zij bij de adel en de ridders in trek zijn. De aanschaf is voor de leden van Sint Joris een kostbare zaak en de leden komen daarom voort uit de adel en de rijkere kooplieden. De Sint Sebastiaan schutters zijn meestal gewone ambachtslieden en handelaren. Tot de uitrusting van een schutter behoort een ijzeren hoed (helm), wapenrok (pantser van dik leer of een maliënkolder), een sterke boog, 2 pezen, een armpijp (armbeschermer), een schutlap (een tab), een spangordel met een pijlenkoker en 12, later 24 pijlen met stalen punten.¹³²

St. Joris is het rijkste gilde en het gilde met de rijkste leden. De oudste schriftelijke bronnen over de ‘oprichting’ van een schuttersgilde zijn vaak afkomstig uit kerkelijke archieven. Het betreft het moment waarop het gilde een altaar inricht en bij zal dragen aan het onderhoud van de kerk. Het is te zien als een poging van de kerk om de samenleving aan zich te binden. Voor een dergelijke feestelijke gebeurtenis is geld nodig en een schuttersgilde kent – afhankelijk van tijd en plaats – meestal geen maandelijks lidmaatschapsbetalingen.¹³³ De leden verbinden zich aan betaling van een ‘doodschuld’. Na overlijden wordt uit de erfenis een bijdrage aan het gilde betaald. Het duurt even voordat de schutterij uit schenkingen, taggeld¹³⁴ en erfenissen over voldoende middelen beschikt. De officiële ‘oprichting’ met een altaar in de kerk vindt het eerst plaats door de Sint Joris schutters van de kruisboog, gevolgd door de Sint Sebastiaan schutters met de handboog. Daarom zijn in alle steden de ‘oude doelen’ van Sint Joris voor de kruisboog en de ‘nieuwe doelen’¹³⁵ van Sint Sebastiaan voor de handboogschutters.

131 Uit de geschiedschrijving van het hoogheemraadschap Delfland blijkt dat vanaf het eind van de 14de eeuw de functie van Baljuw door de Graaf werd verpacht. Een baljuw mocht voor die tijd de helft van de opgelegde boetes houden maar de Graaf draaide dit om: tegen een bepaald bedrag per jaar kon een regent de functie pachten. Dit luidt het begin in van afname van adellijke invloed en toenemende macht van regenten.

132 De meest uitgebreide opsomming is te vinden in de schietordonnanties van Leiden uit 1415 en 1450.

133 Contributie bij schutterijen komt later in de 17de eeuw onder meer in Amsterdam wel voor, wanneer dit lidmaatschap nuttig is voor iemands maatschappelijke positie. Om op het schuttersdoek vereeuwigd te worden werden in deze tijd ook hoge bedragen betaald (100 gulden voor een plaats op de Nachtwacht van Rembrandt bijvoorbeeld, ruim twee maal het jaarsalaris van een dagloner). In het algemeen werd in tarieven bij gilden vaak onderscheid gemaakt tussen kinderen van leden, andere burgers en vreemdelingen. Soms worden groepen uitgesloten zoals joden of katholieken na de reformatie (hoewel de naam Salomons als officier voorkomt in Haarlem en Vermeer als katholiek toch lid was van de schutterij in Delft).

134 Taggeld is een bijdrage van het gemeentebestuur aan de schutterij uit accijnzen op bier of een ontheffing van betaling van deze accijnzen voor het door het schuttersgilde gebruikte bier (later ook wijn).

135 Ik heb nog even gedacht dat nieuw ook kon slaan op het gebruik van kruitwapens waarvoor de nieuwe doelen het eerst geschikt werden gemaakt, maar de kerkelijke inzegening maakt Sint Joris in alle steden ouder.

De schutters oefenen regelmatig en houden onderlinge wedstrijden. In de meeste steden zijn hun banen te vinden in de plaatselijke boomgaard. Bij hun banen wordt aan weerszijden een wachthuisje geplaatst. Daarvoor staan de doelen waarop geschoten kan worden. Van traditie wordt heen en weer geschoten op deze banen met een lengte van 70-90 meter. De banen in Dordrecht krijgen een lengte van 73 meter¹³⁶ en in Den Haag van 80 meter. De banen in Delft hebben een vergelijkbare lengte van omstreeks 112 pas volgens de stukken in het archief. Op de – niet maatvast? – kaart van Hogerberg uit 1581 ongeveer 2/3 van de afstand tussen stadhuis en nieuwe kerk ($2/3 \times 125 = \text{ca. } 83$ meter). De doelen van de boogschutters staan dus op een respectabele afstand.

De koning van een schutterij – het lid dat tijdens de jaarlijkse wedstrijd het best had geschoten – moet toezien op regelmatige oefening door de leden en maandelijks de manschappen en hun materiaal schouwen. De positie van schutterskoning brengt dus allerlei verplichtingen met zich mee en ook de andere schutters hebben vele taken. De bekendste is de nachtwacht. Voorop staat de bewaking van poorten en muren. De stad wordt niet alleen bewaakt tegen dieven en vijanden, maar er ook wordt gewaakt tegen het uitbreken van brand¹³⁷ en de nachtrust wordt bewaard. De leden van een schuttersgilde oefenen steeds meer toezichthoudende taken uit als het keuren van waren en het naleven van de reinigingsverordeningen.¹³⁸ Voor een eerlijke handel op de markt zorgt het ijken van maten en gewichten. Tijdens de pest zijn het de handboogschutters van Sint Sebastiaan, die de doden ruimen.¹³⁹ In geval van nood verzorgen de schutters dus de lijkbezorging. Tot slot onderhouden zij een altaar in de kerk. Voor de uitvoering van al deze taken kiezen de (schutters)gilden een eigen bestuur. Zij vormen dus een organisatie om aan genoemde verplichtingen¹⁴⁰ te kunnen voldoen. Een organisatie die door de Graaf bij het verlenen van stadsrechten wordt erkend en waarschijnlijk al langer bestond net als met de waterschappen is gebeurd.

Ik wijs op het vrijwillige¹⁴¹ karakter van deelname aan de schutterij om aan van alle taken in de stad uitvoering te geven. De schutters krijgen geen soldij, zelfs niet als zij worden opgeroepen voor de ‘heervaart’ en voor de maximale duur van 40 dagen aan een veldtocht deelnemen. De Graaf zorgt tijdens de veldtocht wel voor eten en drinken en schaft duizenden pijlen aan. De schutter zorgt voor zijn eigen uitrusting: boog, pantser en helm. Hij verricht al deze taken vrijwillig omdat het een eer en een plicht was de vrijheid van de stad te bestendigen. Het stadsbestuur laat een muur om de stad bouwen en de schutters zorgen voor de bewaking. Het is in het gemeenschappelijk belang, iemand moet toch opletten of de boel niet afbrandt of beroofd wordt. Het is een plicht, maar ook een eer om je vrijheid te mogen verdedigen.¹⁴² Dat je een vrij man bent, toon je door de wapenen op te nemen (vergelijk de emoties in Amerika op dit punt: ‘the right to bear arms’, waar het als individueel recht wordt misverstaan, niet als plicht jegens de gemeenschap).

Ondertussen wordt het in heel Europa steeds onrustiger. In de strijd om een onafhankelijk Holland, waar keizer en bisschop niets te vertellen hebben, is het belang van boer en burger helder. De komende tijd krijgt iedereen het met elkaar aan de stok. Wie welk belang dient, buiten eigenbelang, wordt steeds minder duidelijk. Het is en blijft voortdurend ‘oorlog’. In het hoofdzakelijk feodale Europa verliest de plaatselijke adel – niet zonder strijd – hun macht aan de vorst, die in de meeste landen absoluut heerser zal worden na de invoering van de absolute monarchie. Alleen Holland met haar Staten en Engeland met een parlement leggen beperkingen op aan de alleenheerschappij. In deze

136 Schutters in Holland, een baan lang “21 roeden en 2 voeten”.

137 Al in 1401 werden na een stadsbrand in Dordrecht daken van stro verboden en leien of dakpannen verplicht gesteld. Het toenemend gewicht stelt ook eisen aan de structuur van het huis en stenen muren worden gangbaar.

138 De taken van de schutterij worden uitgebreid beschreven in hoofdstuk 11 over de geschiedenis van Groningen.

139 In Breda bijvoorbeeld tegen 2 gulden per dode, in die tijd een flink bedrag, maar de pest is zeer besmettelijk.

140 Een gemeente is nog altijd belast met dergelijke taken binnen de zogenoemde decentrale eenheidsstaat (de wet op de lijkbezorging, de politie, de brandweer en de reiniging bijvoorbeeld). Het ijkwezen en de keuringsdienst voor waren zijn inmiddels landelijk genormeerd.

141 Huursoldaten (waardgelders) zullen pas in de 16de en 17de eeuw een rol gaan spelen met het risico op plundering zodra zij niet meer nodig zijn of hun soldij niet tijdig krijgen.

142 Hoewel eind 14de eeuw al boeten in de reglementen worden opgenomen tegen het verzaken van burgerplichten zoals het lopen van de nachtwacht (M. Carasso-Kok en J. Levy van Halm, Schutters in Holland).

beide landen zien we ook de eerste republikeinse oprispingen sinds de Romeinen. In heel Europa rommelt het, maar niet elke strijd is even fel, zoals die voor onafhankelijkheid tegen het keizerlijk leger in 1018 of straks tegen de Spaanse overheersing. Veel minder bloederig is de belegering van het kasteel van een Hoekse landheer. Wanneer een stad bij interne strubbelingen wordt belegerd en ingenomen, moeten de inwoners blootshoofds en barrevoets boete doen en hun trouw aan de overwinnende landheer zweren, zoals in Utrecht op 22 juli 1345 en Delft na twee weken beleg in 1359.

De stadsschutterij speelt een doorslaggevende rol in deze ontwikkelingen, die in de volgende hoofdstukken aan de orde zullen komen:

- Bij de huldiging van de zelf gekozen graaf tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten,
- Bij de Beeldenstorm, waaraan schutters meedoen, of het stadsbestuur verhinderen in te grijpen,
- Bij de opstand tegen Spanje en de verdediging van de steden tegen de Spaanse belegering,
- En als patriotten aan het eind van de 18de eeuw.

Maar eerst een kleine zijstap naar de Vlaamse gildebroeders. De situatie in de steden en de daar gesloten coalities vertonen overeenkomsten, maar leiden tot een andere afloop. De bloei van de steden en de strijd om invloed van de burgers zijn in Vlaanderen eerder op gang gekomen dan in Holland. Maar er is geen duurzame coalitie tussen de plaatselijke graaf en boeren of burgers zoals in Holland. In Vlaanderen wisselen de coalities tussen plaatselijke graaf, regenten, ambachtslieden en (Franse) vorst elkaar af. Het gevolg is dat de Franse vorst wint en de ambachtslieden verliezen. Graven, hertogen en koningen gaan met elkaar de strijd om de macht aan in aanloop naar de vestiging van een absolute monarchie. De Vlamingen komen in opstand en bezoeken ook Holland, maar zijn binnen 17 dagen weer weg. De Vlaamse ‘bezetting’ van Holland is een voorbeeld van een minder heftig conflict, waarbij de belangen ook minder groot zijn.

6.3 De opstand van de Vlaamse ambachtslieden en de Guldensporenslag

Het bloeiende Vlaanderen telt voor 1245 al meer dan 40 steden. Brabant kent nog slechts 12 steden, Henegouwen 7 steden en Luik 5 of 6. Vlaanderen is in dit opzicht ook de noordelijke Nederlanden ver vooruit. Het noorden kent in die tijd slechts 7 steden: Dordrecht in Holland, Zutphen en Nijmegen in Gelre, Stavoren in Friesland, Utrecht, Deventer en Groningen in het Sticht.¹⁴³ De grootste en rijkste van de Vlaamse steden is Brugge, die in 1127 een stedelijke keur (stadsrechten) verkrijgt. Aan de markt in het centrum staat het trotse stadhuis met de belfroi, geflankeerd door de doelen van de schuttersgilden, maar zonder kerk. Brugge vormt een middelpunt in de wereldhandel. De stad verbindt de Italiaanse handelssteden met de Hanze steden uit het noorden. Op deze marktplaats worden de producten van de Middellandse Zee, en de Oost- en Noordzee verhandeld.

Halverwege de 13de eeuw zijn de Vlaamse steden al zo machtig, dat de Vlaamse graaf feitelijk van hen afhankelijk is. Hij raadpleegt de stadbesturen van de vijf grootste steden over belangrijke zaken. De stadbestuurders vormen in 1240, als ‘schepenen van Vlaanderen’, een oppergerechtshof voor het graafschap. De steden onderhandelen op eigen gezag met het ‘buitenland’: andere steden en landheren. Zij vormen feitelijk een eigen staat – de eerste republiek – binnen het Vlaamse Graafschap. De grote steden van het gewest vormen dus – net als over een eeuw in Holland – de Staten, een raad waarin de stem van de stadbesturen klinkt en waar de landheer niet omheen kan.

De Vlaamse stadbesturen worden geleid door de rijke burgers afkomstig uit de adel en de nieuw opgekomen kooplieden, voornamelijk wol- en lakenhandelaars. Zij spreken Frans en leven in stenen huizen met hoge torens en fraaie meubelen.¹⁴⁴ Zij vormen gesloten oligarchie die door coöptatie en levenslange ambtsbekleding het heft in handen weet te houden. Deze regenten hebben in de steden de

¹⁴³ Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

¹⁴⁴ Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

macht gegrepen en staan naast de graaf als landheer. Daartegenover staat de grote massa inwoners, die niet tot de vermogende families behoren; de arbeiders, ambachtslieden, de handelslui en hun gilden.

Het aantal ambachtslieden en handelaren neemt toe in de Vlaamse steden. Zij zijn verenigd in gilden met een zelfgekozen gilde bestuur: spinners, lakenververs, vissers, schippers, slaggers, bakkers, smeden enz. Het talrijkst zijn de industriële gilden: de wevers, vollers (volders) en brouwers. Zij hebben hun eigen ‘hallen’ of gildehuizen en een altaar in de kerk. Hun reglementen zijn vastgelegd in gildekeuren of gilde rollen en door het stadsbestuur goedgekeurd. De gilden zijn zich bewust van hun macht en van hun betekenis voor de gemeenten. Zij eisen invloed op het bestuur en staan een beter financieel beheer in de gemeente voor. De zittende regenten trachten zo lang mogelijk aan deze eisen te weerstaan.

Het komt tot soms bloedige opstanden¹⁴⁵ waarbij de regenteske stadsbesturen niet op hun schutterijen kunnen vertrouwen. De leden van het schuttersgilde zijn immers hoofdzakelijk ambachtslieden. De Vlaamse Graaf schiet de regenten te hulp. De tussenkomst van de Graaf vindt niet plaats ter wille van de gilden, noch ter wille der regenten, maar alleen om zijn eigen macht binnen de stadsmuren te herstellen. Van deze toestand wist Filips de Schone van Frankrijk handig gebruik te maken. Hij belooft de regenten uit de stadsbesturen zijn steun tegenover de Graaf en de gilden. Hij knoopt overal betrekkingen met de regenten aan. Met hulp van de regenten kan de Franse vorst heer en meester worden in Vlaanderen. Het Franse leger loopt in 1300 Vlaanderen onder de voet. De hulp, die de regenten in de stadsbesturen aan de Franse vorst verlenen, wordt beloond door herstel en versterking van hun positie.

De Vlaamse handwerkslieden kiezen de zijde van het graafschap. Zij verdedigen de Graaf en de Vlaamse vrijheid tegen de Franse aanvallen. De strijd van Vlaanderen tegen de Franse overheerser is dus tegelijk een sociale strijd, een burgeroorlog en een onafhankelijkheidsoorlog.¹⁴⁶ Voetsoldaten van de stadsschutterijen en huislieden (boeren) verslaan het Franse ridderleger bij Kortrijk in de ‘Guldensporenslag’ uit 1302. De ‘goeiendag’, een dikke lans met scherpe punt is een effectief wapen naast de Vlaamse bogen. Gesterkt door deze overwinning bezetten de Vlamingen eerst Henegouwen in 1303 en richten dan hun aandacht op Zeeland, Holland en Utrecht. Zeeland is voor de Vlaamse handelssteden van belang voor beheersing van de Schelde, de belangrijkste vaarroute. In de strijd over invloed op Zeeland is de Hollandse Graaf een vijand. De Utrechtse bisschop is een vazal van de feodale vorsten en kiest om die reden tegen de Vlaamse opstandige ambachtslieden.

In Holland worden Zierikzee, waarheen de Hollandse Graaf vlucht, Dordrecht en Haarlem belegerd. Alleen Zierikzee weet met een uitval de belegering te doorbreken. Andere steden, waaronder Delft geven zich over, omdat de stadswallen onvoldoende bescherming bieden of de verdedigende schutters verdeeld zijn. De Vlaamse gildebroeders exporteren immers hun opstand tegen regentendom en vorst. De bezette Hollandse steden geven vooraanstaande burgers in gijzeling, die in Gouda worden verzameld.

De anti Vlaamse bisschop in Utrecht wordt ook gegijzeld en de standgenoten – de gilden – worden in Utrecht in 1304 opnieuw aan de macht geholpen. Via een wijksgewijze opbouw verzorgen de gilden ieder de verdediging van een deel van de stadsmuur en een toren. Gezien hun handelsbelangen zijn de burgers van Utrecht een geduchtere factor in de strijd dan ministeriales (de door de kerk betaalde verdedigers van de burcht van de bisschop). De ambachtsgilden nemen de macht over, kiezen hun eigen Raad en benoemen de schepenen. Zij leggen dit vast in de ‘gildebrief’ van 1304. De bisschop mag terugkeren als hij deze situatie accepteert. Deze overdracht wordt 70 jaar later door de bisschop uiteindelijk vastgelegd in de Stichtse landbrief uit 17 mei 1375, waarin deze standenregering (de cortes) wordt bevestigd. Hij heeft dan geld nodig na vele militaire avonturen en 80% van de inkomsten voor de stad zijn bestemd voor de aflossing van zijn schulden.

145 In Gent en de ‘Moerlemaye’ van Brugge en de ‘Cokerulle’ van Yperen, zoals die opstanden genoemd worden (uit Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ blok).

146 Geschiedenis van het Nederlandse volk, PJ Blok.

Na de verovering van Utrecht keert het tij. De Vlaamse troepen zijn dun gespreid, bij de belegering van Zierikzee, Dordrecht en Haarlem, de bewaking van de gijzelaars in Gouda en de verovering van Utrecht. Na 17 dagen keren de Vlamingen weer naar huis of worden verdreven. Het ‘verzet’ begint in Delft, waar de heer Ockenberg het banier draagt bij de verdrijving van de Vlamingen uit de stad. Het verzet slaat over naar Leiden, die vervolgens de gijzelaars bij Gouda bevrijden. De belegering van Dordrecht wordt doorbroken en de Vlamingen verdwijnen bij Zierikzee. Nog eenmaal zal Vlaanderen trachten Zierikzee in te nemen; de stad wordt tijdens de zomermaanden belegerd. Zierikzee beheerst immers in die tijd de voor Vlaanderen zo belangrijke mond van de Schelde.

In 1304 tekent Vlaanderen ook de vrede met Frankrijk en ondanks militaire successen, is het verdrag vernederend voor de Vlamingen. Vlaanderen moet Frankrijk de oorlogsschade vergoeden en gaat failliet; kooplieden vertrekken, ambachtslieden zitten zonder opdracht en de akkers liggen braak. In 1310 wil Vlaanderen een einde maken aan deze vernederende wapenstilstand en verzamelt de troepen. De Hollandse Graaf Willem wil erger met een tegenaanval voorkomen, maar krijgt slechts enkele getrouwe ridders op zijn hand. De schutterijen zijn immers niet van plan helemaal in Vlaanderen te gaan vechten tegen de gildebroeders. Diplomatie moet een oplossing leveren en daar is Willem bedreven in. De Franse vorst heeft – na de guldensporen nederlaag – veel over voor een verdrag met Holland. Voor Frankrijk heeft de economische boycot tegen Vlaanderen tot gevolg dat de Italiaanse handelssteden Genua in 1277 en Venetië in 1314 hun handel direct over zee met steden als Brugge laten lopen en niet meer via Frankrijk over land trekken. De rol van Brugge als ontmoetingsplaats tussen de handelssystemen van de Hanze steden en de Italiaanse steden wordt uiteindelijk weer sterker. Handel gaat gepaard met conflicten, maar is niet gebaad bij voortdurende oorlog. In 1323 wordt definitief de vrede gesloten. Zeeland is meer en meer een deel van Holland.

Deze strijd om invloed van de burger op het bestuur van de stad breidt zich van Vlaanderen uit naar het noorden. In Utrecht waren de gilden in 1276 en 1277 al kortstondig aan de macht en Utrecht wordt in 1304 definitief een stad van de burgers.¹⁴⁷ De Vlaamse opstand heeft meer gevolgen voor de positie van de ambachtslieden en hun gilden in de steden uit het Sticht (Utrecht voorop, maar ook in Groningen) dan in de Hollandse steden. De meeste steden uit de lage landen krijgen in de loop van de 13de eeuw hun stadsrechten, vaak afgedwongen op de landheer, maar in Holland het resultaat van goed overleg. De Hollandse Graaf heeft geld nodig en de steden willen in ruil stadsrechten. De Graaf en de steden delen het strategisch handelsvoordeel van de economische ontwikkeling in het gewest. Deze ruil en het kiezen van oplossingen op gemeenschappelijke belangen vormen de basis voor de ‘Hollandse’ overlegcultuur. Het veronderstelt de mogelijkheid tot een goed gesprek tussen partijen. Om die reden kiezen steden en hun schutterijen partij in successie kwesties, zoals blijkt in het volgende hoofdstuk. Een graaf moet immers nabij en aanspreekbaar zijn anders valt er niets te ruilen. Hun stem hebben de ambachtslieden te danken aan hun organisaties: de gilden en de gewapende tak met de boog.

6.4 Van Hoeken en Kabeljauwen

Bij de staatsvorming in Nederland spelen de steden en hun schutterijen een belangrijke rol. De eerste stappen om een plaats te krijgen in de Grafelijke Raad zijn al gezet. De Graaf laat zich op zijn reis langs zijn bezittingen vergezellen door een (afhankelijk van plaats en tijd wisselende) groep edelen. In de periode voor 1250 een raadgevende, dus adviserende groep, zonder bevoegdheden en structuur. De steden krijgen stap voor stap voet aan de grond, omdat de rol van schutterijen in het leveren van manschappen al snel groter wordt dan die van de edelen. Bij elk opvolgingsprobleem of elke poging van ‘buiten’¹⁴⁸ om de macht over te nemen wordt de positie van steden en schutterijen sterker. Deze Grafelijke Raad groeit uit tot de Statenvergadering, waarin de steden een doorslaggevende stem krijgen.

¹⁴⁷ Een paradijs vol weelde, de geschiedenis van de stad Utrecht.

¹⁴⁸ Er zijn voortdurend conflicten met aangrenzende gewesten, bovendien kunnen, door de huwelijkspolitiek van zowel het Hollandse gravenhuis als de omringende vorstenhuizen, de vorsten uit Engeland, Frankrijk en Duitsland alle aanspraak maken op het verstreken van het leenrecht.

De Nederlandse gewesten staan onder gezag van een graaf (Holland, Zeeland en Gelre) of een bisschop (het Sticht). Deze landheer zorgt voor bescherming, maar daar staan plichten als het betalen van belastingen en deelname aan de heervaart tegenover. Er is altijd wel een andere graaf, hertog, koning of keizer, die zijn invloed wil uitbreiden. De boeren en burgers ondervinden meer last dan gemak voor hun belastingen. De drang naar zelfstandigheid onder ambachtslieden in de steden is – zoals uit vorig hoofdstuk blijkt – gegroeid. Als Willem IV in 1345 in Friesland sneuvelt, is het de vraag wie de opvolger wordt. Wordt het Margaretha, de zus van de overleden graaf, of haar zoon Willem? Margaretha is getrouwd met de Duitse vorst, een oude vijand van een onafhankelijk Holland. Zij krijgt steun van de Hoeken, een conservatieve partij die op de hand van de aristocratie en haar tradities is. De meeste steden en hun schutterijen met het deel van de edelen, dat nieuwe kansen ziet, scharen zich als Kabeljauwen achter de jonge zoon. Zij willen de politiek op gemeenschappelijke belangen voortzetten in coalitie met een plaatselijke landheer die bereid is tot afspraken. In eerste instantie winnen de Kabeljauwen en worden de bevoegdheden van de Staten vastgelegd en de deelname van de steden aan de besluitvorming bevestigd.

Ook de Hoekse en Kabeljauwse twisten starten dus met een opvolgingsprobleem. Er zijn al verschillende successie oorlogen geweest. Dirk IV werd in 1049 in een hinderlaag gelokt en vermoord door de bisschoppen. Zijn zoon was te jong om hem op te volgen en de bisschoppen kregen van de Duitse vorst grote delen van de ‘Hollandse’ bezittingen terug, maar geen vaste voet aan de grond. Holland heroverde haar onafhankelijkheid, die bij de vrede in 1101 werd bevestigd. Op de dag van overlijden van Dirk VII in 1203 werd zijn dochter uitgehuwelijkt aan een edelman uit het Limburgse Loon. Maar een broer van Dirk, Willem, die de familie bezittingen in Friesland al beheerde, wint deze machtsstrijd. Deze successie oorlog (de Loonse Oorlog) werd met steun van de boeren en burgers door deze broer van Dirk VII gewonnen. Daardoor kon de op onafhankelijkheid en samenwerking gerichte politieke lijn worden voortgezet.

De 100 jarige oorlog, die in 1337 is uitgebroken tussen Engeland en Frankrijk vormt het achtergrondtoneel bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten over de opvolging van de overleden graaf. De strijd om de macht houdt heel Europa in zijn greep met in de regel als uitkomst, dat de vorst de absolute monarchie kan vestigen ten koste van de lagere adel. Voor de meeste – niet vrije – boeren in Europa betekent dat een voortzetting van de feodale verhoudingen met uitsluiting van de tussenlagen met lagere adel. Niet echt een verbetering dus. Holland heeft na het sneuvelen van Willem IV bij Stavoren in 1345 weer geen troonopvolger.¹⁴⁹ De Duitse vorst, die de leen voor de Hollandse grafelijke titel verstrekt, benoemt Margaretha als Gravin. Zij is de zus van Willem, maar tevens de vrouw van deze Duitse vorst, die zo zijn huis denkt te versterken. Margaretha keert met spoed terug naar haar man in Duitsland, omdat de keurvorsten met steun van de paus een tegenkoning willen benoemen. Zij laat haar 13 jarige zoon Willem als vertegenwoordiger achter onder bewind van een gouverneur. Ondertussen toont de Engelse vorst zich ook geïnteresseerd in het graafschap en vooral in Zeeland om het noordelijk front tegen Frankrijk te versterken. In heel Europa woedt de machtsstrijd voort.

Door de onrust in Duitsland doet de Duitse vorst een zwaar beroep op financiën en manschappen. De gilden in de steden en een deel van de edelen vinden dat maar niets. Zij verenigen zich in 1350 met Delft voorop als Kabeljauwen. De andere steden volgen in 1351. De oude adel is loyaal aan de wettige gravin en noemt zich Hoeks. Zij vinden feodale (familie) banden belangrijker dan een onafhankelijke regionale staat. Dordrecht sluit zich bij deze Hoeken aan, omdat zij zo het stapelrecht¹⁵⁰ denkt te behouden. Dordrecht blijft daardoor het distributiecentrum en behoudt het voordeel t.o.v. de andere steden. De stad is echter verdeeld over deze steun en de Dortse schutterij is geen betrouwbare bondgenoot voor de Hoeken; de stad steunt liever met geld en materieel dan met het leveren van schutters.

¹⁴⁹ Warns is de plaats waar Friese nationalisten abusievelijk deze overwinning op hun Hollandse ‘broeders’ vierden. Willem IV is in 1345 gesneuveld bij het St. Odulfsklooster even buiten Stavoren. Ironisch genoeg verloren de Friezen een slag tegen Albrecht van Saksen in 1498 in de buurt van Warns (J.A. Mol, *Het Rode Klif*)
¹⁵⁰ Dordrecht verkrijgt het ‘Maasrecht’ (dwz. stapelrecht) in 1344.

De Kabeljauwen vragen de zoon van de overleden Willem IV de macht te grijpen en zich graaf te noemen. De jonge zoon wordt in de meeste steden als Willem V gehuldigd en de staatsgreep is een feit. In een verklaring wordt in 1351 vastgelegd dat *“er geen vervreemding van grondrechten kan plaatsvinden dan na instemming van de edelen en de steden”*. Feitelijk wordt daarmee de positie van de steden in de Grafelijke Raad gewaarborgd. De graaf zal over alle belangrijke aangelegenheden overleg moeten voeren. De Grafelijke Raad ofwel de Staten krijgen bevoegdheden en een formele structuur. Instemming tussen de partijen is vereist, dus moet de Graaf consensus zien te bereiken. Tevens wordt vastgelegd dat de landheer in het graafschap moet wonen en in persoon of via zijn zoon de heervaart moet leiden. Tot slot is er ook sprake van afscheiding. De Raad stelt, dat zij door de keus voor een eigen graaf niets meer te maken heeft met de Duitse vorst en de aflossing van diens schulden. Het standpunt is, dat het gewest een eigen landheer heeft die niets verschuldigd is aan een andere vorst.

Bij de belegering en inname van een Hoeks kasteel in Voorschoten zijn 100 Delftse boogschutters betrokken. Voor de belegering zijn 6 longbows en 48.000 pijlen in Heusden besteld. De Hoekse adellijke familie, van Raaphorst, wordt verbannen en hun bezittingen in Delft worden verbeurd verklaard. Uit dank voor de steun ontvangt de schutterij de boomgaard uit zijn verbeurd verklaarde bezittingen in eeuwig durende erfpacht. Zo krijgt de Delftse schutterij haar doelen achter de Verwersdijk in bezit. In het gewest zijn vele Hoekse edelen verbannen en hun bezittingen komen in handen van de steden of Kabeljauwse adellijke families. In 1355 vindt een verzoening plaats tussen Kabeljauwen en Hoeken, de verbanning wordt opgeheven en de bezittingen moeten worden teruggegeven. Dat leidt weer tot nieuwe conflictstof met de Kabeljauwen, die de bezittingen hebben overgenomen. Ook in Delft is van Raaphorst niet meer welkom.

Albrecht van Beieren

Zijn familiewapen is opgenomen in een gevelsteen aan de Herenstraat 87^a in Rijswijk

Na een reis naar Engeland in 1357 keert Willem V krankzinnig terug en wordt gepast opgesloten. Willem wordt opgevolgd door zijn broer Albrecht van Beieren die tactisch boven de partijen probeert te staan. De twisten zijn nog niet ten einde. Zij krijgen meer en meer het karakter van een burgeroorlog, gevoed door nieuwe tegenstellingen over het teruggeven van bezit. Een mooi voorbeeld levert de familie van Arkel, die bezittingen van Hoekse adel aan de Lek nabij Gorinchem over heeft genomen. Deze bezittingen wil de familie niet opgeven en uit nijd heffen zij tol op voorbij komende schepen. Een piraat in de ogen van Dordrecht, dat daarvan de meeste last ondervindt. De familie van Arkel¹⁵¹ wordt de vijand van Dordrecht en dus een bondgenoot van het opstandige Delft in de strijd over het exclusieve stapelrecht. Beide zijn lastpakken voor Albrecht. Op bevel van Albrecht¹⁵² levert Delft in 1358 een aantal Kabeljauwse vluchtelingen uit. In 1359 gelast hij de heervaart tegen het opstandige Delft. Hij legerd bij Rijswijk en zijn beleg sluit de stad af voor goederen en voedsel. Na twee weken valt Delft en worden de stadsmuren geslecht, de aanvoerders verbannen en de Kabeljauwse schepenen vervangen. Blootshoofds en barrevoets moet de burgerij om vergeving smeken.

Op pijlen wordt niet bezuinigd. Delft bestelt er 48.000 in de vestingstad Heusden en Filips de Schone zal een eeuw later naast 2500 kruisbogen en duizenden handbogen zelfs 660.000 pijlen bestellen in zijn geboorteplaats Brugge. Met de boog worden niet alleen gewone pijlen geschoten, maar ook zogenoemde vuurpijlen (niet te verwarren met vuurwerk, of noodsignalen). Deze vuurpijlen zijn bedoeld om brand te stichten. Een mooi voorbeeld is te vinden in de geschiedenis van IJsselstein. In november 1374 worden twee hooibergen in de brand geschoten. In de consternatie die daarop ontstaat,

151 De Arkelse oorlogen gaan nog een tijdje door. Van Arkel sluit zich uiteindelijk aan bij de heren van Gelre, die hem verraden en zijn bezittingen aan de Hollandse graaf terug verkopen.

152 Albrecht van Beieren viel in 1359 Delft aan vanuit Rijswijk en zou hij in een herberg aan de Herenstraat hebben geslapen. De eigenaar mocht het familiewapen van Albrecht voeren. Een gevelsteen met dit familiewapen is nog steeds te vinden in Herenstraat 87^a.

kunnen paarden en koeien worden gestolen.¹⁵³ Deze specialistische pijlen blijven lang populair: uit de rekeningen in Utrecht is af te leiden, dat in 1482 vierhonderd vuurpijlen besteld en in 1511 nog eens vijfhonderd. Ook op de vloot zijn deze vuurpijlen handig om de zeilen en liefst het hele schip van de tegenstander in brand te schieten.

Uit de verdeeldheid tussen en binnen de steden en uit het belangenconflict tussen Delft en Dordrecht over de stapelrechten blijkt, dat bij de twisten ook andere zaken op het spel staan. Er zijn meer vetes uit te vechten, die het beeld vertroebelen van een strijd tussen oude feodale adel en de vrije boeren en burgers. Er wordt in toenemende mate gehandeld naar het inzicht dat de vijand van mijn vijand mijn vriend is. In combinatie met plundering zal het in de eerste helft van de 15de eeuw onveilig zijn in het land. In Holland groeit de macht van rijke kooplieden, die hun positie in gemeentebesturen versterken en via deze weg ook hun invloed in de Statenvergadering. Daarmee groeien ook de belangentegenstellingen binnen de steden. De ambachtslieden voelen zich steeds minder vertegenwoordigd, wat tot een aantal oproeren aanleiding is. In verschillende bronnen¹⁵⁴ worden ambachtslieden als behoudzuchtig geschetst en met hun gilden geschaard bij de Hoeken, want zij verzetten zich tegen de Kabeljauwse regenten in de gemeentebesturen. Dat is onterecht, want de schutterij levert de meeste manschappen voor de Kabeljauwse zaak. Bovendien is het reguleren van macht en beperking van ongebreidelde zelfverrijking bepaald geen conservatieve zaak, zoals tegenwoordig verblind door de ideologie van het kansspel op de 'vrije markt' aangenomen wordt.¹⁵⁵

Albrecht zorgt een tijd voor rust, tot er weer gemoord wordt in 1392, waarbij ook zijn vriendin, Aleid van Poelgeest, slachtoffer wordt. Vermoedelijk is de moordaanslag gericht tegen een in hetzelfde huis verblijvende Kabeljauwse edelman, Willem Cuser,¹⁵⁶ die ook omkomt en al eerder doelwit was van een aanslag. Weer worden de Hoeken verbannen en zelfs de zoon van Albrecht, de latere Willem VI, moet vluchten. Hij zou ook bij de moord betrokken zijn, een teken dat iedereen het met elkaar aan de stok heeft. Vader en zoon verzoenen zich in 1394 en in 1404 neemt zoon Willem het roer over. Willem VI overlijdt zestien jaar later in 1417 en wil het gewest overdoen aan zijn 16 jarige dochter Jacoba van Beieren. Als vrouw voelt zij zich niet serieus genomen door de 'mannenbroeders' van de Grafelijke Raad. Zij zoekt – wellicht om die reden – steun bij de Hoeken die de opvolgingstradities in stand willen houden. Zij is een tragische figuur. Al jong uitgehuwelijkt om koningin van Frankrijk te kunnen worden, is zij inmiddels al weduwe. Zij kiest de verkeerde mannen voor een huwelijk, de eerste – de Franse troonopvolger – is jong overleden. De tweede is haar neef, de Hertog van Brabant, die geld nodig heeft en het Hollandse gewest verpand aan haar broer Jan van Beieren. Zij ontbindt dit huwelijk en wijkt uit naar Engeland, waar zij opnieuw een vooraanstaande edelman huwt die haar verlaat voor een ander.

In de lage landen is het nergens veilig meer en een burgeroorlog dreigt. De aanwijzing van Jacoba luidt een nieuwe fase in met veel ruimte voor conflict en intrige. Verbannen adel bouwt als roofridder een nieuw bestaan op. Boeren worden lastig gevallen door landlopers en huurlingen die geen soldij meer krijgen. Zij worden voor de keus gesteld: je geld of je leven. Als ze pech hebben wordt alsnog de boerderij in brand gezet. Anders komt wel één van de twistende partijen het vee vorderen voor een hongerend leger of een belegerde stad. De twist over de leiding in het graafschap tussen Jacoba en haar broer Jan van Beieren of zijn erfopvolger Filips van Bourgondië wordt tijdelijk onderbroken met de Zoen van Delft¹⁵⁷ op 3 juli 1428. In de overeenkomst staan de voorwaarden waaronder Jacoba zich

153 Oorlog om Holland 1000 – 1375, Ronald P. de Graaf.

154 T.M. de Jong (TU Delft 2004/1998) nav H.P.H Jansen, 1966

155 Na het spatten van luchtballen vanaf de 'tulpen crisis' in de 17de eeuw (in de jaren 30 van die eeuw werd er gespeculeerd in tulpenbollen, met prijzen van 20 – 30 maal een modaal jaarinkomen) tot de recente bankencrisis lijkt me duidelijk dat regels, die de werking van de markt controleren en de zwakkeren beschermen onontbeerlijk zijn. Ongebreidelde zelfverrijking leidt tot woekerwinsten en 'prestatie' bonussen, die uitgekeerd worden op het moment dat de prestatie geleid heeft tot faillissement en de banken met belastinggeld overeind worden gehouden. Middeleeuwse sancties als verbeurd verklaring, verbanning of huizenplundering lijken me voor de verantwoordelijken eerder gepast.

156 Geschiedenis van Den Haag.

157 A. Janse wijst er op dat het verdrag (de zoen) tot stand kwam in nauwe samenspraak met de steden (de Staten), in Plaatsen van herinnering.

gravin van Holland mag noemen en dat de namen Houck en Cabeljau voortaan verboden zijn. Feitelijk neemt Filips van Bourgondië de macht over. Het gewest Holland komt onder invloed van het Bourgondische huis en zal door erfopvolging binnen de grote Europese vorstenhuizen straks onder de Koning van Spanje vallen.

Oorlog en vrede zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Beide zijn fases in een politiek conflict, dat in deze tijd dient als bakermat voor de vorming van nationale staten.¹⁵⁸ De Hollandse handelssteden zijn ook in conflict met de Oostzee steden. Een gevolg is dat de import van graan stagneert. De handel en de aanvoer van grondstoffen wordt belemmerd. De lakenindustrie in Leiden en Haarlem en de brouwerijen hebben zwaar te lijden. Honderden mensen zitten zonder werk. De Kabeljauwse schout van Delft, Arent van der Meer, maakt zich in de strijd tegen de Hoeken verdienstelijk. De Hoekse Frans van Brederode wordt mede door de Delftenaren eind 15de eeuw uit Rotterdam verdreven. Als Jonker Frans belemmert hij met piraterij nog lange tijd de handel langs de Hollandse en Zeeuwse kusten. Voor Delft is deze voortdurende dreiging rampzalig en haar vloot raakt gedecimeerd.

Genoemde schout Arent van Delft is als legeraanvoerder populair, maar wordt enkele jaren later onder de bevolking gehaat. Als gedreven belastinginspecteur pakt hij `wanbetalers` bikkelhard aan ook al heerst er grote armoede. Zo ontstaan er steeds nieuwe tegenstellingen en conflicten, waarbij de begripen Hoeks of Kabeljauws hun betekenis verliezen. Zelfs de `ridderlijke heldendaad` van Jan van Schaffelaar, die in 1482 van de toren in Barneveld zijn dood tegemoet springt om het leven van zijn maten te redden, staat in het teken van deze conflicten. Als vertegenwoordiger van de ene partij wordt hij door schutters uit Amersfoort van de andere partij nagezeten. Hij vlucht een kerktoren in, waarna normaal gesproken over overgave wordt onderhandeld. Meestal loopt een dergelijke onderhandeling uit op betaling van losgeld. Maar niet in dit geval, Jan van Schaffelaar heeft blijkbaar iets op zijn geweten wat de burgers uit Amersfoort willen vergelden met zijn dood.

De vele plunderingen tijdens deze burgeroorlog sterken de schutterijen in het besef, dat zij tot taak hebben de eenheid te bewaren. De verdeeldheid leidt immers tot honger, armoede en dood. Daarom laten de schutterijen zich op Hollandse schuttersdoeken bij voorkeur zittend aan de maaltijd uitbeelden, in tegenstelling tot de deelname aan de processies, die in Vlaanderen vaak het onderwerp zijn. Overigens is de handboog vrijwel nooit op de schuttersdoeken te zien. De gezamenlijke maaltijd symboliseert de eenheid, waaraan behoefte is, omdat die eenheid niet altijd vanzelfsprekend is. Deze symboolwerking heeft diepe wortels, die al te vinden zijn in `song en dance` bij het prehistorische kampvuur; de gemeenschappelijke feestmaaltijd van Asterix bij thuiskomst onder de Galliërs.

6.5 De Beeldenstorm, de opstand en het breken met paus en keizer

In 1500 is Holland al sterk verstedelijkt; de helft van de inwoners leeft in de stad (ter vergelijking: een kwart in Engeland en 1 op de 5 in Frankrijk woont in de stad rond die tijd). Het is weer enige tijd rustig in Holland; een korte onderbreking tussen tijden van conflict. Zoals eerder opgemerkt zijn niet alle conflicten even heftig. Bloederig is de strijd om onafhankelijkheid¹⁵⁹ zoals bij komende strijd tegen de Spaanse bezettingsmacht en tijdens een burgeroorlog zoals aan het slot van het vorige hoofdstuk. De steden spelen een belangrijke rol in de Staten. In de lage landen worden de Gewesten verenigd in de Staten Generaal, dat zich in de loop van de 16de eeuw in Brussel zal vestigen, waar de vorst meest verblijft. Door de groei naar enkele grote monarchieën in Europa en de hiermee gepaard gaande internationale verwickelingen, neemt de afstand tot de landheer toe.

Brussel ligt centraal in de `lage landen`. Sinds het Bourgondische en later het Habsburgse huis als landheer optreedt, zijn de gewesten Holland en Zeeland in 1433 verenigd met Vlaanderen, Limburg, Brabant en Namen. Aan deze lijst worden nog toegevoegd: Picardië (1435), Luxemburg (1441), Lotharingen (1473) en Friesland (1498). In 1528 volgt Utrecht en in 1536 Groningen na eerdere steun aan de Geldersen. Deze Geldersen bieden het meeste verzet met steun van Franse, Engelse en Duitse

¹⁵⁸ Oorlog om Holland 1000-1375 Ronald P. de Graaf.

¹⁵⁹ De slag bij Vlaardingingen (1018), de slag bij Ane in Drenthe (1227) en de Guldensporenslag (1302).

vorsten uit het anti-Habsburgse kamp en gevoed door het opkomende protestantisme. Maarten van Rossum raakt berucht als Gelderse roofridder. Als Gelderland inclusief het Graafschap Zutphen tenslotte in 1543 wordt geannexeerd, ontstaat een koninkrijk dat iets groter is dan de Benelux. Karel V verenigt in 1548 deze 17 Nederlanden in een Kreis, een zelfbesturende eenheid van staten in zijn keizerrijk. Hij neemt van Rossum in dienst die het zal schoppen tot stadhouder van Luxemburg. Zijn militaire tactiek zal een belangrijke rol spelen bij de opstand tegen Spanje. Van Rossum bedenkt onder meer het besluipen van de tegenstander voor een verrassingsaanval: *“als verachtelijke slangen kropen zij naderbij om onze manschappen in een onverhoedse aanval te overmeesteren”*. Het verbergen van soldaten in hooiwagens is te vergelijken met het turfschip in Breda. De ‘verenigde lage landen’ zullen het samen echter nog geen 30 jaar volhouden.

Het bestuur wordt geprofessionaliseerd en het belastingstelsel hervormd. In 1542 wordt 1% belasting geheven over de export, 10% over de waarde van onroerend goed en 10% op de winst van kooplieden. Oorspronkelijk kon de landheer bij geldnood een bede richten tot de Raad ofwel de Hollandse Staten. Deze vertegenwoordiging van de inwoners (vooral de steden, d.w.z. de gilden) kon niet weigeren, maar wel onderhandelen over de hoogte van het bedrag, de voorwaarden en andere privileges. Het nieuwe belastingstelsel ontnemt de Staten deze onderhandelingsmogelijkheid, maar als instituut zijn de Staten inmiddels gevestigd. Karel V treedt in 1555 af ten gunste van zijn zoon Filips II die de Spaanse en Nederlandse bezittingen erft. Zijn broer, Ferdinand, houdt met steun van Duitse keurvorsten het heft in handen in het Duitse deel van het keizerrijk. Filips II vertrekt naar het veel Roomsere, grotere en toen rijke Spanje. De Staten blijven achter met een vertegenwoordiger van de vorst en een beperkte invloed.

Het humanisme en de Verlichting doen hun intree. Binnen de katholieke kerk worden afwijkende meningen steeds sterker bestreden. Sinds de kerstening heeft de enige officiële Roomse kerk twee gezichten. De persoon die zijn aardse bezittingen opgeeft om ‘goede werken’ te doen of de bisschop die het leger aanvoert om zijn bezit te vergroten en aan de rijken een aflat verkoopt om hen van zonden te verlossen. Degenen, die zich houden aan de gelofte van armoede en zich inzetten voor sociale doelen, worden gerespecteerd, maar hebzucht en corruptie in de Roomse kerk worden - ook binnen die kerk - verafschuwde. In de loop van de 16de eeuw wordt een directe weg naar god gezocht door bijbellezing en gebed zonder tussenkomst van de priester, met zijn hosties, heiligen en sacramenten.¹⁶⁰ De grondleggers van het protestantisme en de eerste ‘hage predikers’ – zo genoemd omdat zij buiten de stad in het veld prediken – zijn vaak afvallige priesters.

De wederdopers – genoemd naar hun overtuiging dat alleen een volwassene zich in het volle besef van zijn handelen kan laten dopen – organiseren als eerste bijbellezingen. Zij vinden hun toevlucht in een aantal Duitse steden en worden ook in de meeste steden van de lage landen getolereerd. Als wederdopers in Munster de macht overnemen, is dat ook in Holland voor een aantal wederdopers een teken om in actie te komen. In 1535 wordt het stadhuis van Amsterdam bezet en verliezen leden van de schutterij hun leven bij een poging het stadhuis te heroveren op de wederdopers. Geweld wordt niet geschuwd bij deze poging met het zwaard het ware geloof op te leggen. Na de mislukte ‘stadsgrepen’ kiezen de dopers van de weeromstuit de pacifistische weg. Zij werven veel aanhang onder zeelui, arbeiders en ambachtslieden. De gewelddadige ervaring maakt het Amsterdamse stadbestuur en haar schutterij wel iets voorzichtiger in de omgang met godsdiensttwisten. Een ander geloof wordt gedoogd, maar deze wederdopers proberen met geweld de macht over te nemen. Het tolereren van andere opvattingen is wat anders dan een nieuw geloof met het zwaard opgelegd te krijgen. Ook in andere plaatsen zijn deze gebeurtenissen aanleiding om de schutterij te versterken.

De eerste bijbelvertalingen zijn in Antwerpen en Amsterdam verschenen. De boekdrukkunst draagt bij aan de verspreiding van de nieuwe leer van Luther en vooral Calvijn. Opvallend is het verhaal van de oudste, bewaart gebleven drukkerij in Antwerpen. De eigenaar wordt verdacht van contacten met ketters en het maken van bijbelvertalingen, maar hij weet het monopolie op de druk van officiële Latijnse bijbels voor de Spaanse kerk te behouden. Voor een volk van schippers en handelaren zitten aantrekkelijke kanten aan de nieuwe opvattingen. Op zee is een priester immers tijdens noodweer niet

¹⁶⁰ Het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs.

voorhanden. Kooplieden voelen zich aangesproken, omdat de katholieke leer stelt, dat je alleen met arbeid je brood mag verdienen. Aan bankieren en aan winsten op handel zit een luchtje. Het in rekening brengen van rente is daarom uitbesteed aan Joden en Longobarden. Calvinijn zal echter de 'eerlijke koopman' prijzen om zijn harde werken. De gedachte, dat alle personen binnen de kerkelijke gemeenschap gelijk zijn onder God, valt in goede aarde. Het betekent niet dat men in Holland massaal de roomse kerk de rug toekeert. Er was naast een groeiende humanistische invloed, een calvinistische minderheid voor verzet, een loyale roomse minderheid en een grote, voorzichtige of onverschillige tussengroep.

De heersende tolerantie – het gedoogbeleid – is zeer tegen de zin van de devote Filips II, koning van Spanje. Hij stuurt de Spaanse inquisitie op pad die speurt naar afvalligen en twijfelaars. De bloedplakkaten kondigen de doodstraf aan voor ketters. De steden en hun schutterijen krijgen tot taak ketters op te sporen en de doodstraf te voltrekken. De meeste schutterijen wensen echter niet op te treden als uitvoerders van de bloedplakkaten. De afkondiging van Brusselse 'plakkaten' (wetten) wordt geweigerd door stadsbesturen als zij de inhoud ervan niet kunnen onderschrijven. Toch zal de Hollandse rechtbank – na een aanvankelijk gedoogbeleid – doodvonnissen uitspreken tegen 403 ketters, ook al worden zij veiligheidshalve niet in het openbaar terechtgesteld.¹⁶¹

In 1566 bereiken de graanprijzen door slecht weer en spanningen tussen de Europese vorstenhuizen ongekende hoogten. Calvinijn is populair en het volk is ontevreden. De Beeldenstorm is het resultaat.¹⁶² In veel steden in de zuidelijke lage landen worden kerken in de zomer van 1566 bestormd, ontdaan van beelden en geschikt gemaakt voor protestantse eredienst. Eind augustus van dat jaar slaat de storm over naar de noordelijke steden. Tijdens de Beeldenstorm zijn de schutterijen (zoals bij alle interne conflicten) terughoudender dan de meeste gemeentebesturen. Albrecht van der Houff, een uitgetreden pastoor uit Scheveningen, vraagt in juni 1566 toestemming om in het Sint-Jorisgasthuis te prediken, maar het stadsbestuur van Delft weigert dit. Op 24 augustus wordt in de Oude Kerk onder leiding van Adriaan Menninck begonnen met het stukslaan van de beelden, terwijl de schutterij kostbaarheden uit de andere kerken in veiligheid brengt. Net als in Leiden en Haarlem besluiten de schutters in Delft niet op te treden tegen de protestanten. De schutterij in Haarlem stelt voor de beelden alvast weg te halen. Ook in Amsterdam weerhouden schutters de schout van optreden tegen de hage predikers, zoals de protestantse dominees genoemd worden. Op 28 augustus 1566 bereikt de Beeldenstorm Den Haag, maar daar zijn Spaanse troepen gelegerd. De Beeldenstormers worden in ballingschap gestuurd.

De protestanten in de gewesten van het noorden bereiken vaker overeenstemming met de gemeentebesturen. In Leeuwarden krijgt de protestantse minderheid de ruimte, omdat zij de schutterij en het stadsbestuur achter zich hebben. In de stad Groningen wordt 'oer-Hollands' overleg gevoerd. In overleg met de Franciscanen wordt de Broerkerk, de meest afgelegen kerk, voor de gereformeerde eredienst beschikbaar gesteld. De elders veelal met geweld gepaard gaande Beeldenstorm vindt in Groningen plaats op 18 september 1566 in opdracht van de Raad, achter gesloten deuren en in zekere rust. Wanneer in 1569 Alva de stad inneemt ontkent de Raad opdracht tot het verwijderen van heiligenbeelden (het 'Mariken comp aff') te hebben gegeven. De uitvoerende werklieden die de beelden hebben weggehaald worden gemarteld en gedood. De protestanten uit Groningen vluchten naar Leeuwarden en de roomsen uit Friesland op hun beurt naar de stad Groningen.

De Spaanse vorst stuurt zijn vertegenwoordiger, Alva, naar de lage landen als straf voor de Beeldenstorm. Hij moet het land van ketters zuiveren en nieuwe belastingen innen; hij eist eenmalig 1% op vermogen, huur of pacht en heft 5% overdrachtsbelasting en 10% omzet en export belasting. Deze explosieve mix van straf, zuivering en opeisen van belastinggeld wakkert het verzet aan. Alva herstelt het gezag van de Spaanse koning en de roomse kerk het eerst in de steden, die nu in België liggen. Dan richt Alva zijn aandacht onder meer op Groningen, dat 1569 wordt ingenomen.

Per schip vluchten vele 'ketteren' naar Engeland, maar daar zijn zij niet lang welkom. De gevluchte zeelieden keren noodgedwongen terug en nemen als Geuzen op 1 april 1672 Den Briel in. Alfa gaat in

¹⁶¹ Het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs.

¹⁶² Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

de tegenaanval. Bossu, de opvolger van de opstandige Willem van Oranje als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, bezet Rotterdam, dat zich nog zonder muren slecht kan verdedigen en zich overgeeft. In Rotterdam worden 40 burgers gedood. Alfa omsingeld Naarden dat zich op 1 december 1572 ook overgeeft onder voorwaarde dat de burgers gespaard blijven. In Naarden worden door moord, plundering en brandstichting op 60 na alle inwoners omgebracht. Ook in Mechelen en Zutphen wordt de stad geplunderd, in brand gestoken en worden alle mannen gedood.¹⁶³ Overgave in dus geen optie en het is een teken voor de steden zich sterk te verzetten. De inwoners van steden leren hongerlijden in het besef dat marteling, moord en doodslag het alternatief is. Blootshoofds en barvoets boete doen is er niet meer bij. Het beleg bij Haarlem begint in december 1572, is bloedig gezien de gevonden massagraven en duurt tot de val in juli van 1573. De Spaanse troepen onthoofden of verdrinken talloze Haarlemse burgers. De beroemdste onder de Haarlemse burgers is Kenau Simonsdochter, die maandenlang het verzet aanwakkert, de belegeraars uitjouwt en de drank- en voedselvoorraden verdeelt. Bij het daaropvolgende beleg van Alkmaar vindt onder leiding van Abraham Cabeljou de omslag plaats. Bij Alkmaar begint de victorie.

Op 19 juli 1572 komen afgevaardigden van 12 steden en de edelen bijeen in de eerste, vrije Statenvergadering te Dordrecht.¹⁶⁴ Vertegenwoordigers uit Dordrecht, Leiden, Gouda, Haarlem Alkmaar, en later Rotterdam zijn aanwezig. Ook kleinere steden (Gorinchem, Oudewater en de Zuiderzee steden) komen naar Dordrecht, ondanks dat Alva hen in Den Haag heeft ontboden. De Statenvergadering meent in zijn rechten te zijn aangetast. Vooral het principe, dat slechts bij wederzijds goedvinden belangrijke besluiten genomen kunnen worden, is geschonden. De vergadering bevestigt het recht van katholieken en protestanten op het houden van kerkdiensten. Willem van Oranje wordt (her)benoemd als Stadhouder en dus als legeraanvoerder. Alle kenmerken van de republiek zijn in de kiem aanwezig: gewestelijke soevereiniteit, de invloed van steden en godsdienstige tolerantie. Delft en Amsterdam blijven bij deze Statenvergadering nog afzijdig. Het verzet van burgers, steden en Staten tegen de invoering van de tirannieke, absolute monarchie is uniek in Europa. Alleen in Engeland moet de vorst naar het parlement voor overleg.

De volgende stap wordt op 23 januari 1579 gezet als reactie op de Unie van Atrecht. Deze wordt op 6 januari gesloten door de zuidelijke gewesten uit de lage landen die zich willen verzoenen met de Spaanse vorst in ruil voor behoud van privileges met uitzondering van de godsdienstvrijheid. De staten van Holland, Zeeland, Utrecht, de Groninger Ommelanden, Gelre en Zutphen willen de godsdienstvrijheid niet opgeven en sluiten een overeenkomst voor onderlinge steun. Op 11 april 1580 sluit Drenthe zich ook aan en zijn de Zeven Provinciën¹⁶⁵ verenigd in de Unie van Utrecht. Ook Gent, Brugge, Ieper, Antwerpen, Nijmegen e.a. steden sluiten zich aan. De 17 Nederlanden, net 30 jaar bij elkaar, breken weer in tweeën. De laatste stap volgt in 1581. Dan zeggen de Nederlandse gewesten met het 'Plakkaat van Verlatinghe' hun eed van trouw aan de Spaanse koning op en ontnemen hem het gezag over hun grondgebied.

De leden van de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden groeten allen, die dit zullen zien of horen voorlezen, en laten weten:

Het is aan ieder bekend dat een vorst, als dienaar van God, geacht wordt zijn onderdanen te beschermen tegen alle onrecht, overlast en geweld, zoals een herder zijn schapen beschermt. De onderdanen zijn niet geschapen om de vorst in alles wat hij beveelt onderdanig te zijn en hem als slaven te dienen. De vorst regeert met recht en reden omwille van zijn onderdanen. Zonder hen is er geen vorst. De vorst heeft zijn onderdanen lief, gelijk een vader zijn kinderen liefheeft en beschermt hen zoals een herder voor zijn schapen zorgt. Als een vorst zijn plichten niet nakomt, maar, in plaats van zijn onderdanen te beschermen, hen probeert te onderdrukken als slaven, dan is hij geen vorst, maar een tiran. In dat geval mogen zijn onderdanen, na beraadslaging in de Staten-Generaal, hem afzweren en een andere leider kiezen... Op grond van de voorafgaande overwegingen en door de nood gedwongen, verklaren wij de rechten van de koning van Spanje ten aanzien van ons land vervallen... Ook zullen wij zijn titel als vorst niet meer gebruiken of toestaan dat iemand deze gebruikt... Voorts

¹⁶³ Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

¹⁶⁴ Het bijzondere van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs.

¹⁶⁵ Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

zijn alle notabelen in dit land ontslagen van de eed, die zij de Spaanse koning hebben gezworen. Voortaan zijn zij slechts verantwoording verschuldigd aan de Staten.

Net als in 1351 keren de gewesten de vorst de rug toe en stellen niets meer met hem van doen te hebben. De noordelijke gewesten vestigen de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. Zij kiezen geen nieuwe landheer maar in 1588 voor een republiek.¹⁶⁶ De katholieke bezittingen vallen toe aan de steden en de besturen pakken voortvarend de armenzorg op. Het valt buitenlandse bezoekers op hoeveel voorzieningen in stand worden gehouden, bedoeld *“om de behoeftigen te beschermen tegen ellende en het land tegen bedelaars”*.¹⁶⁷ Een stadje als Schoonhoven kent 3.000 inwoners in 1649 en een weeshuis, gasthuis, pesthuis, aalmoezeniershuis, oude mannen huis, oude vrouwen huis en een leprooshuis. De taken van de stadbesturen nemen toe.

Een beroep op de ‘bescherming van de stedelijke eendracht’¹⁶⁸ is de belangrijkste reden voor de weigering van schutterijen om op te treden tegen ‘ketteren’. Immers zijn het mede burgers, vaak familie of leden van de schutterij, die zich afkeren van de roomse leer. Namens de Spaanse Koning wil Bossu alle onbetrouwbare schutterijen ontbinden, zoals in Eindhoven ook is gebeurd. In Eindhoven valt een gat in de geschiedenis van het schuttersgilde na de Beeldenstorm. Leden van de schutterij, die deel genomen hebben aan de Beeldenstorm, moeten als aanhangers van ‘het nieuwe geloof’ de stad ontvluchten. De schutterij wordt ontbonden tot in 1604 de doelen door het stadsbestuur worden ‘bevrijdt’ en op 11 juli 1604 de eerste koningspenning weer kan worden uitgereikt.¹⁶⁹ In Delft worden in oktober 1566 alle 64 handboogschutters bijeengeroepen.¹⁷⁰ Ongeveer 20 komen niet opdagen (de weifelaars) en van de ca. 40 aanwezigen zijn slechts 8 bereid de eed van trouw aan de Spaanse vorst opnieuw af te leggen (de fanatiek roomse of bangste leden).

In Engeland is koningin Elizabeth bevreesd voor te grote katholieke invloed op het continent en de gevolgen voor haar eiland. Engeland wil Holland en Zeeland te hulp schieten. Spanje besluit hierop tot een invasie van Engeland en stuurt de Armada. Parma, die Alva als vertegenwoordiger is opgevolgd, wordt bij inscheping van zijn invasieleger aan de Vlaamse kust door de Hollandse vloot tegengehouden. De Engelsen hebben – net als de Hollanders – kleinere, maar wendbaarder schepen en kanonnen met een groter bereik. Veel grote, maar logge Spaanse galjoenen worden uitgeschakeld. Ongeveer 30.000 zeelieden komen de slag om. Tot slot wordt de overgebleven Spaanse vloot ‘door een protestantse wind’ langs de zuidkust geblazen en slaat in 1588 roemloos op de Schotse of Ierse kusten te pletter.

De veldslagen worden in toenemende mate door beroepssoldaten gevoerd die na 1579 onder een strakker militair regime van de stadhouder komen. Er worden ook huurlingen (de waardgelder met zijn musket) ingezet. In feite worden bij veldslagen om economische redenen huurlingen ingezet. De Hollandse regenten tonen zich echte boekhouders: zij berekenen zodoende met de helft aan manschappen toe te kunnen. Dat is goedkoper dan de instandhouding en verzorging van een dubbel aantal leden van schutterijen. Er is dus een economische, maar kortzichtige reden voor. Want huurlingen gaan niet gelijk weg als de betaling stopt. Huurlingen vormen dan een bedreiging; zij gaan plunderen of zijn te huur voor de vijand. De vrijwillige schutters zijn bereid de eigen stad verdedigen, maar niet altijd om naar een andere stad te trekken om deze te bevrijden.

¹⁶⁶ Italiaanse handelssteden, waarvan Venetië de belangrijkste was, kenden in navolging van de oude Romeinse Republiek deze staatsvorm nog. Ergens tussen 697 en 740 werd daar de eerste vertegenwoordiger van de burgers gekozen. Deze republiek, van vooral vooraanstaande families, dwz patriciërs, hield stand tot 1797. Cromwell vestigde kortstondig tussen 1646 en 1660 een republiek in Engeland.

¹⁶⁷ Het bijzonder van Holland, Eelco Beukers en Thimo de Nijs.

¹⁶⁸ Burgers in het geweer, P. Knevel.

¹⁶⁹ St. Sebastiaan Eindhoven, Melsen.

¹⁷⁰ Burgers in het geweer, P. Knevel.

De verdediging in de steden wordt versterkt op grond van het landweer principe. De meeste steden kenden al een algemene dienstplicht¹⁷¹ bij een onverhoopte bedreiging onder meer tegen plundering door roofridder Maarten van Rossum of een machtsgreep zoals door de wederdopers is uitgevoerd. Per wijk organiseren hoofdlieden – vaak leden van de schutterij – de manschappen. In deze dienstplicht wordt soms een vervanging of reorganisatie gezien van de ‘traditionele’ schutterij. Maar in tijden van nood werd altijd al een beroep gedaan op iedere weerbare man (en vrouw, soms aan de strijd, maar vaker bij de organisatie, het verdelen van het voedsel e.d.). De landweer is een aanvulling op de schutterij, niet een vervanging. De schutterijen in de steden organiseren de landweer en hebben tot taak het garnizoen aan te vullen indien de beroepssoldaten te velde trekken. Bij verdediging van de steden wordt alles naar de vijand gegooid van kokende olie tot stenen. Zo lang de voorraad buskruit toelaat, wordt er ook met de buks geschoten. Ik stel me voor, dat de aanwezige pijlen en bogen eveneens worden gebruikt. Maar in de bronnen is daar geen vermelding van te vinden. Dat hoeft niet te verbazen, want de boog is zo gewoon, dat deze bijna onzichtbaar is in de geschiedenis. Dat bogen nog in de steden aanwezig zijn blijkt uit de aanleg van oefenbanen voor de handboog en reglementen voor het schieten met de handboog, die tot diep in de 17de eeuw vermeld worden.

Historici spreken meestal over een reorganisatie van de schutterijen op grond van de Unie van Utrecht. Het verdrag wordt gezien als een poging meer grip op de schutterijen te krijgen en het leger te centraliseren onder de legeraanvoerder in de persoon van de stadhouder. Feitelijk wordt in artikelen V tot VII de financiering van het beroepsleger geregeld. De steden betalen de helft en de Staten Generaal de andere helft. De mobilisatietaak wordt opnieuw bij de steden gelegd. In artikel VIII wordt het principe van de landweer bevestigd: elke weerbare man moet zich gereed houden voor de strijd. Als het beroepsleger ten strijde trekt, wordt het aangevuld met leden van stadsschutterijen of wordt de verdediging van de stad door hen overgenomen. Daarom worden overal vaandels opgericht die als burgerwacht functioneren.

Het is dus geen vervanging, maar een aanvulling op de schutterij en het beroepsleger. Het is ook niet logisch voor een stad om een paar honderd schutters naar huis te sturen tijdens de opstand tegen Spaanse overheersing om evenzoveel nieuwe te werven. In 1662 bevestigt het stadsbestuur van Delft de regel, dat tijdens de maaltijd ter ere van de nieuwe schutterskoning van het gilde de vier kapiteins en andere officieren voor de vier vaandels in Delft worden benoemd. De nieuwe schutterskoning is één van de vier kapiteins voor de vier vaandels. Meestal wordt de oude koning ook benoemd. Feit is dat de schutters de officieren benoemen en niet het stadsbestuur. Wel erkent de schutterij het gezag van het gemeentebestuur in de zin dat deze het gilde keur (de regels van de confrérie) bekrachtigt. Er bestaat een grote verwevenheid tussen schutterij en gemeentebestuur en de kring van gegadigden wordt sterk beperkt tot uitsluitend vermogende leden. Het eerste is niet nieuw, want sinds de 13de eeuw worden reglementen van gilden door gemeentebesturen bekrachtigd. Het tweede – de beperking tot vermogende leden – is wel nieuw en vormt een onderdeel van het proces van aristocratisering dat in de Gouden Eeuw op gang komt.

De steden moeten geld lenen om de oorlog te financieren. De leningen kennen een lange looptijd, eerst tegen een rente van 10%, maar gezien de betrouwbaarheid van deze leningen daalt de rente al snel naar 4%. Dit stelsel van leningen zorgt niet alleen voor de financiering van de opstand, maar ook voor een revolutie in het bankwezen. De banken, het handelskapitalisme, de vloot en de beheersing van de wereldzeeën leggen de basis voor de Gouden Eeuw. Holland wordt een wereldmacht en Amsterdam is het financiële centrum. De Opstand tegen Spanje en de strijd om onafhankelijkheid leiden tot economische bloei. Naast godsdienstvrijheid speelt handelsvrijheid in deze ontwikkeling een belangrijke rol. Het zwaartepunt van de handel verschuift definitief van de bezette Vlaamse steden naar de Hollandse steden die wel handel mogen drijven met landen, waarmee de Spaanse vorst oorlog voert.

171 In Gouda worden in 1489 acht hoofdmannen benoemd om per buurt of wijk alle weerbare mannen van 18 tot 60 jaar te mobiliseren (Het Goudse hofsteden geldregister, Koen Goudriaan). Haarlem kent al in 1428 een vergelijkbaar systeem met 40 wijkhoofden. In Leiden zijn in 1394 wijkhoofden benoemd om weerbare mannen op de been te brengen ter verdediging tegen onraad en brand en bij het ijsvrij houden van de grachten (Leiden binnen en buiten de stadsvesten, van Oerle).

De 17de eeuw was niet voor iedereen een gouden tijd. Een dagloner had – gecorrigeerd voor het prijspeil – in 1500 meer te besteden dan in de daarop volgende eeuwen. De inkomensverschillen nemen toe. De één heeft 100 tot 600 gulden over om afgebeeld te worden op de Nachtwacht van Rembrandt of duizenden guldens om te speculeren met een tulpenbol.¹⁷² Voor een dagloner of een ambachtsman is het jaarinkomen 60, resp. 150 gulden. In Utrecht verdient een metselaar in stadsdienst blijkens de rekeningen – mede dankzij lokale arbeidsmarkt omstandigheden – in de 15de en 16de eeuw twee keer zo veel als zijn collega in de loop van de 17de eeuw.

Dagloon voor ongeschoolde arbeider

Jaar	Dagloon	Gecorrigeerd voor inflatie
1500	0,10	€ 13
1600	0,30	€ 9
1700	0,50	€ 10
1800	0,60	€ 10
1900	0,90	€ 12
2000	50,00	€ 50

Bron: internationaal instituut voor sociale geschiedenis¹⁷³

De strijd om onafhankelijkheid wordt door de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën gewonnen. Eerst door een 12-jarig bestand in 1609, waarna de vrede wordt getekend in 1648. Het belang van schutterijen in de steden wordt onderstreept door schuttersdoeken, die nu in alle musea te vinden zijn en de bouw van statige clubgebouwen voor de ‘oude’ en ‘nieuwe’ doelen. De dappere leden hebben de stad met hun leven verdedigd en de stad bevrijd. Zij zijn vaak geschilderd zittend aan de maaltijd; een symbool van eenheid in een pluriforme maar tolerante stad. Schilder is een ambacht als alle andere: van leerling via gezel kan een schilder opklimmen tot meester. Ook dit gilde vaardigt leden af aan de schutterij. Vermeer is één van de beroemdste leden van de schutterij in Delft.¹⁷⁴ Ook Jan Steen is lid van de schutterij in Den Haag en mogelijk ook in Delft. In Haarlem krijgt Frans Hals in 1616 de opdracht een schuttersdoek te vervaardigen van de schutterij, waar hij ook lid van is.

Frans Hals is één van de vele vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden en krijgt als geloofsgenoot een warm welkom. De gevluchte ambachtslieden en kooplui geven de Hollandse steden, die zich net vrij hadden gevochten, een belangrijke impuls. Zonder deze vlucht uit bijvoorbeeld Antwerpen is de ontwikkeling van Amsterdam en Rotterdam niet mogelijk. Het aantal inwoners Amsterdam verzesvoudigt in 75 jaar. Met ca. 170.000 inwoners is Amsterdam rond 1650 de vierde stad van Europa geworden. Dat wordt gevierd met een nieuw stadhuis, nu bekend als het paleis op de Dam en versiert met een ode aan Salomon¹⁷⁵ en aan de wereldhandel.

De vrije, tolerante republiek trekt ook wetenschappers. Naast Descartes is Spinoza een beroemd voorbeeld. Spinoza is Joods en mag niet trouwen met een Christen. Joden zijn ook uitgesloten van de meeste gilden inclusief de schutterij en daarom van bijna alle ambachten. Spinoza verdient om die reden zijn kost met het slijpen van lenzen. Vanwege zijn atheïsme is hij ook door de Joodse geloofsgemeenschap in Amsterdam verstoten. Hij schrijft *“ons is het zeldzaam geluk ten deel gevallen dat wij leven in een staat, waarin een ieder de onbepaalde vrijheid is toegestaan om te oordelen en God te vereren, zoals wij goed denken”*. Ook schrijft hij dat er *“geen bewijs was voor de goddelijkheid van Jezus en dat de bijbel een boek was als alle andere”*. Spinoza is op zoek naar de rede. Het universeel goddelijke is niet te vinden in wonderen of in aan god toegeschreven interventies maar in de wetmatigheid van het universum; in de wetten der natuur. Zijn Tractatus theologico-politicus wordt na heftige protesten van predikanten in 1674 verboden. Ethica komt pas na zijn dood

172 In 1637 barst de eerste financiële luchtballon; de tulpen crisis en leiden speculanten grote verliezen.

173 Overgenomen uit: intermediair 4 sept. 2008.

174 In zijn nalatenschap is een piek aangetroffen.

175 In Europa was immers vrede gebracht (Munster 1648).

uit, maar wordt eveneens verboden. Tolerantie kent dus grenzen. Andere overtuigingen worden slechts gedoogd, als zij niet te zichtbaar zijn.

De heersende tolerantie – binnen grenzen – is niet uniek in Europa. In Pruisen leven Lutheranen, Calvinisten en Joden vreedzaam naast elkaar. Frankrijk gedooft de Hugenoten tot zij in 1685 moeten vluchten en velen zich in onze Republiek vestigen. Spanje krijgt er een rooms-katholieke bondgenoot bij en kan haar troepen vrij maken aan de Franse grens. Deze troepen worden weer tegen de Republiek ingezet. Wel neigt iedere staat naar een staatsgodsdienst. In Nederland zien de gereformeerden dat ook graag, maar zij vormen geen meerderheid en de vrijheid van geweten is te diep geworteld. Gereformeerden verkrijgen wel privileges bij benoeming in een ambt. Veel regenten zijn afkomstig uit de kring van rijke calvinistische kooplieden.

Tijdens de opstand tegen Spanje verandert de oorlogsvoering van karakter. Het vuurwapen verdringt de boog op het slagveld, ondanks dat de boog lange tijd betrouwbaarder blijft. De boog heeft een hogere vuursnelheid en is doeltreffender dan een musket. De schutters met een buks worden op het slagveld opgesteld in rijen van 10 man diep. De voorste rij vuurt, knielt en begint te laden, de volgende rij stapt naar voren, vuurt, enz. Door oefening en technische verbeteringen zal het aantal rijen schutters tot drie worden teruggebracht. Ook op de vloot hebben vuurwapens, als het kanon en het hagel- of schrootgeweer, de laatste bogen vervangen. Er zijn zelfs speciale geweren¹⁷⁶ ontworpen die de voorheen gebruikte vuurpijlen¹⁷⁷ vervangen om vijandige schepen of hun zeilen in brand te kunnen schieten. Ook de Engelse vloot schaft de longbow af in 1595. Daar wordt de boog het laatst bij een slag op het land gebruikt in 1644. Al in 1673 worden in Engeland de eerste wedstrijden met de longbow gehouden op een doel van 80 cm doorsnee op afstanden van 165 – 220 meter.¹⁷⁸ In Nederland is het musket aan Sint Sebastiaan beschikbaar gesteld. Hun ‘nieuwe doelen’ worden geschikt gemaakt voor het gebruik van vuurwapens. Toch blijven veel schutters trouw aan de boog. Handboogdoelen blijven bestaan of worden opnieuw aangelegd. De boog is niet meer zichtbaar op het slagveld, maar nog niet verdwenen, want het geweer is duur. Voor de oefening moet munitie en kruid worden aangeschaft en lang niet elk lid heeft daarvoor de middelen. Een verschoten pijl kan weer worden opgehaald en opnieuw gebruikt. De schutters, die uit traditie, voor de sport of oefening zonder kosten voor de munitie de boog hanteren, kennen dus het verschil in betrouwbaarheid, doeltreffendheid en snelheid. In hun schoenen zou ik de boog ook gebruiken in conflictsituaties, maar uit de krijgsgeschiedenis verdwijnt de boog, wellicht omdat admiraals en generaals ook aan het ‘koperen bijlen complex’ lijden.

In de loop van deze Gouden Eeuw worden de regenten in het stadsbestuur weer voor het leven en via coöptatie benoemd, in plaats dat de gilden jaarlijks het stadbestuur kiezen. Er ontstaat een proces van aristocratisering. In grote delen van de Republiek worden de bestuurders door de Staten Generaal of de stadhouder benoemd (zie het hoofdstuk over Utrecht). De verandering in de verhouding tussen stadsbestuur, de gilden en de schutterij heeft feitelijk de afschaffing van de gildendemocratie tot gevolg. De rijke kooplieden uit calvinistische kring nemen het stadsbestuur over en gewone burgers verliezen hun stem, die zij via hun gilden hadden. De stadbesturen komen zo in handen van de winnaars: de calvinistische kooplieden en handelskapitalisten. De benoeming in het stadsbestuur is voor het leven en wordt door coöptatie afgeschermd. De regenten gaan de oude adel imiteren: een

176 Uit een tentoonstelling in het Legermuseum te Delft: Een typisch Nederlandse toepassing van de donderbus, normaaliter een spreidloopgeweer waaruit *druif* (grove hagel) of *quaed scherp* (schroot) werd verschoten, waren exemplaren waarvan de loop geschikt was om *pyro-technica* (brandstichtingsprojectielen) te verschieten. Juist in de republiek werden waarschijnlijk voor het eerst handvuurwapens speciaal voor dit doel ontwikkeld. Tot het decennium 1640-1650 beschikte de republiek immers nog niet over een noemenswaardige oorlogsvloot van grote schepen met lange-afstandskanonnen, maar werden met kleinere vaartuigen vele acties uitgevoerd. Daarbij was behoefte aan korte-afstandswapens die geschikt waren om de zeilen van de tegenstander in brand te schieten. Het is daarom niet toevallig dat het allervroegste voorbeeld van een pyro-technische scheepsdonderbus een Hollands exemplaar is uit 1573. De benaming pyro-technische bus werd voor het eerst in 1974 in de literatuur gebezigd en is sedertdien bij de internationale wapenhistorici gemeengoed geworden.

177 Een brandende pijl die met de boog wordt afgestoken, niet te verwarren met vuurwerk.

178 Brief history of archery: ‘the Royal Compagny of Archers’. Een 100 yard wedstrijd om de Scorton Arrow wordt nog steeds jaarlijks georganiseerd.

regentenklasse ontstaat. Zij proberen ook hun zoon te laten benoemen. Kortom er is sprake van een het gesloten bestuurssysteem. Een systeem wordt open genoemd als mensen op verdienste door de gemeenschap worden verkozen. Er is dan plaats voor nieuwkomers en je verwacht verschillende namen. In een gesloten systeem heersen enkele families; je komt vaak dezelfde namen tegen. De strijd om de macht gaat voortaan tussen Hollandse regenten en de Stadhouder. Het gewone volk is niet meer vertegenwoordigd in het bestuur.

In de komende eeuw wordt rentenieren de norm en niets doen tot kunst verheven. Aanzien wordt verworven door het tonen van rijkdom, niet door hard werken. Dit proces van aristocratisering verloopt sluipenderwijs. In Delft bijvoorbeeld neemt het aantal brouwers halverwege de 17de eeuw drastisch af. De brouwers die verdwijnen, treden in loondienst. Deze economische concentratie vindt ook plaats in andere bedrijfstakken en is in andere plaatsen niet anders. Het lidmaatschap van de schutterij is nog steeds een opstap naar posities in het gemeente bestuur. In 1662 wordt in Delft naast de traditionele doodsschuld van 30 stuivers ook een entreegeld van acht gulden geheven voor nieuwe leden. Het lidmaatschap wordt beperkt tot vermogende leden.

6.6 Oranje versus de regenten van de vredespartij

De machtsstrijd in het gewest tussen de regenten en Oranje kost eerst Johan van Oldenbarnevelt het hoofd. Johan is politiek leider in de Staten. De kooplieden willen af van de oorlog, die veel kost en de handel belemmert. Zij hebben belang bij de vrede. De stadhouder wil zich als legeraanvoerder bewijzen en de oorlog voortzetten. Dit leidt tot oorlogshitserij en religieuze emoties worden bespeeld. De kwestie over predestinatie komt goed uit. Deze splijtzwam verdeelt de Calvinisten die slechts 10% van de bevolking uitmaken.¹⁷⁹ De vraag is, of god alles heeft voorbestemd, of dat ijverig het goede doen tot uitverkiezing kan leiden. De predestinatieleer houdt God voor alwetend en almachtig. Het verwerpt de doctrine over goede werken, waardoor mensen een plaats in de hemel kunnen verwerven. Gomarus acht de vrije wil van mensen strijdig met de alwetendheid en de almacht van god. Maar waarom is Jezus dan gestorven voor onze zonden vraagt Arminius zich af. Hij probeert de kwestie op te lossen door naar voren te brengen, dat vergeving een aanbod is van god, wat door mensen aanvaard of verworpen kan worden. Genade is dus niet bij voorbaat gegeven. Maar deze redenatie introduceert weer de vrije wil die ten koste gaat van Gods almacht.

Voer voor professoren, maar ook de Republiek raakt betrokken. De kwestie wordt door de rekkelijken aan de Staten voorgelegd met een verzoekschrift (remonstrantie). De preciezen dienen een tegenverzoek (contra remonstrantie) in. De Staten verwijzen de kwestie wijselijk naar de kerksynode. Bij de voorbereiding van de synode worden de partijen het niet eens. De Hoge Raad hoort de professoren en vraagt of ze het geschil niet beter bij kunnen leggen. Het conflict is een voorbeeld van niet uitgekristalliseerde verhoudingen tussen kerk, steden, gewesten, Staten-Generaal en stadhouder. Sommige stadsbestuurders zijn bezorgd onder het juk van fundamentalistische predikanten te vallen, anderen menen tevergeefs voor een 'vrij geweten' te hebben gevochten. Zo komt ook de gevaarlijke, theocratische vraag aan de orde of het staatsgezag wel boven het gezag van god kan staan.

Van Oldenbarnevelt kiest voor de remonstrantse rekkelijken, niet uit principe, maar om het staatsgezag uit handen van de gereformeerde kerk te redden. De preciezen nemen in Den Haag de Kloosterkerk in gebruik en kiezen een eigen kerkraad. Daarmee wordt een kerkscheiding geforceerd. Het Haagse remonstrantse stadsbestuur had de stadhouder juist gevraagd deze kerkscheiding te voorkomen door het leger te sturen. Maurits stuurt geen leger maar bezoekt de contra remonstranten in de Kloosterkerk om zijn tegenstander een hak te zetten. De Kloosterkerk ligt pal naast de woning van Oldenbarnevelt. Maurits zorgt wel dat zijn halfbroer, Frederik Hendrik, bij de Haagse remonstrantse hof dominee blijft kerken, want de afloop is onzeker en de dynastie moet overleven. Zo komt er een eind aan een ongemakkelijke verhouding: Maurits verantwoordelijk voor het leger en Oldenbarnevelt voor de politiek.

¹⁷⁹ Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

In dit conflict tussen Oldenbarnevelt en Maurits speelt ook de vraag of waardgelders (huurlingen) nodig zijn en wie de leiding over het leger heeft. Wie betaalt, bepaalt: remonstrantse steden nemen eigen huurlingen in dienst i.p.v. belasting af te dragen aan de Staten voor het leger van de contra remonstrant Maurits. Kortom een bedreiging voor de eenheid van de Republiek, zodat Maurits¹⁸⁰ kan ingrijpen en Oldenbarnevelt kan laten arresteren.¹⁸¹ Hij wordt onthoofd op 13 mei 1618, nadat Maurits de teerling wierp (door openlijk de andere kant te kiezen in een politiek-religieuze kwestie) en Oldenbarnevelt de beker leeg moest drinken (hij wilde aftreden). In feite pleegt Maurits een staatsgreep. Johan van Oldenbarnevelt komt op het schavot en Maurits herstelt het gezag van de Oranjes. De Synode van Dordrecht brengt de statenbijbel uit en veroordeelt de remonstranten als ketters en onruststokers in kerk en staat.

Het twaalfjarig bestand met Spanje loopt in 1621 af en Maurits heeft weer werk als legerleider. De vredespartij in Holland is een kopje kleiner gemaakt en ook in Spanje is de vredeswens afgenomen. Maar de oorlogshandelingen blijven beperkt tot schermutselingen. De Republiek gelooft niet dat bevrijding van de Zuidelijke Nederlanden mogelijk is en Spanje gelooft niet dat de Republiek te verslaan is. Wel vallen de Spanjaarden onder Spinola in 1624 Groningen en Gelderland binnen en nemen ook Breda in na een beleg van 9 maanden. Spaanse kaapvaart uit Duinkerken is ook effectief vanwege de omvang van de Hollandse vloot. Een klein aantal kapers maakt het een groot aantal Hollandse koopvaardij schepen bijzonder lastig. Omgekeerd is de verovering van de zilvervloot in 1628 door piraat Piet Hein¹⁸² een slag voor de Spaanse schatkist. Onder meer dankzij deze schat keren de kansen voor de Republiek met de inname van Den Bosch in 1629 door Frederik Hendrik, die zijn in 1625 gestorven broer was opgevolgd als stadhouder.

Spanje, gekweld door interne twisten, doet het voorstel de Republiek te erkennen. Stadhouder Frederik Hendrik heeft zich als legeraanvoerder al kunnen bewijzen en steunt het nieuwe initiatief voor vrede. Na lang onderhandelen wordt de vrede in 1648 getekend. Handel is gebaad bij vrede, maar de West-Indische Compagnie vaart ook wel bij de kaapvaart in de strijd tegen de Spaanse kolonies. De Republiek blijft verdeeld. De remonstrantse vredespartij herwint de macht in verschillende steden en gewesten. De volgende staatsman en regent – de Wit – kan zijn geluk beproeven in de arena van botsende economische en internationale belangen, godsdiensttwisten en wisselende coalities tussen bevolking, regenten en de dynastieke aspiraties van de Oranjes. Stadhouder Frederik Hendrik is inmiddels overleden en zijn zoon, Willem II, heeft zich nog niet als legeraanvoerder kunnen bewijzen. Hij probeert de Staten Generaal tot voortzetting van de oorlog te bewegen en is zelfs van plan zijn grootste tegenstander Amsterdam binnen te vallen. Willem II overlijdt voordat het in 1650 uit de hand kon lopen.

180 Op bevel van prins Maurits werden huurlingen in dienst van steden in de zomer van 1618 afgedankt en ontwapend. Dit betekende een overwinning van prins Maurits op Van Oldenbarnevelt. De gebeurtenis te Utrecht is vele malen uitgebeeld. Op de Neude legden onder toezicht oog van prins Maurits en afgevaardigden van de Staten-Generaal de waardgelders hun wapens neer. Meer dan vierduizend mensen, onder wie veel kolonels, kapiteins, luitenants en vaandrags van de stedelijke schutterijen, woonden daarna een predikatie van een contra-remonstrantse dominee in de Buurtkerk bij.

181 Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

182 Een collega piraat van Francis Drake die namens de Engelsen op Spaanse schatten jaagde.

7. Het einde van de Gouden Eeuw, revolutie of toch Oranje

Het vroegtijdig overlijden van stadhouder Willem II in 1650 wordt door de regenten aangegrepen om de dynastieke ambities van de Oranjes te blokkeren. Willem III is nog te jong voor staatszaken en het eerste stadhouderloze tijdperk volgt. Johan de Wit probeert als raadspensionaris de zelfstandigheid van de Republiek der Zeven Provinciën te bestendigen die onder druk staat uit de omringende monarchieën. Via diplomatie wil hij voorkomen dat Engeland en Frankrijk, de mogelijk nieuwe vijanden van de Republiek, een verbond sluiten. Beide landen zijn echter verzwakt door interne twisten en een verbond tegen de jonge republiek wordt enige tijd uitgesteld. Engeland betwist Nederland wel de heerschappij over de handelsroutes op de wereldzeeën. Tijdens de tweede Engelse zeeoorlog wordt Willem III benoemd tot ‘kind van staat’ als een tegemoetkoming aan het roerige volk, dat met een coalitie met Oranje dreigt. Johan de Wit en andere vooraanstaande regenten zullen voor zijn opvoeding zorgen. Na enkele zeeslagen met Engelse koninkrijk is de daar aan de macht gekomen mede-republikein Cromwell (1649-1658) bereid tot een vredesverbond met de Republiek onder de voorwaarde, dat Oranjes nooit meer stadhouder worden. Cromwell is bevreesd voor de politieke aspiraties van koningsgezinde Engelsen en de mogelijke steun van de verwante Oranjes aan het herstel van de monarchie in Engeland. De eis wordt ingewilligd en als geheime bijlage bij het ondertekende verdrag opgenomen. Met dit ‘eeuwig edict’ wordt het stadhouderschap van de Oranjes afgeschaft.

Ondertussen rukken de Fransen in de zuidelijke lage landen op. De Fransen sluiten op hun beurt een geheim verdrag met de – ondertussen herstelde – monarchie in Engeland om de Republiek te vernietigen en Willem III als marionet te kronen. Het diplomatieke levenswerk van de Wit stort in en hij wil aftreden. Willem III wordt weer tot stadhouder benoemd en neemt voortvarend de verdediging op zich. De Fransen bezetten in 1672 Nederland tot de waterlinie, waardoor alleen Holland beschermd wordt. De naburige monarchieën willen afrekenen met de Republiek en voor de ondergang van de jonge, zelfstandige natie moet worden gevreesd. De aanval door de grote buurlanden wordt onder de bevolking gezien als een gevolg van de riskante vredespolitiek van de regenten. Als reactie op dit ingrijpen door absolute vorsten, kiest een deel van het volk tegen de regenten en voor de eigen prins. De Wit is de belangrijkste vertegenwoordiger van de regenten klasse. Hij wordt op een vage aanklacht gevangen gezet in de gevangendoor in Den Haag. Zijn broer komt op bezoek. De gebroeders de Wit krijgen de schuld van de internationale situatie en worden in Den Haag tijdens een oproer onder het toezicht van de schutterij in 1672 vermoord en verminkt. Een matroos steekt de Wit met een mes en een notaris geeft hem een klap op het hoofd.¹⁸³ Daarna vuren de aanwezige schutters hun wapens op de slachtoffers leeg. Hun lijken worden verminkt. In opruiende politieke pamfletten worden de regenten hier regelmatig aan herinnerd: ‘*denk aan de moord*’ staat er dan dreigend.

De Fransen staken de vijandelijkheden in 1674 en een nieuwe vrede wordt in augustus 1678 getekend. Maar de vrede is kwetsbaar en houdt niet lang stand. In 1685 zeggen de Fransen het Edict van Nantes op, dat sinds 1598 de protestantse Hugenoten buiten Parijs beschermt. Duizenden Hugenoten moeten vluchten, onder meer naar Nederland. In Engeland komt Jacobus II als laatste rooms-katholieke koning in 1685 op de troon. De dreiging van een verenigd Engels en Frans rooms front tegen de calvinistische republiek is terug. De oorlog blijft een last door de hoge belastingen en de economische blokkades. De godsdiensttwisten inspireren velen onder de preciezen tot oorlogshitserij, vooral onder vluchtelingen die het meest onder vervolging hebben geleden. Een verbond met een katholieke partij (zoals Frankrijk) staat in hun ogen gelijk aan landverraad.

Willem III laat zich echter niet als marionet gebruiken, maar legt een claim op de Engelse troon, omdat hij met Mary Stuart is getrouwd. Hij verwacht steun onder protestanten, de anglicaanse kerk en uit het Engelse parlement, dat het te stellen heeft met de absolutistische neigingen van de katholieke vorst Jacobus. In 1688 valt hij Engeland met succes binnen: Mary en William worden daar gekroond, let wel beide als Koning en als Koningin. De verdreven koning Jacobus trekt zich via Frankrijk terug naar het katholieke Ierland, waar Willem III nog een poging doet hem te verdrijven. Dat verklaart de

¹⁸³ Het raadsel van de republiek, M.R. Prak.

Oranje marsen van de protestanten in Noord-Ierland. Hij valt op 52 jarige leeftijd van zijn paard en overlijdt in 1702 kinderloos. De Hollandse Oranjetak sterft uit en het tweede stadhouderloze tijdperk vangt aan. Een verre neef van Willem van Oranje zal in 1747 het stokje overnemen.¹⁸⁴

Het bestijgen van de Engelse troon door stadhouder Willem III is voor de Fransen subiet een reden de Republiek in 1688 opnieuw de oorlog te verklaren. De Republiek heeft veel te stellen met de Franse vorsten in wisselde coalitie met de Duitse of de Engelse. Nu geniet de Republiek gedurende korte tijd steun van Engeland door de personele unie onder Willem III en van Duitsland. Frankrijk betwist namelijk Lotharingen op Duitsland. De vrede van Rijswijk in 1697 leidt tot teruggave van een aantal veroverde steden in Brabant, maar feitelijk duurt de oorlog nog voort tot in 1713 de vrede van Utrecht wordt getekend. Dan is de Republiek geen wereldleider meer. Deze rol wordt overgenomen door de Engelsen en hun industriële revolutie. Een Franse diplomaat spreekt in Utrecht daarom de historische woorden: “*bij U, over U, maar zonder U*”.

7.1 De opkomst van de patriotten: De Bataafse Republiek

Nog eenmaal zullen de schutters een belangrijke rol in de politieke ontwikkelingen spelen. De regenten en rijke kooplieden regeren de Nederlandse Republiek. Het verval van de VOC en de economische malaise is overal in de Republiek der Verenigde Nederlanden merkbaar. In de 17de eeuw is de ‘gildendemocratie’ afgeschaft en daarmee is de stem van de gewone man verloren gegaan. Doordat prins van Oranje de leden in gemeentebesturen benoemen, raken regenten en burgerij steeds verder van elkaar gescheiden. In de 18de eeuw gedragen rentenierende (klein)kinderen van rijke kooplieden zich meer en meer aristocratisch, laten hun eigen buitenhuizen bouwen en zich de belangstelling van de prinses welgevallen. De handel op de wereld zeeën is in Britse handen overgegaan samen met de meeste koloniale handelsposten. Met de stoommachine komt in Groot-Brittannië ook de kapitalistische fabricage van goederen in fabrieken op gang. Er waart een spook door Europa: een revolutionaire geest. De meeste burgers gaan gebukt onder de absolute heerschappij van de monarch en de uitbuiting onder het opkomende kapitalisme. De derde stand, bestaande uit boeren en burgers, is in heel Europa uitgesloten van politieke macht, maar betaalt wel de belastingen, waarvan juist de geestelijke en adellijke stand zijn vrijgesteld. Henriette Roland Holst, die een eeuw later leefde, kenschets in haar geschiedenisboek uit 1902 deze periode ook voor de lage landen als verwarrend, maar ook als revolutionair.

In 1776 breekt de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog uit tegen Groot-Brittannië. De Franse revolutie predikt in 1789 vrijheid, gelijkheid en broederschap. De idealen van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd¹⁸⁵ en de boodschap van de Franse revolutie inspireren velen tot het kiezen van een positie. Zij zoeken wegen om meer invloed te krijgen dan de keus tussen regent of stadhouder van Oranje. In 1781 verschijnt - anoniem - het pamflet "*Aan het Volk van Nederland*". Later blijkt dat de patriot Johan van der Capellen tot den Pol de schrijver is. Hij komt met de analyse dat er, sinds de 80-jarige oorlog, eigenlijk niets is veranderd. Nog steeds wordt Nederland autoritair geregeerd door regenten en Prinsen van Oranje. De Oranjes zijn opperbevelhebber van leger en vloot, en spelen daardoor een dubbelrol: zij leiden (soms) het burgerlijk bestuur en (altijd) het leger. Zij kunnen daardoor dreigen met het inzetten van dit leger. Om de vrijheid te herwinnen moeten er weer volksmilities (een bewapende burgermacht van de patriotten) worden opgericht, die weerstand kunnen bieden aan het leger van de Oranjes. Hij trekt een vergelijking met de Geuzen, die in de opstand tegen Spanje verzet boden aan de legers van de Spaanse overheid.

184 Na een nieuwe Franse inval in Zeeuws Vlaanderen in 1747 benoemen de Staten in paniek Willem IV als stadhouder, de zoon van een achterneef van de kinderloos overleden stadhouder Willem III.

185 Deze opstand over het recht op zelfbestuur speelt een belangrijke rol in het ontstaan van de **Bataafse Republiek**. Omdat Groot-Brittannië als de grootste concurrent en tegenstrever van de Republiek wordt beschouwd, steunen Hollandse, met name Amsterdamse kooplieden de Amerikaanse opstand. Zij kunnen zich goed vinden in de politieke idealen van de Amerikanen.

Fragment uit: Aan het volk van Nederland

Alle mensen zijn vrij geboren. De één heeft van nature over de ander niets te zeggen. De ene mens is wel wat verstandiger van geest of wat sterker van lichaam of wat rijker dan de ander; doch dat geeft hen, die verstandiger, sterker of rijker zijn, niet het minste recht om over de minder verstandigen, minder sterken, minder rijken te heersen. God heeft de mensen geschapen om gelukkig te worden en aan alle mensen - niemand uitgezonderd - de verplichting opgelegd, om elkaar zoveel mogelijk gelukkig te maken. Om dit goede doel te bereiken, dat is om hun geluk te bevorderen, hebben de mensen maatschappijen gevormd, waarvan de leden (wat gij altijd goed in het oog moet houden) van nature allen aan elkaar gelijk zijn, en de één niet onderworpen is aan de ander. In deze maatschappijen, meestal burgermaatschappijen, volken of naties genoemd, verbinden de leden of participanten zich om elkanders geluk zoveel mogelijk te bevorderen, en elkaar onderling met vereende krachten te beschermen.

De Nederlandse of Bataafse patriotten laten zich leiden door de idealen de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Patriotten zijn niet alleen tegenstander van de absolute monarchie en een erfelijk koningshuis, maar ook van de macht van de regenten in de stadsbesturen en in de Gewestelijke Staten. Zij willen het economische verval keren, dat intrad na de Gouden Eeuw en de staat hervormen. Zij streven naar de vorming van een nationale staat met een gekozen parlement. In veel steden nemen de patriotten de macht in het stadsbestuur over. De stadhouder laat in 1786 de patriottische, Gelderse steden Elburg en Hattum door zijn troepen bezetten en bedreigt het patriottische stadsbestuur van Utrecht. In mei 1787 komt het opnieuw tot gevechten tussen het reguliere leger en milities van patriotten. Bij Amersfoort vallen 80 doden en het land staat aan de rand van een burgeroorlog. In Rotterdam, Delft en andere steden, wordt het stadhuis bezet en sturen de Patriotten de regenten en prinsgezinde conservatieven naar huis. Alleen in Zeeland, Delft¹⁸⁶ en sommige plaatsen in Gelderland lukt het de conservatieven om de macht te heroveren.

Deze partijstrijd breekt met de gedachte, dat het de taak van de schutterij is om de eendracht te bevorderen. De leiding van de plaatselijke schutterij is nauw verweven met de regenten uit het gemeentebestuur. Na afschaffing van de 'gildendemocratie' heeft de gewone burger geen stem in het bestuur. In veel steden is daarom een patriottische schutterij opgericht. Van de weeromstuit worden ook conservatieve, prinsgezinde schutterijen opgericht. De eenheid wordt doorbroken: naast de oorspronkelijke stadsschutterij komt een progressieve, patriottische en – meestal – een conservatieve, Oranjegezinde variant. Het middeleeuwse evenwicht in de schutterijen met een rijke tak met de kruisboog van de adel en de 'nouveau riche', de rijke kooplieden, en de gewone ambachtsman met de handboog is verdwenen. De eenheidsgedachte was verbonden met het nastreven van het gemeenschappelijk belang en gaf iedere stand een stem. Daarvan is inmiddels geen sprake meer. De partijstrijd leidt tot oprichting van partij gebonden organisaties.

Delft is een mooi voorbeeld van de opkomende partijstrijd. Naast de plaatselijke schutterij wordt een nieuwe schutterij opgericht door Bataafse patriotten. Wybo Fijnje¹⁸⁷ (1750 – 1809) en Gerrit Paape (1752 – 1803) richten in 1783 de Delftse Schutterij voor Vrijheid en Vaderland op. Het stadsbestuur wijst hun verzoek af gebruik te mogen maken van de stadsdoelen. De nieuwe schutterij koopt een eigen oefenveld op het terrein van het voormalig st. Anna klooster aan het Geer. In 1785 richten prinsgezinde Oranje mannen ook een eigen schutterij op: 'Godsdienst, eendragt, liefde en trouw, fundament van ieder staatsgebouw'. Op 10 augustus 1785 loopt het bijna uit de hand wanneer deze prinsgezinden gaan exerceren. Veel patriotten zijn ook lid van de officiële stadsschutterij en willen dit voorkomen.

¹⁸⁶ Op 21 augustus 1787 nemen de patriotten het stadsbestuur over, zodat Delft buiten de macht van Oranje viel. Maar dat is van korte duur want op 19 september werd dit met plunderingen van Haags oranjevolk weer rechtgezet.

¹⁸⁷ Wybo Fijnje krijgt na de inval van de Fransen landelijke bekendheid als deelnemer aan de 'staatsgreep van 1798': leden van de Nationale Vergadering moesten een eed tegen federalisme en aristocratie afleggen. Kortstondig werd een anti-monarchistische republiek gevormd, die een nationale, niet gewestelijke of federale staat nastreefde.

Willem V is stadhouder in deze tijd dat het land – vergelijkbaar aan de (behoudende) Hoekse en (vooruitstrevende) Kabeljauwse twisten – verdeeld is in progressieve patriotten en prinsgezinde conservatieven. Willem vlucht in 1785, vernedert door zowel regenten als patriotten, uit Den Haag. In 1787 keert hij na ingrijpen van de Pruisische Koning en zijn ‘Pruisische bajonetten’ triomfantelijk terug tot vreugde van de oranje gezinde conservatieven. Ruim 40.000 patriotten nemen de wijk naar Frankrijk. Eind 1794 keren zij terug en steken met het Franse leger de bevroren rivieren over en vlucht Willem V begin 1795 opnieuw uit Scheveningen naar Engeland. De patriotten, die op meer vrijheid hopen, grijpen de macht met de steun van de Fransen. De overgang gaat min of meer geruisloos en zonder veel bloedvergieten. Het lijkt meer op het bezoek van de Vlaamse Gildebroeders na de Guldensporenslag. Hier en daar heerst wantrouwen tegen de Fransen, elders ontmoeten zij hoopvolle steun en overal worden meibomen opgericht.

De patriotten richten de Nationale Vergadering op (het parlement) en stellen een grondwet op die verder gaat dan de grondwet die Thorbecke later in het volgende revolutiejaar 1848 zal laten goedkeuren. Alle volwassen mannen¹⁸⁸ krijgen stemrecht, wat in de versie van Thorbecke beperkt zal zijn tot vermogende mannen, die een bepaalde som belasting betalen. Vrouwen doen nog niet mee, zij moeten wachten tot de grondwetherziening uit 1922. De Nationale Vergadering in Den Haag stelt op 13 september 1796 de Bataafse gewapende burgermacht in. De Goudse schutterij¹⁸⁹ vormt zich op 24 oktober 1796 reeds om in de gewapende burgermacht. Ook in Delft wordt de schutterij een burgermacht. Burgers die geen deel willen nemen aan de nieuwe nationale garde moeten hun wapens inleveren.

De patriotten hopen op een kans om hun Bataafse Republiek te vestigen, maar lopen stuk op Franse machtspolitiek en prinsgezind verzet. Al in 1798 worden patriotten uit verschillende gemeentebesturen verdreven en hun huizen worden door oranjevolk geplunderd. In 1806 benoemt keizer Napoleon zijn broer Lodewijk als koning. Lodewijk doet zijn best en probeert zelfs Nederlands te leren. Volgens de anekdote stelt hij zich voor als ‘konijn van Nederland’. Korte tijd later wordt Nederland door keizer Napoleon ingelijfd als provincie van Frankrijk. Voor de idealen van de patriotten is geen plaats meer en de beweging dooft uit. Napoleon verliest zijn laatste slag in Waterloo. Deze Franse tijd breekt de macht van het Hollandse gewest en zijn regenten. Het Hollandse gewest wordt in departementen verdeeld, die als kieskringen voor de Nationale Vergadering functioneren. Het eens zo machtige gewest krijgt in 1815 wel zijn grenzen terug, maar wordt gesplitst en bestuurd door twee door Koning Willem I benoemde gouverneurs, bedoelt om de steden te controleren en niet andersom.¹⁹⁰

Het aantal schuttersverenigingen per stad zal in de komende 19de eeuw verder oplopen. Het karakter van de schutterijen is verschoven richting machtsvertoon met uniformen en exercities met marsmuziek van de bijbehorende muziek kapel. Waar oorspronkelijk de leden van de oude gilden regelmatig oefenden met de boog en allerlei taken uitvoerden, zoals de nachtwacht, voert nu exercitie de boventoon en wordt de trom luid geroerd. De schutters vormen de reserve voor het leger en worden voor politietaken ingezet bij kermissen en in geval van oproer.

7.2 De schutterijen van het Koninkrijk der Nederlanden van 1815

Na het vertrek van Franse troepen in 1813 neemt een driemanschap tijdelijk de leiding in Nederland. Zij bereiden de invoering van de monarchie voor. In 1815 komen Nederland, België en Luxemburg voor het eerst weer samen sinds Karel V in 1548 de Zeventien Verenigde Provinciën der Nederlanden vorm gaf. Toen hielden de lage landen het samen 30 jaar uit, nu zal dat slechts 15 jaar zijn. Koning Willem I landt symbolisch in Scheveningen, de plaats waar zijn vader, stadhouder Willem V, is gevlucht. De nieuwe koning is de achterkleinzoon van een achterneef van de kinderloos overleden

188 De Bataafse grondwet wordt in een referendum afgewezen, omdat deze niet ver genoeg zou gaan. Vrouwenkiesrecht zal overigens pas in 1917 (stemrecht) en 1922 (het verkiesbaar stellen) volgen.

189 De Franse periode, groenehartarchieven.

190 Nog altijd de tragiek van de Nederlandse bestuursstructuur: de Provinciale Staten onderhouden een paar wegen en vaarten en houden daarnaast alleen toezicht op de gemeentelijke financiën.

stadhouder Willem III, de laatste telg van de oorspronkelijke Oranje-tak. De nieuwe koning is blij met zijn benoeming en droomt van het herstel van het Frankische middenrijk, dat zich uitstreckte tot Rome en een misschien nog wel groter rijk. Nederland is overigens langer een republiek geweest dan het nu een Koninkrijk is. De republiek is feitelijk uitgeroepen door de eerste vrije Staten Vergadering in 1572, waar Willem de Zwijger tot legeraanvoerder is benoemd en bevestigd met de acte van verlating in 1581. In 1815 komt er een einde aan de opstandige Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

Er vindt weer een reorganisatie¹⁹¹ plaats in samenstelling en functioneren van de schutterij. De officieren worden niet meer uit de leden gekozen met instemming van het stadsbestuur, maar door de soevereine vorst benoemd uit een dubbele voordracht opgemaakt door het stadsbestuur. Per stad wordt een schuttersraad ingesteld op voordracht van de – door de koning benoemde – commandant en voorts via coöptatie. Deze raad (de ‘krijgsraad’) heeft tot taak de eigendommen (wapens en munitie) en financiën te beheren, en de discipline te bewaren (boetes en straffen opleggen). Het leger bestaat uit twee delen: de marine en de landmacht. De landmacht heeft een staand leger van 30.000 man, de officieren worden betaald en de soldaten zijn dienstplichtig. In tijden van oorlog of onrust wordt een beroep gedaan op reservisten en de vrijwillige militie van de schutterijen. Volgens de wet van 11 april 1827 in het Staatsblad nr. 17 *“houdende oprigting van Schutterijen over de geheele uitgestrektheid des Rijks”* moet iedere grotere gemeente een schutterij onderhouden. Na deze reorganisatie is de schutterij er niet meer voor de stad, maar van de koning. Deze wet gaat uit van een sterkte van twee man op iedere honderd zielen in een gemeente. Er zijn dan 61 dienstdoende bataljons en 41 rustende bataljons. Via loting uit de groep die dat jaar de leeftijd van 25 jaar bereikt, brengt de gemeente de schutterij op de benodigde sterkte. Dienstplichtigen doen 5 jaar actieve dienst en dienen 5 jaar als reserve. Ontslag wordt verleend op 35 jarige leeftijd. Tot de dienstplicht worden (uitgezonderd de vrijgestelden) eerst de meest geschikte ongehuwde ingezetenen opgeroepen, aangevuld met de meest geschikte gehuwden. De loting voor de dienstplicht biedt de mogelijkheid een ander in jouw plaats te sturen tegen een gangbare vergoeding van 300 tot 600 gulden. De dienstplichtigen van de schutterij komen in deze tijd dus vooral voort uit de bezitloze klasse. Het leger en de schutterij worden bij oproeren en stakingen niet erg betrouwbaar geacht, want zij moeten dan tegen het eigen belang handelen.

Koning Willem I wil het land moderniseren en gebruikt daarvoor de belastingopbrengsten. Hij houdt deze investeringen buiten controle van regering en parlement. Hij zorgt er ook voor als persoon deel te nemen in winstgevendende ondernemingen, die van zijn beleid profiteren. Zodoende legt hij de basis voor het door de Oranjes vergaarde kapitaal. Hij laat bij zijn aftreden het land achter met een enorme staatsschuld. Bovendien scheidt België zich in 1830 af, per ongeluk volgens sommige Belgen. Het onderhouden van officieren, politie en leger is na deze afscheiding een zware last.¹⁹² De rijksbegroting bedraagt in de jaren na de afscheiding ongeveer 70 miljoen gulden per jaar, waarvan de helft gaat naar de aflossing van de grote staatsschuld¹⁹³ en de andere helft naar het Ministerie van Oorlog. De afscheiding van België heeft het aantal inwoners verminderd van 6 tot slechts 2 miljoen. Er gaan daarom stemmen op voor bezuiniging op het leger en de instelling van een volksbewapening.

Na de Pruisische inval in Oostenrijk worden uit liberale en conservatieve hoek overal nieuwe schutterijen opgericht. Enerzijds om aan het idee van burgerbewapening vorm te geven en anderzijds om te voorkomen dat alleen de bezitloze klasse bewapend is. In *‘De verzuiling voorbij’* vraagt de auteur¹⁹⁴ zich af of het (achteraf gezien) wel gaat om bewapening van het volk of om een ‘Pruisische oprisping’. Hij beschrijft de situatie in Delft in die tijd. Er is een plaatselijke schutterij met een officiersvereniging. Daarnaast bestaat de schietvereniging Mars, de scherpschutter verenigingen Diletto ed Arme (1844), De Transvaal (1846), Olympia (1863, tevens een schermclub) en Het Vaderland (1884), de vereniging ter bevordering van ’s-lands weerbaarheid Frederik Hendrik (1867) en de handboogschutterij de Vriendschap (1846). De Delftse vereniging Het Vaderland uit 1884 moet niet verward worden met het patriottische Vrijheid en Vaderland van Wybo Fijnje uit 1783. Het gaat

191 Schutterijwet van 1815.

192 Of geweld zal worden gebruikt!, Ronald v.d. Wal.

193 Al in 1806 ging 90% van de uitgaven naar de rente van de staatsschuld (Jan Postma in 'Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850', onder redactie van Henk Boels).

194 De verzuiling voorbij, T Blom

om de protestantse tak, Volk en Vaderland, die zich te weer stelt tegen herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland als gevolg van de invoering van de grondwet met een bepaling over godsdienstvrijheid. Deze anti-revolutionaire kiesverenigingen staan in andere steden ook bekend onder de namen Oranje en Vaderland of Koning en Vaderland. De geestverwanten van de patriotten zijn te vinden onder de kinderen van de Verlichting, de sociaal-liberale oprichters van de verenigingen ter bevordering van 's-lands weerbaarheid zoals Frederik Hendrik (zie het hoofdstuk over Delft).

De koning probeert halverwege de 19de eeuw bij alle schutters in het gevlei te komen. Hij belooft een concours te organiseren en stelt zilveren medailles beschikbaar. De Koning staat al aan het hoofd van het leger en gedraagt zich als eigenaar.¹⁹⁵ De gemeente gaat alleen nog over de politie. Uit aversie tegen de ervaringen met een Franse rijkspolitie, waaronder de geheime politie, is gekozen voor een gemeentelijke politiemacht. De toestand van deze gemeentepolitie is dusdanig, dat regelmatig een beroep op bijstand van het leger en de reservisten van de stadsschutterijen moet worden gedaan, bijvoorbeeld bij kermissen en oproeren. De mobilisatietaak blijft bij de gemeente tot 1907 als de laatste reservisten zijn uitgediend en een nationale dienstplicht is uitgevoerd. Vanaf het moment dat de stad stadsrechten kreeg tot deze nationale dienstplicht wordt ingevoerd, bestond er een schutterij in elke stad.¹⁹⁶

De Nederlandse Koning organiseert in 1849 en 1851 een handboog concours op het Loo. Op 27 juni 1849 nemen aan het doelschieten op het Loo elf Hollandse, zes Brabantse en vier schutterijen uit de rest van het land deel. In 1851 nemen op 23 juni aan het tweede schuttersfeest op het Loo zes Hollandse en tien Brabantse en acht schutterijen van elders deel. Voor het schieten naar het doel is de afstand 28 Nederlandse ellen (= 28 meter) en voor het schieten naar de vogel is de staak 80 voeten hoog. Het jaar daarop wordt het concours vervangen door een Koninklijke zilveren medaille, uit te reiken aan de beste schutter op het doel of de vogel. Er melden zich 159 handboogverenigingen, maar 26 zijn te laat en het geld voor zilveren medailles is ook op. Er worden dus 133 medailles uitgereikt; 125 aan doelschutters en (slechts) 8 aan winnende schutters op de vogel of gaai. Dit initiatief van koning Willem III stimuleert de handboogsport halverwege de 19de eeuw evenals de deelname van handboogschutters aan de Olympische spelen vanaf 1900.

Wanneer in Delft de geweren in het kader van de mobilisatie tijdens de eerste wereldoorlog worden gevorderd, stappen de leden van Frederik Hendrik met opvallend gemak over op de handboog, die vaak onzichtbaar toch aanwezig is. De rol van de boog in de strijd en bij de jacht is in Europa uitgespeeld. Bij de jacht en de weerbaarheid heeft het (hagel)geweer de boog verdrongen. De boog wordt nu uitsluitend voor het sportieve wedstrijd element gebruikt. De boog is ook niet verdwenen bij de overstap op vuurwapens en verdwijnt evenmin door de opheffing van de stedelijke schutterijen in 1907 en de invoering van een nationale dienstplicht. Al lange tijd worden wedstrijden met de boog georganiseerd. Denk aan het jaarlijkse koningsschieten en andere wedstrijden (oudste vermelding in 1326 uit Dordrecht.¹⁹⁷ Ook in Engeland worden na de afschaffing van de longbow vanaf 1673 jaarlijkse wedstrijden met de longbow georganiseerd. In Den Haag verzoeken 21 boogschutters in 1549 om heroprichting van handboogdoelen en binnen vijf dagen geeft het gemeentebestuur toestemming. Ook in Delft komt het (prijs)schieten met de boog nog regelmatig in de rekeningen uit het archief van de confrérie voor (in de jaren 1621, 1644 en 1661). Het prijsschieten op het doel is een serieuze zaak en vraagt om een inleg van zes gulden per deelnemende schutter, waarvoor Delftenaren kunnen sparen. De hoofdprijs vertegenwoordigt een waarde van 200 gulden, de tweede prijs 150,

195 Prins Bernard vond hierin zijn inspiratie om een bonus te verlangen van Lockheed voor zijn aanschaf van de Starfighter en mogelijk ook voor zijn rol in de mislukte contra-revolutionaire staatsgreep in Indonesië.

196 Soms met een korte onderbreking: In Eindhoven is de schutterij tijdelijk ontbonden omdat de leden meedoen aan de Beeldenstorm in 1566. In Den Haag wordt korte tijd later het archief van Sint Joris, de kruisboogschutters van het hof, verborgen, want je weet maar niet wat de Geuzen van zo'n katholiek Gilde vinden. Bovendien ontvluchten de meeste leden van het Hof het onverdedigbare Den Haag. Delft stelde toen voor om het onverdedigbare dorp Die Haghe maar te slopen. In Amsterdam ontbindt het katholieke gemeentebestuur in 1678 de drie plaatselijke schutterijen uit angst voor een te grote protestantse invloed.

197 P. Knevel, Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700.

derde 100 enz. Dat zijn in de 17de eeuw flinke bedragen. Maar soms staat de pret voorop met gelukschijfschieten (zie het hoofdstuk over Delft).

7.3 Hollandse handboogschutterijen 1844-1944

De boog is nooit weggeweest, zoals opgemerkt. Lezend in de oude kranten, die via de Koninklijke Bibliotheek beschikbaar zijn, tref ik talloze berichten over het boogschieten. In de lage landen wordt in de 18de en begin 19de eeuw lustig op de vogel geschoten. Deze wedstrijden met individuele prijzen vinden voornamelijk beneden de rivieren plaats bij gelegenheden zoals kermissen en jaarmarkten, tijdens hoog bezoek, waar de schutterijen ook voor saluutschoten en een escorte zorgen of zijn gestart door uitbaters van etablissementen. De boog is een spel, zoals kegelen of een vorm van vermaak bij sociëteiten voor kunsten en wetenschappen. Hieronder voorbeelden van oude berichten in kranten over het schieten met de ‘edele handboog’ op de vogel:¹⁹⁸

OOSTERHOUT den 12 juny 1766. Heden hebben wy de hooge eer en het geluk mogen genieten zyn Doorlugtige Hoogheid de Heere Prince Erfstadbouder, onzen tedergeliefden Heer, en Baron binnen deze Vryheid te recipieren, welkers arrivement met het lossen van eenige stukken Canon, en vervolgens met het luyden der Klokken, wierd bekend gemaakt. Wanneer eenige jongelingen, als ook het Gilde der Handboog, de Vogel schoten, en dezelve aan zyn Hoogheid overhandigden, wierden beyde de Schutters die dezelve afgeschoten hadden; ieder met een Gouden Medaille en eenige Ducaten begiftigd.

MIDDELBURG den 12 Augustus 1785. Onder veele ander omstandigheden by het verblyf van Zyne Doorluchtige Hoogheid, te Sluis in Vlaanderen, alwaar men ter eere van Hoogsterzelven, gelyk ook te Sas van Gend, de Burgerhuizen heeft geillimuneert gehad, verneemt men, dat Zyne Hoogheid, aldaar in de Schuttery De Edele Handboog, gerecipiërd geworden zynde, mede met Pyl en Boog in den Doele heeft geschoten, wordende thans de Pyl, waarmede Willem de V. geschoten heeft, nevens die van Keizer Karel de V, welke in zyn Leven, mede in deze Schuttery, de Exersitie van de Handboog had helpen verrichten, als een waardig gedenkteken bewaart.

Ook bij de vorming van het Koninkrijk in 1815 en de inhuldiging in Brussel wordt er ook met de boog geschoten. *In den namiddag, zal er, in de vlakte genaamd du Chien Verd, buiten de poort van de vaart, met den handboog naar den vogel geschoten worden. Vijf prijzen, bestaande in eene zilvere koffijkan, eene dito, een zilveren schenkbord, een zilveren trekpot en een paar zilveren kandelaars, zijn bestemd om tot belooning van de overwinnaars te verstrekken.*

Bij de handelstentoonstelling in 1830 wordt er te Brussel met de grote en de kleine boog (handboog en kruisboog) geschoten: *den 1sten tot den 3den Augustus zal de tentoonstelling van voortbrengselen van landbouw zijn te bezigtigen; des avonds van den laatsten dag zullen aan de bekroonden de prijzen worden overgegeven, en zullen de tuinen dier tentoonstelling worden verlicht; den 9den Augustus zal met den grooten en kleinen handboog geschoten worden; een veldmuziek van het groot toonkunstig genootschap gehouden, in de cocagnemast geklommen, en een kegelspel gehouden worden.*

Wekelijks zijn er meerdere wedstrijden in wat we nu België noemen, maar ook in Zeeland wordt er druk geschoten op de vogel. Wolfaartsdijk viel me op, omdat daar mijn grootouders van moederszijde vandaan komen. Daar bestond een bloeiende boogschutterij voor het schieten op de vogel. Een enkele keer wordt op het doel geschoten, zoals bij de opening van de spoorweg naar Vlissingen op 1 juni 1886. De stations van de spoorwegen worden aan de rand van de stad aangelegd en de trein speelt een grote rol bij het ontstaan van wedstrijden tussen verenigingen. De Hollandse Spoorweg Maatschappij bereikt vanuit Amsterdam in 1838 Haarlem en in 1847 Rotterdam.

198) De ‘vogel’ is een met gekleurde veren versierde koker, bevestigd op een vork aan een 20-25 meter hoge mast die er af geschoten moet worden door een schutter. Er is een rechtszaak gevoerd om de premie van 150 gulden door een schutter die de vogel had geraakt. Maar het criterium is afschieten en hij kreeg geen gelijk.

Dat de stations aan de rand van de stad werden aangelegd, geeft een goed beeld van de situatie rond 1850. Wanneer je nu met de trein in een stad aankomt, neem je de bus naar sportvelden aan de rand van de stad. Echter hebben de steden in de 19de eeuw nog vaak de oorspronkelijke omvang, die ze al hadden bij de ontvangst van de stadsrechten en de aanleg van de stadswallen. In aanvang stonden er vrije huizen met diepe (moes)tuinen in de stad en bleef bijna de helft van de oppervlakte onbebouwd. Daar lag onder meer de boomgaard, waar de schutterijen meestal hun doelen plaatsten. Tijdens de bloei van een stad krijgen de vrijstaande huizen burens en komen er rijtjeshuizen voor in de plaats en raken (moes)tuinen, weilanden en boomgaarden bebouwd.

Het station in Delft is in 1847 op de gedempte gracht langs de stadswal aangelegd, net als het centraal station in Utrecht naast de oude middeleeuwse stad ligt. Enkele steden groeien sneller in de Gouden Eeuw. Nieuwe steden als Amsterdam zijn uitgebreid met de grachtengordel, ook Rotterdam groeide snel, waar de haven werd uitgebreid en Delfshaven van Delft is ingepikt. De steden in Nederland zijn niet groot in vergelijking met Londen of Parijs. Daar komen meer stations aan de toenmalige stadsgrenzen. Voor de onderlinge verbindingen moet de metro zorg dragen. Alleen Den Haag kent van oorsprong twee stations: het Hollandsspoor op de lijn Amsterdam – Rotterdam en het Staatsspoor (nu Centraal station) richting Utrecht. Deze lijnen kruisen elkaar en zijn onderling verbonden.

Voor de aanleg van deze spoorwegen ging vervoer te voet of via het water. De wegen waren slecht en de koets met paarden was te duur. Meer passagiers pasten in een trekschuit waar één paard volstond. De meeste waterwegen kennen een jaagpad en nieuw gegraven kanalen ontsluiten het zuiden (Willemsvaart bijvoorbeeld). Maar de reis tussen Utrecht en Amsterdam kost voor de komst van de spoorweg 6-8 uur. Het is de spoorweg die regelmatige wedstrijden in competitieverband tussen handboogverenigingen mogelijk maakt, al is het aanvankelijk vooral in gewestelijk verband. De handboogverenigingen houden jaarlijks onderlinge competities. In Holland schieten zij in een zestal op 29 meter (staande achter de meet) met 16 pijlen per schutter op een schijf van ca. 47 cm doorsnee (het zwart/wit blazoen) met de 5-telling (5 voor de roos, dan 4, 3, 2, 1 voor de ringen).

De oprichting van specifieke verenigingen voor sportbeoefening halverwege de 19de eeuw in Holland is een nieuw verschijnsel. Nieuwe verenigingen schieten als kool uit de grond. In de zeven jaren van 1843 tot 1853 worden in Holland 24 handboogverenigingen opgericht: acht in Amsterdam (Patrum manes nobiscum, Arti et Constantia, Eendragt en Vriendschap, Concordia, Nieuwer Amstel [*Amstelveen*], Concordia, Genoegen zij ons doel en Claudius Civilis), drie in Rotterdam (Willem Tell, Batavieren, Soranus en als vierde de Harmonie, maar die zie ik eerder als muziekkapel), twee in Haarlem, Leiden en Den Haag en één in Alkmaar, Delft, Vlaardingen, Dordrecht, Gorinchem, Koudekerk a/d Rijn en Den Helder. Boogschieten is dan geen ‘kleine sport’ te noemen. Bij de optocht van het station naar het schuttersveld staan mensen rijen dik te kijken en volgens de berichten in kranten komen wel duizenden mensen af op de wedstrijd. Het is vergelijkbaar aan de populariteit die voetbal nu geniet (toen een sport in opkomst) en groter dan andere takken van sport die al beoefend worden: kegelen en kolven, lawn tennis of wedrennen.

De nieuwe Hollandse handboogverenigingen zijn vaak breder dan boogschieten alleen. Er is ook sprake van combinaties met de buks (Frederik Hendrik), schermporten (Claudius Civilis) en meestal is er een muziekkapel aan verbonden, de traditionele harmonie. Dat maakt het lastig oprichtings- of opheffingsdata te bepalen (zie overzicht in de bijlage). Een buksvereniging kan overstappen op de handboog (Frederik Hendrik) of visa versa (Eendracht en vriendschap), of hoofdzakelijk als muziekkapel bestaan (zoals de Harmonie in Rotterdam). Ook duiken vaak dezelfde namen op in verschillende plaatsen (Willem Tell, Soranus en Claudius Civilis) en andere leiden een slapend bestaan waarop soms een heroprichting volgt.

7.4 Sportbeoefening in georganiseerd verband

In Engeland wordt de boogsport als ‘sexy’ omschreven, omdat ook vrouwen de sport beoefenen. Het biedt één van de weinige gelegenheden voor ontmoeting tussen de seksen. Ook in Holland speelt het

bal na afloop tot in de kleine uurtjes een belangrijke rol gezien de krantenberichten. Wedstrijden worden georganiseerd tijdens feestelijkheden (Alkmaars ontzet, 1838), door officieren als ontspanning bij hun jaarfeest (traditioneel meestal vanuit de plaatselijke schutterij) en als vorm van vermaak bij sociëteiten voor kunst en wetenschap. De invloed van de rederijderskamers en andere sociëteiten voor kunsten en wetenschappen op de oprichting van handboogverenigingen blijkt uit de plaats waar de doelen worden opgericht (vaak een sociëteit) en de lezingen die gegeven worden over historische gebeurtenissen of nieuwe ontdekkingen. Een dergelijke sociëteit stond aan de basis van de oprichting van Claudius Civilis in Amsterdam. Ook bij Frederik Hendrik werden op de maandag lezingen gegeven, meestal over militaire strategieën, gezien het karakter als weerbaarheidsvereniging.

Hoewel het oorspronkelijke schuttersgilde ook te zien is als een vereniging, stond niet de sport, maar de oefening voorop. Het gilde moest de stad beschermen, waken tegen brand en vervulde tal van andere taken. Na de overstap op het vuurwapen behield de stadsschutterij de rol alle weerbare mannen te mobiliseren en werd de boog een instrument voor spel en vermaak. Een opvallend verschil met de situatie beneden de rivieren is dat de animo voor de boog in Hollandse dorpen ontbreekt. Beneden de rivieren kent elk dorp tenminste 1 schutterij en meestal meerdere. Tilburg is hiervan een goed voorbeeld, naast de traditionele schutterij van St. Sebastiaan ontstaat uit de plaatselijke sociëteit Philharmonie in 1845 een handboogvereniging. Tilburg en omgeving telt in 1857 al 17 handboogverenigingen en 30¹⁹⁹ in 1879, de meeste van buiten de stad. Ook in België is de boog sterk op het platteland vertegenwoordigd. Maar het beeld, dat boogschieten hoofdzakelijk een Brabantse (en Limburgse) aangelegenheid was, wordt in de oude kranten niet bevestigd. Rond 1850 zijn het vooral de steden waar boogschieten als sport opkomt. Op het Loo komen in 1949 de meeste schutterijen uit Holland (11) en 6 uit Brabant. In 1951 is dit weer andersom: toen kwamen de meeste (10) uit Brabant en 6 uit Holland.

Bij de Unie in 's-Hertogenbosch worden vanaf 1841 de eerste wedstrijden²⁰⁰ op het doel tussen teams van handboogverenigingen georganiseerd. Daarmee bijt Brabant de spits af. In 1841 hield de Unie haar eerste gewestelijke concours met 8 schutterijen. Het jaar erop staat de aankondiging in de krant: *Ter gelegenheid van het aanstaande kermisfeest, zal er op woensdag den 31 Augustus 1842, ene groote wedstrijd op den Doel in de sociëteit gehouden worden, waaraan al de gevestigde handboog schutterijen binnen deze Provincie zijn uitgenoodigd deel te nemen.* Weer een jaar later wordt het een nationaal concours. *Men verneemt met belangstelling, dat de sociëteit de Unie, in de maand Augustus, bij gelegenheid der Kermisfeesten, een Groot Concours voor de handboog-schutterijen in het koninkrijk der Nederlanden gevestigd, met inbegrip van Luxemburg, zal geven. De bekende schutterijen zullen daartoe worden uitgenoodigd. De onbekenden, die verlangen mogten mede te dingen kunnen zich aan de directie der voorn. sociëteit opgeven.*

De eereprijzen waren ten deel gevallen: 1°. De gouden medaille aan de handboog-schutterij te Schijndel; 2°. De zilveren aan de schutterij St. Sebastiaan te Oorschot; 3°. De bronzen aan de schutterij Concordia te Veghel, terwijl de bronzen gedenkpenning of premie aan de schutterij te Gemert, als verst afkomende is toegekend geworden. In 1844 wordt voor het eerst een gezelschap uit Holland, en wel uit Rotterdam, opgemerkt. *De premie voor de verstkommende werd verleend aan de Schutterij Willem Tell.*

In 1845 doet naast Willem Tell uit Rotterdam ook Willem Tell uit Leiden mee.

Een nieuwe traditie²⁰¹ is geboren. De Unie in 's-Hertogenbosch houdt tot het 55 jarig jubileum van sociëteit De Unie in 1882 jaarlijks een groot nationaal concours. De opkomst is overwegend gewestelijk. Al in 1847 volgt de Eendracht uit Den Haag het voorbeeld en organiseert ook een groot nationaal concours met deelname uit Alkmaar, Amsterdam, Delft, Rotterdam, Leiden en Tilburg.

199 Tilburg sport, T. Kemmeren.

200 Sjaak Eijsbouts merkt op dat in het jaarboekje 1947 deze eerste wedstrijd is vermeld, maar in de notulen van de Unie de wedstrijd van 31 augustus 1842 de eerste wordt genoemd. Wellicht was 1841 een generale repetitie.

201 In 1846 meldt Tilburg, dat Den Bosch haar datum voor de kermis heeft verplaatst, zodat het boog concours niet meer samenvalt en 25 schutterijen nemen deel. In 1847 organiseert ook Gorinchem op 16 juni een concours met deelname uit 8 steden.

St. Sebastiaan uit Tilburg behaalt alle prijzen: de verenigings- of banierprijs, de prijs voor de hoogste schutter (J. C. van Dun), voor het schieten van de meeste rozen (J. B. Hamers) in concurrentie met een schutter van de Vriendschap uit Delft en de prijs voor verst gekomen schutterij.

In 1848 wordt het eerste jaarlijkse Noord-Hollandse concours tussen schutterijen uit Alkmaar, Haarlem en Amsterdam gehouden. Op het tweede concours, 15 juli 1849 te Alkmaar, wint Patrum manes nobiscum uit Amsterdam en is A. Stikker van St. Sebastiaansdoelen uit Alkmaar hoogste schutter. Tien jaar later in 1858 nodigt de Noord-Hollandse bond de verenigingen uit Zuid-Holland uit om deel te nemen aan het jaarlijkse concours. In 1859 wordt de verenigde Noord- en Zuid-Hollandse bond opgericht en dat jaar nemen zeven verenigingen deel uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

De verenigde Noord- en Zuid-Hollandse Bond houdt jaarlijks haar concours. Op 27 mei 1894 besluiten zij te Amsterdam de *Nederlandschen Bond van Handboogschutterijen* op te richten. De (gewestelijke) competitie wordt voortaan in drie wedstrijdronden per jaar afgewikkeld. Naast de banierprijzen per vereniging wordt sinds 1849 meestal ook de hoogste schutter vermeld. Met een serie van drie wedstrijden per jaar zijn er ook drie schutters met de hoogste score mogelijk. Daarom wordt in 1896 een aparte kamp tussen de hoogste schutters gehouden en is de winnaar kampioen van de Nederlandse Bond. Vanaf 1897 wordt deze kampioen koning genoemd. In de regio wordt nu jaarlijks nog steeds om het koningschap geschoten. De lijst met koningen uit het gewest Holland gaat dus terug tot 1896 of – indien de hoogste schutter op de jaarlijkse wedstrijd ook als koning wordt gezien – tot 1849.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog onderbreekt de jaarlijkse wedstrijd cyclus. De competitie wordt in 1914 uitgesteld tot 1915. Tot 1920 zijn er geen krantenberichten meer over de competitie te vinden. Wel is uit de historie van Frederik Hendrik bekend, dat zij in 1916 voor het eerst met een team deelnemen aan de competitie te Santpoort van de Nederlandse Bond uit Amsterdam. Vanaf 1920 neemt alleen Willem Tell uit Delft namens Zuid Holland nog deel aan de wedstrijden van de Nederlandse Bond. De overige verenigingen houden een onderlinge stedenwedstrijd. In 1924 is er weer sprake van een Zuid-Hollandse Bond naast de Nederlandse Bond.

Tijdens de Duitse bezetting worden in 1941 nationale sportbonden aangewezen. De Zuid-Hollandse Bond gaat in 1942 verder als District I van de nieuwe Nederlandse Handboog Bond. Vanaf 1944 nemen ook de Noord-Hollandse verenigingen deel aan de wedstrijden van District I. Tot op 10 september 1944 alle wedstrijden worden afgelast, omdat samenkomsten van meer dan 5 personen door de bezetter verboden zijn.

Na de Tweede Wereldoorlog verdwijnt het boogschieten in het gewest Holland uit de kranten. In 1950 wordt nog één keer bericht over een ontmoeting op zondag 8 okt. op de banen van Hollandia voor de competitie in District I van de Ned. Bond van Handboogschutterijen. En in 1963 bericht het Nieuwsblad van het Noorden dat F. Spoor uit Den Haag met een Nederlands record (en een houten boog) de FITA 1000 ster heeft behaald.

Naast bovengenoemde competities neemt Rotterdam in 1914 het initiatief voor een jaarlijkse stedenwedstrijd, eerst Ketel – Rotterdam tussen Claudius Civilis uit Ketel en de Batavieren van Rotterdam en vanaf 1920 Delft – Rotterdam. Frederik Hendrik neemt deel aan deze steden competitie en wordt in 1920 derde en laatste achter de Romeinen en de Batavieren uit Rotterdam. In 1922 strijdt Frederik Hendrik met de Romeinen om de jaarlijkse wisselbeker: de Hollandia Beker. In 1924 wint Frederik Henrik deze wisselbeker. In 1926 is er een nieuwe wisselbeker: de Jonker Frans Beker voor eerste zestallen die door Frederik Hendrik met 273 punten wordt gewonnen en opnieuw in 1928 met 261 punten.

Dan volgt een opzet waar de beste 12 schutters uit 3 steden (Rotterdam, Delft en Wassenaar) jaarlijks om een wisselbeker strijden. Na drie keer winst komt de beker in bezit van één van de steden en strijden de verenigingen binnen de stad om de beker. In 1938 en 1939 wordt deze beker door Delft gewonnen. In 1940 spant het er dus om en het team van Delft met 6 schutters van Frederik Hendrik, 2

van Willem Tell en 4 van Reineveld winnen de beker. In 1941 strijden Willem Tell, Reineveld en Frederik Hendrik om het bezit van de beker die door laatstgenoemde gewonnen wordt.

In de stedenwedstrijd Rotterdam-Delft-Wassenaar werd een dubbel zestal opgesteld. De opzet om de 12 beste schutters op te stellen ken ik ook uit de historie van de interland Nederland-België. Op die wijze is ook gekampt om de Miss Blanche beker tussen de Zuid-Hollandse Bond en de Algemene Nederlandse Bond van Handboogschutterijen uit Brabant. Bij de Batavieren ontmoeten beide 12-tallen elkaar op 5 september 1926 en Zuid-Holland wint met 537 punten van Brabant (16 pijlen en 12 schutters). Op 28 september 1941 volgt nog een ontmoeting in de vorm van een stedenwedstrijd Tilburg-Rotterdam-Roosendaal. Te Geldrop wint het eerste zestal van Tilburg met 548 punten voor Rotterdam (523) en Roosendaal (506) in 24 pijlen. De uitslag voor de tweede zestallen vertoont een zelfde beeld.

Uit de periode van 95 jaar van 1849 tot 1944 zijn 60 koningen van het Hollands gewest bekend: 1 uit de periode met de Noord-Hollandse Bond tot 1858, de anderen van de verenigde Noord- en Zuid-Hollandse Bond (Nederlandse Bond te Amsterdam sinds 1894) of van het District van de Nieuwe NHB vanaf 1942. Van één jaar (1924) zijn 2 koningen bekend, omdat naast de Ned. Bond ook de Zuid-Hollandse Bond weer actief is. Van de bekende koningen in het gewest kwamen er 28 uit Amsterdam, 18 uit Rotterdam, 8 uit Delft en 4 uit Santpoort. De meeste schutterskoningen zijn geleverd door De Batavieren (14) uit Rotterdam, gevolgd door Claudius Civilis (10/11) en Concordia (7) beide uit Amsterdam en Frederik Hendrik (5) uit Delft. De uitslagen maken vooral de duur van de deelname zichtbaar, niet de krachtsverhoudingen. De krachtsverhoudingen verschuiven in tijd en – in het geval van Frederik Hendrik uit Delft – is deelname beperkt tot de periode na 1915.

Ook zijn 32 scores bekend van de hoogste schutter uit het gewest met een spreiding van 48 – 66 punten in 16 pijlen op 29 meter met de 5-telling en een blazoen met een waarschijnlijke doorsnee van ca. 47 cm, een maat tussen de huidige 18 meter en 25 meter blazoenen. De laagste score van 48 punten stamt uit het tweede jaar van de competitie: 1848. De gemiddelde score is 57,1. De score van 57 is ook de score die het meest voorkomt (7 x), 60 komt 3 x voor en de overige scores 1 of 2 maal. Per pijl scoorde deze hoogste schutters gemiddeld 3,6 punt tussen 1848 en 1944, een gemiddelde wat niet onderdoet voor het gemiddelde van beide landenteams per manche op de interland Nederland-België, in 1924 uiteenlopend van 3.3 tot 3.6 punt.

Het is een aanwijzing, dat de beschreven periode uit Holland van 1844-1944 in vergetelheid is geraakt. Immers is het beeld meestal dat boogschieten boven de Moerdijk nauwelijks van belang was. Dit spreekt bijvoorbeeld uit het bericht in het Dagblad voor Noord-Brabant op 31-7-1943: *Van den eenigen boven-Moerdijker, Buys uit Wassenaar, is waarschijnlijk niet veel te verwachten.* Hij eindigde echter keurig in de middenmoot: *Delftsche Courant, 2-8-1943: P. Buys van Nieuwe Germanen (Wassenaar) wist de 15^e plaats te bezetten.* Hij is waarschijnlijk de eerste van boven de Moerdijk die aan het NK deelnam. Het jaar ervoor had H. Etienne uit Delft zich geplaatst, maar ik betwijfel of hij is afgereisd naar het NK. Immers was hij de gastheer voor de doelen van Frederik Hendrik bij 'Ons Huis', dat in 1942 door de Duitsers is gevorderd. Op 18 februari 1946 feliciteert *Frederik Hendrik secretaris H. Etienne met het behaalde succes dat "Ons Huis weer aan de arbeidersbeweging is teruggegaan"*. Waarschijnlijk heeft hij het risico van een reis naar Eindhoven tijdens de Duitse bezetting niet genomen.

Feitelijk houden de kwaliteiten van de schutters uit Holland en Brabant elkaar in evenwicht. Op de eerste in kranten beschreven ontmoeting uit 1847 bij de Eendracht uit Den Haag wint St. Sebastiaan van Tilburg alle prijzen. De handboogsport in Holland was nog jong. De Eendracht bestaat net 3 jaar en De vriendschap uit Delft nog maar 1 jaar. Geoefendheid zal op deze uitslag de nodige invloed hebben gehad. In 1926 kampen de beste 12-tallen van de Zuid-Hollandse Bond en de Algemene Nederlandse Bond van Handboogschutterijen uit Brabant om de Miss Blanche beker. Dan winnen de Hollanders. In 1941 is er een stedenwedstrijd. Het eerste zestal van Rotterdam wordt tweede achter Tilburg maar voor Roosendaal. De uitslagen van de tweede zestallen vertonen een zelfde beeld. Tot slot slaat een gemiddelde van 3,6 per pijl van de hoogste schutters uit Holland geen slecht figuur

vergeleken met de gemiddelden van het nationale (Brabantse) teams bij de interland België-Nederland uit de beginjaren.

Wie waren de schutters in Holland halverwege de 19de eeuw? Van Eendragt Maakt Macht uit Gorinchem is een lijst met leden bewaard gebleven, waarop onder meer de beroepen vermeld staan. Het betreft een koopman, een grutter, een kleermaker, een hoedenmaker, 3 bakkers, 2 boekhandelaren, 2 kunstschilders, de apotheker, de sociëteithouder en enkele ambtenaren. Het waren dus middenstanders, ambachtlieden zoals in de middeleeuwen. Op een knecht na die zich ook bakker of schilder noemt geen loonarbeiders, maar de industrialisatie moet in Nederland nog op gang komen. België is net afgescheiden en kent een kolen- en staalindustrie. Haastig wordt in Nederland de infrastructuur op peil gebracht met het graven van kanalen en de aanleg van spoorwegen. De textiel industrie wordt naar Twente gehaald en de porselein industrie naar Limburg. Delft ontwaakt door de ingenieurs van de nieuwe Technische Hogeschool en de komst van een oliën- en een machinefabriek. In Limburg wordt Regout van het porselein berucht om de goedkope kinderarbeid. Hij is bijna persoonlijk verantwoordelijk voor het kinderwetje van Van Houten: kinderen moet naar school.

7.5 De geschiedenis overziend

De rol van de boog is in de loop van de geschiedenis der mensheid verschoven. Twintig- waarschijnlijk al zeventigduizend jaar geleden is de boog belangrijk voor de jagers. De boog is gemaakt voor de jacht en bij uitstek geschikt voor het verschalken van grootwild op de steppe. Als de landbouw zijn intrede doet, neemt het belang van de jacht en de boog voor de voedselvoorziening langzaam af. De boog wordt belangrijker bij de verdediging van bezittingen. Wanneer 5.000 geleden de eerste steden ontstaan in Mesopotamië – met openbare gebouwen, tempels, bestuur en administratie, waarvan de inwoners zelf niet meer als boer leven – worden de boog en de speer oorlogswapens. De burgers van deze stadsstaten moeten zich verdedigen tegen rooftochten van de ruiters op de steppe, opstandige boeren en concurrerende stadsstaten. In Europa dringt de landbouw 7.000 jaar geleden door, maar is pas 4.000 jaar geleden vrij algemeen²⁰². Ook hier leidt de ongemakkelijke verhouding tussen boeren onderling of met denomaden tot conflicten. Op verschillende plaatsen worden slachtoffers van een overval in de graven uit deze periode gevonden zoals bij Wassenaar. Tot die tijd is het aan pijlpunten gevonden bloed meestal van dieren. De boog blijft een belangrijk wapen in de strijd tot het vuurwapen enkele eeuwen geleden deze rol overneemt. Wanneer de rol van de boog bij de jacht en in de strijd raakt uitgespeeld, blijft het sportieve element over.

Van 5.000 tot 10.000 jaar oude bogen van jager-verzamelaars op de drempel van de overgang naar de landbouw is van replica's bekend hoe zwaar zij waren. Deze bogen hebben een trekgewicht van 70-100 lbs. Van oorlogsbogen, zoals de Engelse longbow, neemt het trekgewicht toe, zoals blijkt uit de 180 lbs zware bogen van de Mary Rose. Over de laatste duizend jaar zijn in Holland geen gegevens over bogen bekend, die meer vertellen over hoe krachtig een 'voldoende krachtige boog' was, waarover de schutters dienden te beschikken. Archeologen zijn het meest geïnteresseerd in de oudste bogen, het legermuseum is meer in vuurwapens geïnteresseerd. Ook in ons nationaal Rijksmuseum is de boog onzichtbaar op een enkel schilderij of geschenk na. De sierwapenkast van Tromp in het Rijksmuseum toont twee (deelbare) Javaanse bogen.

De oefenbanen van de schutters in Holland kenden een respectabele lengte: 73 meter in Dordrecht, 80 meter in Den Haag en 112 pas in Delft. Meestal wordt over grote afstanden van 70 tot 90 meter of meer geschoten, wat het heen en weer schieten verklaard. Afstanden vergelijkbaar met de 100 yard van de traditionele wedstrijd in Engeland. Maar hoe zwaar de bogen van Hollandse schutters precies waren, is onbekend. Zwaar genoeg voor genoemde afstanden en waarschijnlijk zwaarder dan de

202 Boerderijen op de kuststrook nabij Katwijk uit de jaren 600-800 lagen aan het water met een steiger. Naast boer waren de bewoners schipper en handelaar. Voor het vlees bij de maaltijd vertrouwden zij op de jacht met de boog: er zijn veel botten en bijvoorbeeld geweien van herten aangetroffen. Op minder vruchtbare, woeste gronden waren boeren tevens jager, visser en schipper of handelaar.

oorspronkelijke jachtbogen. Met hun bogen schieten de schutters minstens 6 pijlen per minuut, waarvan 80% doel treft in tegenstelling tot de 30% treffers van de buks die niet in een minuut kan worden herladen. De boogschutters hebben in de periode van het jaar 1000 tot circa 1600 een belangrijke bijdrage geleverd aan het ontstaan van een onafhankelijke handelsstaat met een sterke overlegcultuur.

Het – ook in vreedstijd – op de been houden van voldoende getrainde boogschutters, is duurder dan het inhuren van de benodigde schutters met buksen in oorlogssituaties. Bovendien zijn huursoldaten makkelijker in te zetten tegen opstandige steden. Naast het economische en politieke voordelen speelt ook het ‘koperen bijl complex’ bij de legerleiding. Zij hebben een duidelijke voorkeur voor luide knallen en kruitdampen. Op het slagveld oefenen zij in kluitjesvoetbal, zodat er ondanks onnauwkeurige musketten toch bloed vloeit. Gezien het belang van de vloot in de Hollandse situatie, is de voorkeur voor vuurwapens wel begrijpelijk. Een galjoen met een dubbele rij kanonnen maakt meer indruk dan een kogge met 12 handboogschutters.

Hoewel de effectiviteit van de boog groter blijft tot invoering van het repeetergeweer met getrokken loop, afgemeten aan doeltreffendheid, schiettempo en dodelijkheid, is de boog economisch in het nadeel. Het doeltreffend hanteren van een zware boog in oorlogssituaties verlangt voortdurende training. Oefening was altijd al nodig voor het effectief gebruik van een boog. Het is voorstelbaar dat bij de oefening al snel een spel- of wedstrijd element een rol ging spelen. Overal en in alle culturen zien we kinderen met een boog spelen. Zo leren zij het gebruik van jongs af gezien de bogen korter dan 1,50 meter die gevonden zijn. Overal ter wereld zijn beelden of beschrijvingen te vinden van boogschutters die op een doel of een kluit aarde schieten om te bepalen wie de beste is. Aparte handboogverenigingen die jaarlijks in competitieverband optreden, zijn van recente datum. Sportbeoefening in georganiseerd verband komt in Nederland halverwege de 19de eeuw op, in Engeland eerder in het laatste kwart van de 17de eeuw.

Het beeld van een schutterij kan je baseren op de trotse stadsbewoner, die bereid is zijn vrijheid en medeburgers te verdedigen. Het vervullen van deze burgerplicht was een voorrecht, want het maakte hem een vrij man. De schutterij kan ook gezien worden als goed- dan wel kwaadwillende verzameling militaristen. De goedwillende variant is mooi in de Engelse comedy geschetst, waarin de plaatselijke bakker, kruidenier en dominee hun land tegen de Duitsers willen verdedigen. Het Pruisische ideaal van een militaire staat komt in een kwader daglicht te staan na de steun, die veel Duitse vrijcorpsen aan Hitler gaven. Het oordeel moet afhangen van tijdstip, omstandigheden en intenties. Bedenk, wanneer u in een stad door de Doelenstraat, of langs het Schuttersveld loopt, u over historische grond gaat. Waar schutters oefenden die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het verdedigen van onze vrijheid. Een geschiedenis zo oud als de stad, met burgers in de hoofdrol die in belangrijke mate hebben bijgedragen aan het vestigen van onze onafhankelijkheid.

8. Delft

Delft is één van de Hollandse steden die in de 12de eeuw ontstaan na de ontginning van de veengebieden. Het ligt aan een bevaarbare kreek, de Gantel²⁰³, die langs Rijswijk, Poeldijk en Honselersdijk (Hontsholredick) loopt en uitmondt in de Maas. Delft heeft zo een verbinding met de open zee. De graaf reist met zijn gevolg rond en houdt ook hof in Delft om recht te spreken en zaken te regelen. Aan de voorwaarden voor het ontstaan van een stad wordt voldaan: een verbinding over water en regelmatig hoog bezoek, dat verschillende ambachten en handelaren aantrekt. De Gantel verzandt echter en kanalen moeten voor afwatering zorgen. Rond 1100 worden de eerste grachten gegraven die aansluiten op de Schie. Dit graven van grachten (delven: Delft) verklaart de naam van de stad. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat er rond 1150 sprake is van een nederzetting met een houten kerk nog zonder toren. De Hollandse steden zijn in de eerste periode nog klein met hooguit een paar honderd inwoners: een verdedigbaar, dus stenen gebouw, wellicht de herberg, waar de graaf zijn hof houdt en houten huizen voor vissers, ambachtslieden en handelaren. Wegen zijn er nog nauwelijks, reizen is alleen per boot of te voet mogelijk in het drassige Holland.

In het Delfts archief komt het jaartal 1070²⁰⁴ voor waarop stadsrechten zouden zijn verkregen. Dit slaat op het voornemen van de bisschop Godfried met de bult – één van de vijanden van de ‘Hollandse’²⁰⁵ graaf – hier zijn burcht te bouwen. Nadat het keizerlijk leger in 1018 bij Vlaardingen is verslagen, komen de ‘Hollanders’ halverwege de 11de eeuw weer in de verdrukking. Na de hinderlaag en de moord op Dirk IV in 1049 door de bisschoppen verliest het ‘Hollandse’ graafschap grote delen van het gewest aan de keizer. De keizer is met zijn bisschoppen in eerste instantie dus aan de winnende hand. De bisschoppen proberen het gewest Holland in te lijven bij het Frankische rijk. Beka, de monnik die in de 14de eeuw met een gekleurde bril de geschiedenis beschrijft, vermeldt 250 jaar later in zijn geschriften bovengenoemd voornemen een burcht te bouwen. Maar door de afstand in tijd en zijn roomse bril, worden de vermeldingen van Beka niet altijd betrouwbaar geacht. Een bisschoppelijke burcht uit die tijd is in Delft niet gevonden. Wel is de kerk verbouwd, waarmee de bisschop probeert de harten van de Delftenaren te herwinnen. Deze poging het vertrouwen van de burgers te winnen, staat in het teken van de machtsstrijd tussen de Frankische keizer met zijn bisschoppen en de coalitie van de Hollandse graaf met vrije boeren en burgers. De laatsten zijn uit op een onafhankelijk graafschap zonder Frankische, feodale overheersing. Bij de vrede in 1101 wordt de onafhankelijkheid bevestigd en het gewest voor het eerst Holland genoemd.

Het duurt nog tot 1246 voordat Delft zijn stadsrechten krijgt. Inmiddels heeft het Hollandse gravenhuis zich in coalitie met vrije boeren en burgers stevig gevestigd. Graaf Dirk verleende de turfstekers rond de millenniumwisseling het eeuwigdurende erfpacht van de grond tegen een stuiver recognitiecijs en Willem II belooft de burgers nu vrijheid in de stad Delft en vrijstelling van tol op zijn grondgebied, indien zij hem trouw zijn en belasting betalen. Vrije burger wordt je, wanneer je in Delft woont met een uitzondering van 40 dagen om het land te bewerken en 40 dagen om te oogsten. Stadsburgers zijn nog een beetje boer en ook binnen de stad is ruimte beschikbaar voor moestuinen, een boomgaard en vee. Plaatselijke ambachtslieden mogen een jaarmarkt houden en handelaren van buiten de stad moeten betalen voor deelname aan deze markt. De laatste bepaling uit de oorkonde, waarin het stadsrecht is vastgelegd, stelt dat Delft 41 schutters zal leveren voor deelname aan de heervaart van de graaf. Delft is een vrije stad met een eigen bewapende schutterij. Deze schutters beschermen de stad en houden er toezicht. Dit recht op verdediging, de handhaving van recht en orde en de plicht schutters te leveren aan het leger van de graaf zijn in de stadsrechten vastgelegd. De muren (eerst aarden wallen met houten borstwering: vergelijk Groningen) en de poorten worden bewaakt en de stad wordt verdedigd tegen mogelijke rampen. De leden van de schutterij oefenen met de boog en organiseren de beveiliging van de stad.

203 De kreek is een gevolg van een doorbraak aan de Maasmonding achter de duinen. Deze liep naar Wateringen en boog af richting Delft. De Gantel tussen Wateringen en Naaldwijk bestaat nog steeds.

204 ‘Delft krijgt in 1070 stadsrechten en ommuurt de stad’ was op de site van het gemeente archief uit Delft te vinden.

205 De naam Holland wordt nog niet gebruikt en de inwoners worden als Friezen aangeduid.

In 1304 vallen de Vlamingen Zeeland, Holland en Utrecht binnen. Gesterkt door hun overwinning in de Gulden Sporenslag willen zij hun economische belangen bij een vrije doortocht over de Schelde veilig stellen. Zij bezetten ook Delft en vooraanstaande burgers worden in gijzeling afgevoerd naar Gouda. Na 17 dagen keren de Vlamingen weer naar huis of worden verdreven. Het 'verzet' begint in Delft, waar de heer Ockenberg het banier draagt bij de verdrijving van de Vlamingen uit de stad. De opstand slaat over naar Leiden, die vervolgens de gijzelaars bij Gouda bevrijden. De ambachtslieden van de Vlaamse schutterijen, vormen echter geen bedreiging voor de ambachtslieden in 'bezet gebied'. Integendeel: zij dragen bij aan de vestiging van de 'gilden democratie', die vooral in Utrecht verandering brengt.

Plattegrond van Delft van Hogerberg uit 1581

Delft groeit voorspoedig en bereikt al in 1355 de omvang die het tot in de 19de eeuw zal behouden. Het inwonertal groeit van enige honderden naar 6.000 inwoners in 1360²⁰⁶, 15.000 in 1556 en 25.000 in 1675.²⁰⁷ Het grachtenstelsel en het stratenpatroon, zoals we die nu kennen, zijn in 1355 al in hoofdlijnen aanwezig.²⁰⁸ Ook liggen de funderingen en de vorm van de percelen sinds die tijd min of meer vast. Als je door de oude binnenstad van Delft gaat, loop je door dezelfde straten als een burger 650 jaar geleden. Alleen was de bestrating toen afwezig en zagen de gevels er anders uit. Naar schatting vier van de tien huizen waren nog van hout.

In de Middeleeuwen is Delft een belangrijke stad in Holland, in omvang de derde stad achter Dordrecht en Haarlem. Deze positie dankt de stad aan zijn ligging en het relatief vroege ontstaan.

206 6500 inwoners in 1368, waaronder 500 schutters.

207 geschiedenis van Delft in een notendop, Monumentennota Delft 2007.

208 stichting architectuurgids delft.

Vervoer gaat meestal over water. Delft is een echte grachtenstad en is door de Schie verbonden met de Maas, waar de stad in 1389 een eigen zeehaven krijgt: Delfshaven. De Vliet verbindt Delft met Den Haag, Leiden en Haarlem. Het is een verdedigbare stad met zijn wallen, stadsgracht en poorten. Het beeld voor bezoekers aan de stad wordt gedomineerd door de torens van de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk en de toren van het stadhuis aan de Markt. Delft is de marktplaats voor het omliggende platteland. Het telt talrijke kapellen, kloosters en gasthuizen: het gasthuis aan de Koornmarkt, het Bagijnhof aan de Oude Delft en na 1400 het Sint Joris gasthuis, het Oude Mannen- en Vrouwenhuis en verscheidene kloosters.

Producten zoals textiel (de laken industrie, waarin Leiden zich zal specialiseren) en bier worden geëxporteerd. Delft legt zich toe op de brouwerijen. Bier was het drinkwater uit die tijd. Het gildekeur uit de 14de eeuw bepaalt, dat elke brouwer twee keer per week mag brouwen en per keer maximaal 24 vaten. Veel brouwerijen staan langs de Oude Delft, de Koornmarkt en de Voorstraat. Deze brouwerijen zijn in de 18de eeuw omgebouwd tot fraaie woonhuizen. Tot halverwege de 17de eeuw zijn er veel kleine brouwers in Delft.²⁰⁹ Dan worden er grote ketels in gebruik genomen wat een concurrentie voordeel biedt. Delft produceert dan 75 miljoen liter bier per jaar, twee keer zoveel als Leiden en vier keer zo veel als Haarlem.²¹⁰ Het is een belangrijke bedrijfstak, waarvoor de westelijke helft van de stad is gereserveerd. Andere vervuilende bedrijfstakken zoals de lakenindustrie met volders en verfstoffen²¹¹ zijn aangewezen op de oostelijke helft. De bierbrouwerij brengt ook graanhandel met zich mee, want naast schoon water en turf om te stoken, is er mout, hop en koren nodig. Treffende namen uit de vroege periode zijn volgens A. v.d. Hoeven in 'Delft, stad met een vergeten bierhistorie'²¹²: *Gerste Lager, Delftsche Kuyten, Delfstch Israel en Dubbel Faro*. Later blijven er minder brouwerijen over, die wellicht bekender zijn: *Drie Hoefijzers, de Pauw, de Gekroonde P en de Cop*. De nadruk op bier voor het welvaren van de stad leidt tot een ruzie met Den Haag. Delft wil zelf bier blijven leveren en duldt geen Haagse brouwerij. Alleen in een stad mag gebrouwen worden volgens de Staten, waar Die Haghe geen zetel heeft. Toch gaat Den Haag stiekem ook brouwen, eerst in één brouwerij, later zelfs drie. Hierover is jarenlang ruzie met de Staten. In het Delfts archief zijn ook stukken te vinden over rechtszaken tegen herbergen die zich vestigen tussen Hoornbrug en de stadsmuren. Om geen accijns mis te lopen is vestiging buiten de stad verboden. Maar de herbergen komen er toch en dan wordt er compensatie geregeld.

De voorspoedige ontwikkeling van Delft wordt ruw onderbroken door de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De stad en haar schutters kiezen, nadat Willem IV in Friesland is gesneuveld, in 1350 als eerste tegen de invloed van de Duitse vorst die getrouwd is met de zus van Willem, Margaretha. De stad is voor een onafhankelijke koers. Het is het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Hoeken zijn de partij van het conservatieve en meer feodaal ingestelde deel van de adel. Kabeljauwen zijn uit op de vorming van een onafhankelijke staat met een invloedrijke stem voor de steden in de Grafelijke Raad. Honderd boogschutters uit Delft doen mee aan de belegering en inname van een Hoeks kasteel in Voorschoten. Als dank voor deze en andere steun aan de Kabeljauwse zaak krijgen zij de grond voor hun schietbanen in eeuwigdurende leen. De schietbanen liggen achter de Verwersdijk. Deze grond, voorheen in het bezit van de Hoekse familie van Raaphorst, is verbeurd verklaard.

Deze gebeurtenis leidt tot één van de eerste schriftelijke vermeldingen²¹³ van de schutterij in Delft. In de 'Beschrijving van Delft', die ook voor veel andere steden is gemaakt, staan verwijzingen naar historische, schriftelijke bronnen, zoals akten, rechtelijke uitspraken, verordeningen e.d. Op 12 december 1351 verklaart graaf Willem de bezittingen van Dirk van Raaphorst verbeurt. Deze Hoekse adellijke familie moet vluchten. De boomgaard uit hun bezittingen wordt in eeuwigdurende leen

209 In 1500 waren er 140 bierbrouwerijen. In 1540 waren er 98 brouwerijen. In 1600 nog maar 82 brouwerijen (met 161 ketels volgens het vuurhaardenregister), in 1645 slechts 25 en in 1667 nog 15 brouwerijen. In 1795 waren er nog 2 brouwerijen en in 1900 nog maar 1 brouwerij, bierbrouwerijen.htm.

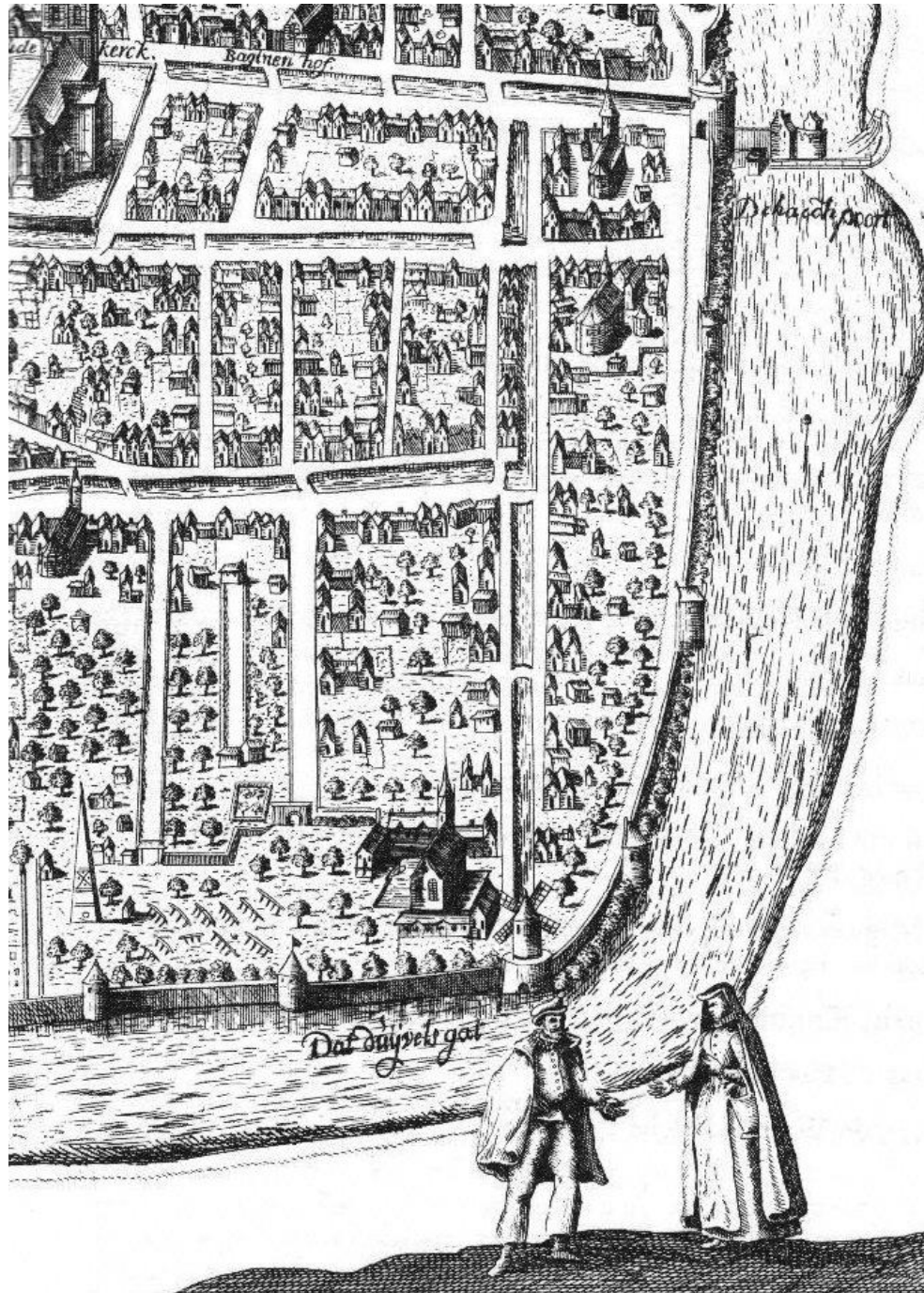
210 Geschiedenis van Holland, Thimo de Nijs.

211 Verwersdijk is de dijk van de ververs.

212 Het betrof nog 'echt', hoog gebrouwen bier, pas na 1840 wordt pils (lager of laag gebrouwen bier) geproduceerd.

213 Berigten, Historisch Genootschap Utrecht.

geschonken aan de schutterij van Delft op voorwaarde, dat de schutters zich vergewissen van een goede armborst (kruisboog). Zo krijgen de schutters als dank voor hun steun aan de Kabeljauwse zaak hun schietbanen in Delft in bezit. Waarschijnlijk werd in deze plaatselijke boomgaard al eerder geoefend, zoals gebruikelijk in die tijd, want dat is nodig om effectief met pijl en boog om te gaan.

detail van een plattegrond van Delft 1581, na de grote brand uit 1536

In steden is ruimte vrijgehouden voor moestuinen, een boomgaard en vee. Als oefenterrein volstaat een veld tussen twee bomenrijen, meestal een boomgaard, waar de schutters tussen Pasen en oktober wekelijks bijeenkomen. De handboogdoelen zijn duidelijk herkenbaar op bovenstaande plattegrond uit 1581. Onder, tussen twee kerktorens, ligt een baan met aan beide korte zijden een wachthuisje. De banen hebben een lengte van 112 pas en beslaan op bovenstaande kaart $\frac{2}{3}$ van de afstand tussen stadhuis en nieuwe kerk (83 meter). Dat is vergelijkbaar met de banen in Den Haag (ca. 80 meter) en

Dordrecht (73 meter). Voor de wachthuisjes staan doelen opgesteld. Net als op de banen van Sint Sebastiaan wordt er heen en weer geschoten, zoals te zien is op twee bijna identieke Haagse schilderijen van de Hofvijver uit 1553 en 1567; een riskant gebruik dat door Frederik Hendrik in stand gehouden is op de oude banen in de Doelentuin tot 1988. Deze doelen komen al voor op oudere kaarten en zijn in 1351 aan de schutters geschonken. Uit 1423 dateert²¹⁴ een transportakte betreffende grond, naast de Geerweg, waar deze schuttersdoelen zijn aangelegd. Delft verwerft op 9 december 1466²¹⁵ een boomgaard en een erf van meester Symon van Venloo gelegen ten oosten van de handboogdoelen (*een boomgaard gelegen oostwaarts van de hamboich schuttersdoelen*). Dit is de oudste vermelding van de handboogdoelen in Delft. Het is de plek waar sinds 1246 de schutters met hun bogen oefenen en die na de schenking uit 1351 in eigendom van de schutterij komt.

In alle Hollandse steden zijn doelen ingericht en naamgeving herinnert hieraan: Doelenstraat, Schuttersplein e.d. Meestal liggen de oefenbanen voor handbogen en kruisbogen naast elkaar. Of er in Delft ook een Sint Sebastiaangilde van de handboog heeft bestaan, heb ik in de bronnen niet kunnen vinden. Wel doet de Sint Sebastiaansbrug vermoeden dat dit gilde heeft bestaan. Van de voorgeschiedenis is – door de grote stadsbrand en later de kruithuis ontploffing – onvoldoende bewaard gebleven. Voor Sint Joris is in 1411 een altaar in de ‘Sint Ursulaaskerk’ opgericht.²¹⁶ Dit altaar wordt echter in 1487 al weer overgenomen door de rederijderskamer van Delft: de Rapenbloem.²¹⁷ In de 15de eeuw bestond Sint Joris met de kruisboog in Delft. Het is zeer waarschijnlijk dat in Delft ook Sint Sebastiaan met de handboog als apart gilde bestond. In Delft treffen we immers ook oude en nieuwe doelen aan, bestemd voor beide schuttersgilden.

De Hoekse en Kabeljauwse twisten worden in 1355 bijgelegd met een eerste poging tot verzoening. Albrecht van Beieren is zijn krankzinnig geworden broer, Willem V, opgevolgd en probeert als vorst boven de partijen te staan. Bij een dergelijke verzoening worden verbanningen meestal opgeheven en verbeurd verklaarde bezittingen in de regel teruggegeven. Dit leidt tot nieuwe conflicten over deze teruggave. In het opstandige Delft is de Hoekse familie van Raaphorst niet meer welkom. Delft spant samen met de Kabeljauwse familie van Arkel, die zich ook verzet tegen teruggave van bezittingen. Met tolheffing zit van Arkel bij Gorinchem ook de Delftse concurrent Dordrecht dwars. In 1359 grijpt Albrecht in. Hij gelast de heervaart tegen het opstandige Delft. Hij legerd bij Rijswijk en het beleg sluit de stad af van goederen en voedsel. Na twee weken valt Delft en worden de aanvoerders verbannen en de Kabeljauwse schepenen vervangen. Blootshoofds en barrevoets moet de burgerij om vergeving smeken. De overgave is pijnlijk, maar het verzet van Delft leidt wel tot beperking van de privileges van Dordrecht.

In een verordening uit 1379 staat dat 100 schutters uit Delft zich opnieuw voor de strijd gereed dienen te houden met boog en wapenrok. Aan de schutterskoning wordt – volgens deze verordening – de opdracht gegeven de schutters elke maand te schouwen, of zo veel vaker als dat nodig is. Iedere schutter van wie boog of toebehoren niet in orde is, krijgt 1 gulden boete. Deze boete valt aan de stad toe. Boeten spelen een grote rol²¹⁸ bij de schutterijen, ook bij hun rol in de beschavingsarbeid. De leden mogen zich niet dorps of boers gedragen en moeten zich onderscheiden van het gewone volk.²¹⁹ Het gemeentebestuur bekrachtigt als eerste Hollandse stad een verordening, waarin de regels voor de organisatie van de schutterij en haar rechten en plichten zijn vastgelegd.²²⁰ Opvallend is dat er in 1379 sprake is van een koning bij de schutters. Het koningsschieten heeft een lange traditie, zoals ook blijkt uit de lijst met koningen van 1636 tot 1822 van de confrérie. Jan van Persijn, een telg uit een voorname oud-Hollandse familie, wordt koning in 1671. Leden van het geslacht Persijn hebben sinds het jaar 1000 vele functies als schout, schepenen of rechter bekleed. Nicolaas Persijn strijdt aan de zijde

214 Delft gemeente archief.

215 Delft gemeente archief.

216 'De Delftse Schutterij', B. Th. G. Singeling.

217 Repertorium van de rederijderskamers, DBNL Arjen Dixhoorn.

218 Het verenigingsleven op het Hagelandse platteland, Maarten F. van Dijck.

219 Idem: “Op boeren en winden (*en alle vulgariteiten, die ik niet beschrijven kan*)” staat in het Brabantse Rotselaar een boete. Het charter van Sint Sebastiaan beboet ieder die: “in sijn eijnde liet sien ofte enen vreet liete ofte enige dorpernie dede diemen al niet schrijven en darf”. Op het platteland in 1430 net zo goed als eerder bij de stedelijke schutterijen uit Brabant.

220 Ontleent aan de toelichting op de Vermeer tentoonstelling, met dank aan B. Th. G. Singeling.

van Floris en sneuvelt op 20 maart 1304 op Duiveland na een succesvolle overval op de voorraden van de – toen Vlaamse – vijand. Op 7 oktober 1737 zal V.M. van Goens de honderdste koning worden. Zijn gedenkpenning – met gekruiste geweren – stond bij een antiquariaat te koop. Traditioneel is oktober het eind van het schuttersseizoen. Het is vaak de maand waarin het koningsschieten ter afsluiting wordt gehouden, anders wordt het aan het begin van het seizoen georganiseerd rond Pasen of Pinksteren.

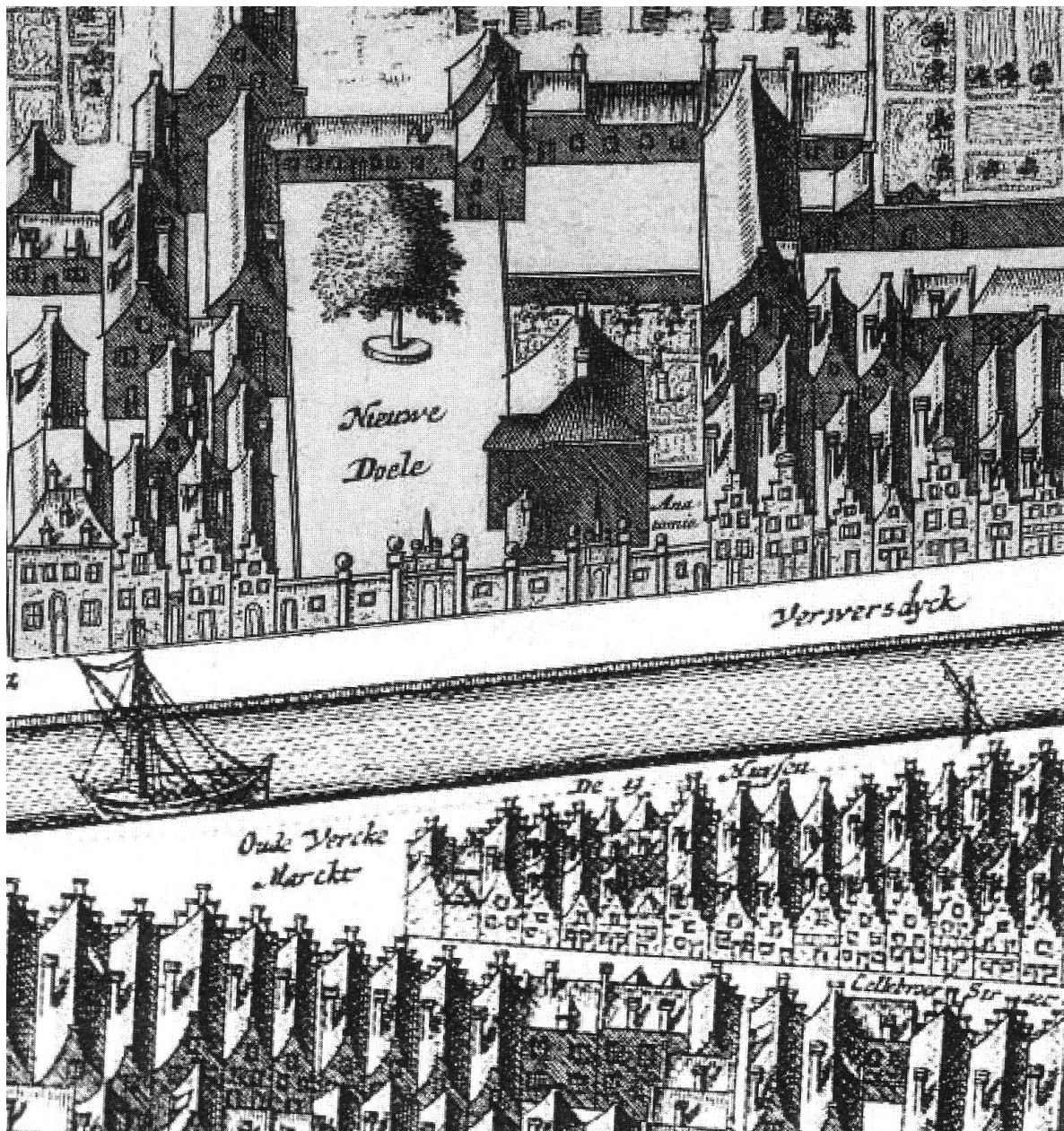
De twisten laaien vooral in de 15de eeuw weer op. Als de zoon van Albrecht, Willem VI, bij zijn overlijden Jacoba van Beieren als opvolger aanwijst, loopt het verder uit de hand. Jacoba zoekt steun bij de Hoeken. Er ontstaan voortdurend conflicten, de handel komt stil te liggen en het land verarmd. De schout van Delft verdrijft een Hoekse jonkheer uit Rotterdam. Deze jonker Frans bedreigt vervolgens als roofridder met piraterij de scheepvaart. Daarnaast belemmeren ook internationale conflicten de graanhandel met de Oostzee landen. De economie stukt en de Delftse vloot raakt veel schepen kwijt. Met de Zoen van Delft wordt in 1428 een tweede poging gedaan de twistende partijen te verzoenen. Hoewel Jacoba zich onder voorwaarden gravin mag blijven noemen, komt het Hollandse gewest feitelijk onder het Bourgondische huis te vallen.

De genoemde Delftse schout, die een held was toen hij de Hoeken uit Rotterdam verdreef, zet als gedreven belastinginner veel kwaad bloed onder de verarmde bevolking van Delft. Uit de roerige episode met de twisten leren de schutters, dat het bewaren van de eenheid hun belangrijkste taak is. Economische bloei is gebaat bij het handhaven van deze eenheid die gesymboliseerd wordt door deelname aan de jaarlijkse gezamenlijke maaltijd. Deze eenheid moet ook worden bewaard in kwesties van gewetensvrijheid en het gedogen van andere opvattingen, zoals straks blijkt uit het terughoudende optreden van de schutterij bij de Beeldenstorm. Delft wordt eerst nog op 3 mei 1536 getroffen door een grote brand. De toren van de nieuwe kerk wordt door bliksem getroffen en naast de nieuwe en de oude kerk gaan ongeveer 2.300 huizen in vlammen op. De helft van de stad ligt in de as. De wederopbouw wordt voortvarend ter hand genomen. De grachten en het stratenpatroon blijven gehandhaafd. De meeste grachtenhuizen uit de oude binnenstad worden herbouwd op de bestaande funderingen. De gevels zijn later aangepast aan de smaak van de tijd.

Halverwege de 16de eeuw wordt de boog vervangen door het vuurwapen. Den Haag bijvoorbeeld draagt de schutters in 1538 een vuurwapen aan te schaffen, wat de leden te duur vinden. Zeven jaar later stelt het stadsbestuur van Den Haag daarom vuurwapens (de knipbus, vergelijkbaar aan de handbus) aan de schutterij beschikbaar. Ook in Delft wordt de handboog vervangen door het vuurwapen. De stadsdoelen van Delft zijn in 1563 gebouwd en het reeds in gebruik zijnde schietterrein achter deze doelen wordt geschikt gemaakt voor oefeningen met het vuurwapen. Maar de boog verdwijnt niet volledig. In Den Haag worden in 1549 weer handboogdoelen opgericht en uit Delft zijn aankondigingen, reglementen en rekeningen voor het prijssschieten met de handboog uit 1621 – 1661 bewaard gebleven. Het vuurwapen is onbetrouwbaar en duur. De boog blijft trekken.

De statige Oude en Nieuwe Doelen van Delft uit 1563 liggen aan de Verwersdijk en zijn bereikbaar via de Doelenstraat, die toen nog niet doorliep naar de Oostelijke Vest. De Oude Doelen zijn in gebruik bij de voetboogschutters. De Nieuwe Doelen liggen er naast en dienen nu als oefenplaats voor kruitwapens. Bij de kruithuis ontploffing van 1654 worden beide Doelen verwoest. De leden van de schutterij worden volgens de oorkonde van het stadsbestuur uit 1655 geworven onder de meest bekwame, vreedzame burgers en hun kinderen. De beroemde schilder Johannes Vermeer woont en werkt in Delft. Zoals blijkt uit een piek, die na zijn overlijden deel uitmaakt van de nalatenschap, is het vermoeden gerechtvaardigd dat Vermeer lid van de Delftse schutterij was, evenals Frans Hals in Haarlem en Jan Steen in Den Haag (en mogelijk ook in Delft waar hij een brouwerij bezit). Deze inmiddels beroemde schilders zijn tijdens hun leven gewone ambachtslieden, net als de timmerman die een mooie kast kan maken. Deze ambachtslieden vormen de ruggengraat van de schutterij. Zij dienen lid te zijn van de hervormde kerk, hoewel het lidmaatschap van de katholieke Vermeer aantoont dat hieraan niet zo zwaar wordt getild. Deelname van voldoende schutters weegt zwaarder. Het betreft burgers, zowel kooplieden als ambachtslui, die zelf de benodigde uitrusting kunnen bekostigen. De schutterij is georganiseerd in vaandels met een eigen kleur. Delft kent in de 17de eeuw vier vaandels,

die ieder gedurende een kwart van de nacht voor de bewaking van de stad verantwoordelijk zijn. De mobilisatie van alle weerbare mannen is in deze vaandels georganiseerd.

Nieuwe Doelen te Delft op een kaart van Blauw uit 1649

In de 16de eeuw groeit een nieuwe kijk op het geloof tegen de verdrinking in en de reformatie (kerkhervorming) krijgt meer aanhang. Er wordt een direct contact met god gezocht en opsmuk met heiligen of aflaatbrieven wordt verworpen. De verspreiding van bijbelvertalingen uit het Latijn wordt bespoedigd door de uitvinding van de boekdrukkunst. Albrecht van der Houff, een uitgetreden pastoor uit Scheveningen, vraagt in juni 1566 toestemming om in het Sint-Jorisgasthuis te prediken, maar het gemeentebestuur van Delft verbiedt dit. Daarna probeert hij in het klooster van Sint-Magdalena te prediken, maar ook dit wordt belet door gemeentebestuur. Op 18 augustus kondigen biljetten in de stad aan, dat er die dag gepredikt wordt buiten de stad bij de Hoornbrug. Het stadsbestuur laat de stadspoorten sluiten, maar de schutters laten één kleine deur open zodat geïnteresseerden de hagepreek kunnen bezoeken en het katholieke gemeentebestuur goed kan zien wie er gaat. Het gemeente bestuur bewaakt met vrijwillige – katholieke – burgers de stadsmuren gedurende de preek, zodat de veelal gewapende protestanten de stad niet kunnen binnendringen om de kerken te bestormen.

Op 24 augustus wordt onder leiding van Adriaan Menninck in de Oude Kerk met het stukslaan van de beelden begonnen. De schout en het gemeentebestuur laten de kostbaarheden uit de overige kerken in veiligheid brengen en de kerken afsluiten. Die nacht proberen Beeldenstormers het klooster van de Minderbroeders en twee andere conventen in bezit te nemen, maar het gemeentebestuur weet dit met hulp van de schutterij te voorkomen. De confrérie, zoals de schutterij van Delft wordt genoemd, is bereid vernielingen en plunderingen te voorkomen, maar wil zich neutraal opstellen in de godsdienst twisten. Immers zijn vooraanstaande burgers, vaak (familieleden van de) schutters, op de hand van de kettters. De volgende ochtend trekken groepen bewapende Beeldenstormers de Nieuwe Kerk binnen. Heiligenbeelden worden verwijderd en altaar, kruisbeeld, orgel en de gebrandschilderde ramen blijven gespaard door tussenkomst van het gemeentebestuur. Verbranding van heiligenbeelden en plundering van de voedselvoorraden uit het klooster kunnen ook worden voorkomen. Op 26 augustus vraagt Adriaan Menninck het stadsbestuur opnieuw de kerken open te stellen en Albrecht van der Houff toe te staan te prediken. Het stadsbestuur blijft weigeren en vraagt de schutterij de kerken te bewaken.

Op 5 oktober 1566 komen de Beeldenstormers terug en de schutterij schiet het stadsbestuur niet meer te hulp: "*maer en zijn die ... schutters nyet ghecommen ofte emmers zeer weynich in ghetalle*".²²¹ De protestanten ontdoen de minderbroederkerk van alle beelden en maken de kerk geschikt voor de protestantse eredienst. In Delft worden kort daarop alle 64 handboogschutters namens de nieuwe stadhouder Bossu bijeengeroepen om hun trouw aan de Spaanse vorst te bevestigen. Hij heeft de opdracht alle 'onbetrouwbare' schutterijen te ontbinden. Van de veertig aanwezigen zijn slechts acht bereid de eed van trouw aan de Spaanse vorst opnieuw af te leggen, vermoedelijk de fanatiek Roomse of meest bange leden. Tweeëndertig leden tonen vastberaden hun verzet tegen de Spaanse overheersing en weigeren. Ongeveer twintig, vermoedelijk weifelende, leden komen niet opdagen. In maart 1567 herstelt Bossu, als opvolger van de afvallige Willem van Oranje, het Spaanse en katholieke gezag in Delft, maar in 1572 sluit Delft zich aan bij de Opstand tegen Spanje. De omwalling wordt versterkt om een eventuele aanval van de Spaanse troepen te kunnen weerstaan. Het hof van Willem van Oranje verlaat het onbeschermd Den Haag en betreft het Prinsenhof in Delft.

De opstand tegen Spanje gaat naadloos over in de Gouden, 17de Eeuw. Holland is met Zeeland en Friesland Engeland nog de baas in de strijd om de heerschappij op de wereldzeeën en een bloeitijd breekt aan voor de kooplieden. Dankzij de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, die ook in Delft een zetel heeft, verdienen de kooplieden hun geld met de handel op het Verre Oosten. Door deze reizen maakt men ook kennis met fraai Chinees porselein. Dit wordt in plateelbakkerijen op grote schaal geïmiteerd: het Delfts Blauw. In het jaar 1600 wordt een belastingregister op stookplaatsen opgesteld (het haardstedenregister²²²). Dat register vermeldt alle huizen en bewoners van de 16 'quartyeren', waarin de stad toen verdeeld was. Een tweetal 'quartiermeesters' en een 'clercq' werden in elk kwartier op pad gestuurd om 'perfecte anteyckeninge' te maken van al de schoorstenen, haardsteden, ovens, fornuizen, enz., die in de huizen aanwezig waren. Bij elkaar telt het register voor Delft, zonder Delfshaven, 4.054 adressen, met daarin 7.420 haardsteden, 89 fornuizen, 206 eesten,²²³ 161 brouwketels, 78 smidsen en 138 ovens. In het register worden namen van huizen en alle toen nog functionerende brouwerijen of andere ambachten opgenomen.

8.1 Delft in de Gouden Eeuw: steeds meer rijkdom voor minder mensen

Met 161 brouwketels voor de ongeveer 140 bierbrouwers in de stad rond 1500 blijft bier een belangrijke productietak. Het oorspronkelijke, duurzame systeem, dat elke brouwer een eerlijke kans op het verdienen van een boterham geeft, wordt echter verlaten (zie het gildekeur uit de 14de eeuw waarin is bepaald dat elke brouwer 2 keer per week maximaal 24 vaten mocht brouwen). In 1600 loopt het aantal brouwers terug naar 80 en 1667 zijn er nog maar 15 over. In Delft staan dan veel grotere ketels, wat de overgebleven brouwers een concurrentie voordeel biedt. De rijkdom in de Gouden Eeuw betekent vooral meer rijkdom voor een steeds kleinere groep, terwijl een steeds grotere groep haar

221 Gemeentearchief Delft.

222 Beschreven door de eerste archivaris van Delft, mr. J. Soutendam, 1882.

223 In een eestoven werd gerst tot mout gedroogd.

nering verliest. Zij zijn aangewezen op het aanbieden van hun diensten in loonarbeid en het levenspeil voor een dagloner daalt in deze periode, terwijl de prijzen stijgen. De grote brouwers nemen de hele productieketen in handen. Zij beschikken over een vloot voor de turf- en graanhandel, exploiteren herbergen en exporteren hun bier. Eén van de families van brouwers zien we terug bij de oprichting van Frederik Hendrik. Ook de wetenschap bloeit in Delft, onder meer met Antoni van Leeuwenhoek als uitvinder van de microscoop en Reinier de Graaf als beroemd medicus. Militaire magazijnen en werkplaatsen, zoals het Armamentarium, maken Delft tot de 'Wapenkamer van Holland'.

In Delft zijn in ieder geval sinds de stadsrechten uit 1246 schutters actief. In tijden van nood wordt traditiegetrouw een beroep gedaan op alle weerbare burgers. Dit is met de bepalingen over de dienstplicht in artikel VIII van de Unie van Utrecht bevestigd. De opstand is een roerige periode, waarin in toenemende mate beroepssoldaten worden ingezet, naast de schutters uit de steden. Halverwege de 17de eeuw krijgen de schutters het na de vrede van Munster weer rustiger. Het schuttersgilde in Delft schrijft met de hand in een statig, perkamenten boek het doel van de confrérie en alle regels op. Daaronder zetten alle leden hun handtekening en steeds worden een aantal bladzijden overgeslagen, zodat er ruimte overblijft voor nieuwe regels of leden. Tot slot wordt in het boek de lijst met schutterskoningen sinds 1636 bijgehouden. Dit boek van de confrérie, zoals het schuttersgilde van de nieuwe doelen halverwege de 17e eeuw wordt genoemd, bevindt zich in het archief van Delft.

De Delftse schutterij wordt in dit archief aangeduid als 'ridderlijke confrérie'. Een confrérie is een broederschap in de betekenis van een gilde en feitelijk de in Frankrijk gebruikte term. De confrérie bestond echter niet uit ridders maar uit koop- en ambachtslieden die op de nieuwe doelen schoten. In de meeste steden bestaan er twee gilden: Sint Joris met kruisboog en zwaard en Sint Sebastiaan met handboog en piek. Dit was waarschijnlijk ook zo in Delft. De argumenten daarvoor zijn de brug genoemd naar Sint Sebastiaan en het altaar gewijd aan Sint Joris. Aan de Verwersdijk liggen zowel de oude als de nieuwe doelen, oorspronkelijk bestemd voor Sint Joris, respectievelijk Sint Sebastiaan. Het archief van de schutterijen is sinds de stadsbrand of verwoestende kruitramp in 1654 niet bewaard gebleven buiten de ordonnantiën bij het prijsschieten met de boog uit 1621, 1644 en 1647.²²⁴ Schutters met de handboog en met de kruisboog uit Delft komen al wel sinds de 14de eeuw in andere archieven voor.

Uit 1655 stamt een stedelijke verordening die het bestaan bevestigt van één schutterij met vier vaandels. De 'ridderlijke confrérie' staat naast deze schutterij met 4 vaandels. Vanaf 1662 worden alleen nog vermogende leden toegelaten, niet alleen de doodschuld maar ook een entree moet betaald worden. De confrérie verzorgt de maandelijks oefening *met de handbusch* en houdt het jaarlijkse koningsschieten. Dit is de betekenis van de op 9 oktober 1662 ondertekende doelstelling van de confrérie: *"Eerstelijk sal het getal van de confrérie wesen 40 personen, die alle jaren op de eerste saterdag in october des namiddags voor 2 uur gehouden sullen wesen te compareren, tenzij siekte sulks belette om te schieten om ene nieuwe koning. Ende smaandags de schutterlijke maaltijd"* wordt gehouden om de *"nieuwe en de overleden koning te eren"* en om met de meeste stemmen de hoofdliden te kiezen van de vier *"vaandelen schutters in de stad Delft"* die met de koning een heel jaar zullen dienen. De koning ontvangt een zilveren of vergulde herdenkingsmedaille ter waarde van acht gulden. Er staan honderden verschillende namen op de ledenlijst met handtekeningen.

In het archief is een lijst met koningen bewaard gebleven (zie bijlage 1). Het koningsschieten wordt in Delft al sinds 1379 georganiseerd, blijkt uit de oudste, bewaarde verordening op een schuttersgilde *"voorzien van bogen en een harnasch"*. Op een jaarlijks concours, *'papegay schieten'* genaamd, wordt om het koningschap van de schutterij gestreden. Degene die het eerst de vogel uit de mast schiet, zodanig dat de vogel op de grond valt, wordt koning. Drie maal achtereen koning is keizer. De 'honderdste koning' van de confrérie wordt op 7 oktober 1737 gehuldigd. Het is de honderdste op de lijst, maar bij het opstellen, was de schrijver al onzeker over de geschiedenis voor 1636. Van de koningen wordt bijgehouden hoe vaak deze al koning geweest waren. Van Jan Persijn is het 35 jaar

224 Waarschijnlijk een jaarlijks festijn, in de meeste steden werd tijdens jaarmarkt en kermis met de boog geschoten.

later onbekend of hij al eerder koning was geweest. Blijkbaar werd alleen geteld vanaf 1 voor nieuwe leden.

De teksten geven een uniek beeld van de situatie rond 1662. De confrérie kent tal van regels die laten zien hoe het er toe ging. *“Niemand schiet voor hij gebeld heeft”*. Kennelijk een waarschuwing, dat de schietbaan in gebruik is. *“Tijdens een heul of wetschoot (wedstrijd) zal niemand binnen het vierkant (van de schietbaan) komen op verbeurt verklaring van zijn schot”* en dient *“na zijn schietbeurt een ander te laten schieten op verbeurt verklaring van zijn schot”*. Ook is een besluit van het gemeentebestuur opgenomen: *“20 december 1663 is bij heeren Burgemeesteren goed gevonden, dat de schutterskoning voor hem en zijne familie vrijgesteld is van stads bier- en wijnaccijnzen”*. *“Niemand zal moetwillig drinkglazen breken of stukslaan op straffe van een zilveren ducaat”*. De schutters staan – waarschijnlijk onterecht – bekend om hun drankgebruik. Aan de lijst met handtekeningen wordt na verloop van tijd steeds vaker ‘non bibet’ toegevoegd aan de naam. De leden geven daarmee aan geheelonthouder te zijn. Bovendien is bier eeuwenlang het enige betrouwbare drinkwater.

Een hoog entree geld beperkt eind 17de eeuw de kring van nieuwe leden tot vermogende burgers. Een vrijgefallen plaats kan worden ingenomen door een schutter die vanaf 1662 *“voor zijn inkomst zal betalen een somme van acht gulden en zich voorziet van een doelbus opte verbeurte van zes gulden”*. Aanvankelijk voorzag de doodsschuld de confrérie van middelen: *“de erfgenamen van de overleden schutter zullen voor desselfs doodsschuld ten behoeve van de confrérie moeten betalen 30 stuivers”*. Voor de jaarlijkse maaltijd na het koningsschieten wordt een bijdrage van vijf gulden ingevoerd. Bij elkaar flinke bedragen die het lidmaatschap tot de elite beperken. De confrérie is van de vaandels der stadsschutterij gescheiden als ware het de skybox in het voetbalstadion. De confrérie blijft als aparte organisatie voort bestaan. Het is niet het stadsbestuur dat de hoofdlieden van de 4 vaandels aanwijst. Die worden jaarlijks door de confrérie aangewezen naast de nieuwe koning. Tijdens de maaltijd ter ere van de nieuwe en overleden koning worden de hoofdmannen van de vaandels gekozen. De vier vaandels van de schutterij schieten op de eerste maandag van de maand een heul of een wedstrijd. In de winter komen de schutters om 2 uur des middags bijeen en in de zomermaanden om 4 uur. Als straf op absentie staan 12 stuivers.

Opvallend aan de handtekeningen is dat ieder al een achternaam gebruikt, terwijl een burgerlijke stand met achternamen pas onder Napoleon verplicht wordt. Het is echter al wel gebruikelijk om aan te duiden wie bedoeld werd, zoals Simon: welke Simon? Simon van Venloo (1466). Driekwart van de bevolking voert in de 17de eeuw al een familienaam.²²⁵ Vaak wordt een beroep of de naam van de vader toegevoegd en voor nieuwkomers de herkomst. De achternaam is nog wel veranderlijk. De eerste keizer uit 1704 wordt Nicolaas Keijser genoemd. Het is mogelijk dat zijn vader deze titel heeft verworven, maar meest waarschijnlijk is dat hij sinds het behalen van het keizerschap zo is aangeduid. De schutterskoning Jacob Willems Delft is Jacob de zoon van Willem uit Delft, Hugo Sgravensande komt uit 's-Gravensande en Abraham Koekebakker heeft vast koekjes gebakken. In de analen wordt de heer Koekebakker, zoals hij als lid van de confrérie zelf ondertekend, ineens Kouckebacker op de lijst met koningen. De regels voor de spelling waren niet strak, maar dit is een opzichtige poging tot deftig doen. Ook is er een boek met ‘familiewapens’ van de leden te vinden in het archief. Zo staan drie haringen op een schild voor de heer Haering die zo genoemd wordt, omdat hij haringboer is. Net als de 18de eeuwse toevoeging ‘ridderlijk’ aan de confrérie zijn de familiewapens waarschijnlijk een nieuwe verrijking. De schilden met ‘familiewapens’ zijn te zien als onderdeel van het proces van aristocratisering die zich in de komende eeuw zal voortzetten onder de nieuwe rijken.

Bij het boek van de confrérie zijn ook tekeningen van het prijschieten met de boog bewaard gebleven. Het handboogschieten wordt op 29 augustus 1621 dus nog steeds beoefend. Op twee tekeningen komt een doelschijf voor van ca. 1,20 meter met 17 ringen. De roos krijgt 12 punten en de eerste ring er omheen toont de bladen van de roos. De cirkeldoorsnee van deze beide ringen voor de roos is

225 Bij de invoering van de burgerlijke stand in Den Haag 1811 moeten nog 1175 familienamen worden gekozen op een bevolking van 42.300. Gezinnen waren vaak groter en bij een gemiddelde van 4 per huishouden hadden 9 van de 10 dus al een familienaam. De invoering van een burgerlijke stand komt voort uit de scheiding tussen staat en kerk. Voorheen hield de kerk doop, huwelijk en overlijden bij, nu doet de stad dit.

ongeveer 11 cm. De derde ring heeft 3 punten, de vierde 10, dan 5, 9, 6, 11, 4, 10, 5, 11, 4, 6, 9, 5 en 10 voor de buitenste ring. Er zijn prijzen voor de hoogste en de laagste scores. De puntenvolgorde van de ringen brengt geluk in het spel: “*op een stuk lang 112 treden of daaromtrent staat een schijf van vier voeten in het ronde, hebbende het getal op het geluk gelijk hierboven gedrukt staat*”. Een normaal doel had “*een witte roos ter grote van een ducaat op zwart vilt van 1 voet op een witte schijf*”. Prijzen zijn te winnen voor het hoogste getal ter waarde van 200 gulden voor de eerste plaats, 144 gulden voor de tweede, 90 gulden voor de derde en 42 gulden voor de vierde plaats. Voor het minste getal heeft de eerste prijs een waarde van 190 gulden, de tweede 126 en de derde 88 gulden. Een derde tekening toont een (dode) gans die aan kruislings gespannen touwen voor het doelhuis hangt. Op het kruispunt van deze touwen is een doelschijf bevestigd. Vermoedelijk betekent het raken van de roos, dat de gans valt en de schutter de gans wint. Voor liefhebbers van de ‘hantbooch’ is in de stad Delft op 12 augustus 1647 ook het papegaai schieten georganiseerd: “*winnen zal degene die de oranje gaay afschiet, tweede de witte gaay en derde de blauwe gaay*”. De “*drie gayen zijn in 26 gangen met 56 schoten afgeschoten*”, meldt het bericht nog. De heer Lodenstein schiet de oranje en de witte gaay, Jacob Segwaert de blauwe gaay.

Het prijsschietspel op gelukschijven wordt met regelmaat georganiseerd. Regel 11 bepaald, dat “*niemand zal schieten dan met 38 à 40 kogels in het pond, wel meer, niet minder*”. Ik ben er niet zeker van of hier op het trekgewicht van de boog wordt geduid, wat wel past bij de afstand van 112 passen overeenkomstig de lengte van de oorspronkelijke schietbaan van ca. 83 meter. Er is ook een verslag van het boogschieten op de gelukschijf uit 1661 bewaard gebleven. Jacob Blom schiet in augustus 1661 drie rozen en wint voor Willem van der Burg en Pieter van Berestein de eerste prijs voor het hoogste getal. Drie keer de roos met een doorsnee van 11 cm raken op een afstand van 83 meter met een houten stok is een prestatie van formaat. Jan Persijn wordt tweede met het laagste getal. Ook deze keer moeten deelnemers een bedrag van zes gulden voor de inschrijving betalen. Burgers van Delft kunnen dit inschrijfgeld bijeen sparen door 20 loten à zes stuivers te kopen. De uitgekeerde prijzen zijn in de vorm van schilderijen of zilveren schalen ter waarde van bedragen tot wel 200 gulden.

Omstreeks 1675 is Delft met ongeveer 25.000 inwoners op haar hoogtepunt, maar daarna begint het verval. De economische malaise slaat in de 18de eeuw toe en de rijke kooplieden gaan na de Gouden Eeuw rentenieren. Zij laten buitenhuizen bouwen en vestigen zich op de rustige en statige Oude Delft nu de nijverheid hier verdwijnt. Degenen die fortuin gemaakt hadden, steken hun geld in de modernisering van hun huizen wat fraaie resultaten aan de Delftse grachten oplevert, maar ze investeren steeds minder in nieuwe ondernemingen. Amsterdam en Rotterdam groeien door en overvleugelen Delft op het gebied van handel en nijverheid. De armoede neemt toe en het aantal inwoners daalt gestaag. Delft wordt een rustige provinciestad. In Delft zet – net als in de andere steden – het proces van aristocratisering door. Prinsen van Oranje, niet de gilden, benoemen nu de leden van het stadsbestuur, waardoor regenten en burgerij meer van elkaar gescheiden raken.²²⁶ Het aantal ambachtslieden is in de loop van de 17de eeuw sterk afgenomen door bedrijfsconcentraties. Enkelen zijn rijk geworden, vele andere hebben hun nering verloren (het grootste deel van de brouwers bijvoorbeeld) en verkopen hun arbeid in loondienst. De koopkracht van dagloners en arbeiders daalt en een metselaar in Utrecht verdient nog maar de helft en het leven wordt duurder door gestegen prijzen.

De ontevredenheid groeit en de roep om ‘nieuwe Geuzen’ neemt in de tweede helft van de 18de eeuw toe onder vooruitstrevende groepen.²²⁷ Steun voor deze oppositie komt van kleine ambachtslieden, die hun stem hebben verloren, van nieuwe loonarbeiders en van sociaal ingestelde intellectuelen of fabrikanten, die zich zorgen maken. Zij vertegenwoordigen het grootste deel van de bevolking, dat niet over voldoende geld beschikt om te rentenieren, maar wel de belastingen moeten opbrengen. Daartegenover organiseren conservatieven zich rond de prins in de hoop dat deze de macht van de regenten kan breken en het land kan redden. Veel Nederlanders zijn murw geworden door de

226 uit: Het genootschap Christo Sacrum te Delft, E.G. Arnold.

227 In het hoofdstuk over Delft aan het einde van de 18de eeuw in bovengenoemd boek staat de verzuchting: “*Vrijheid leek in het laatste kwart van de achttiende eeuw door velen te worden vertaald in vrijblijvendheid en tolerantie onttaarde bij velen in gebrek aan betrokkenheid*”.

voortdurende oorlogsdreiging uit omringende koninkrijken. Zij hopen met een eigen koning een betere kans op vrede te maken. In de grote koninkrijken van Europa groeit ondertussen juist het verzet tegen de absolute monarch, de tiran, waarmee zij zijn opgezaaid. Dit leidt onder meer tot de Franse revolutie met de bestorming van de Bastille op 14 juli 1789 als startpunt.

Het bewaken van de eenheid door de schutterij als politiek uitgangspunt om maximale invloed te krijgen en verarming of plundering van de stad te voorkomen, wordt aan het einde van de 18de eeuw verlaten. Partijpolitiek wordt belangrijker en is een nieuw motief om schutterijen op te richten. Ook al doet de schutterij al lang aan politiek. Door niet (tegen anders gelovigen), of juist wel (voor een plaats aan de overlegtafel) op te treden, werd feitelijk een onafhankelijkheidspolitiek gevoerd. De ambachtslieden hadden met hun gilden een plaats in de stadsbesturen veroverd. Zij hadden een stem in de besluitvorming en voerden een politiek op grond van gemeenschappelijke belangen. Eenheid was noodzakelijk om deze stem te behouden en het gezamenlijk belang te dienen. Door de inhuldiging van Willem V in 1351 kozen zij een eigen graaf, keerden zich af van tirannieke vorsten en stonden aan de basis van de republiek. Maar de coöperatief ingestelde standensamenleving uit de eerste zes eeuwen van dit millennium, die de waterschappen en Hollandse steden oorspronkelijk kenmerkt, is veranderd. De regenten – als vertegenwoordigers van de rijke kooplieden – hebben het sinds de Gouden Eeuw voor het zeggen. Zij hebben de macht overgenomen ten koste van de ambachtslieden en hun gilden. De coalitie tussen vrije boeren, burgers en de plaatselijke graaf is doorbroken.

In Delft wordt naast de plaatselijke schutterij een nieuwe opgericht. De Bataafse patriotten Wybo Fijnje en Gerrit Paape richten in 1783 de *'Delftse Schutterij voor Vrijheid en Vaderland'* op, geïnspireerd op de verlichtingsidealen, de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd²²⁸ en de Franse revolutie. Het stadsbestuur wijst het verzoek van deze Bataafse patriotten af om gebruik te mogen maken van de stadsdoelen. De nieuwe schutterij koopt een eigen oefenveld bij het voormalig Sint Anna klooster aan het Geer. Van weeromstuit richten in 1785 prinsgezinde Oranje mannen een eigen schutterij op: *'Godsdienst, eendragt, liefde en trouw, fundament van ieder staatsgebouw'*. Op 10 augustus 1785 loopt het bijna uit de hand wanneer deze prinsgezinden gaan exerceren. Veel patriotten zijn ook lid van de officiële stadsschutterij en willen dit voorkomen. In 1787 komt uit de officiële schutterij nog een nieuwe voort: het Tweede genootschap tot wapenoefening, een prinsgezinde afsplitsing van de door patriotten gedomineerde stadsschutterij. Op 21 augustus 1787 nemen de patriotten het gemeentebestuur over. Maar het is van korte duur, want met de hulp van Pruisische bajonetten keert Willem V terug en op 19 september worden de patriotten met hulp van Haags Oranjevolk verdreven. In januari 1788 ontslaat Willem V de laatste patriotten uit het gemeentebestuur.

Eind 1794 keren vele gevluchte patriotten terug en vallen met hulp van revolutionaire Franse troepen Nederland binnen. Patriotten vieren dit overal met op de pleinen geplante vrijheidsbomen. Op 22 januari 1795 trekken Franse troepen ook Delft binnen. Het stadsbestuur wordt een 'municipaliteit' en op 4 februari wordt de vrijheidsboom op de markt opgericht. Om deze boom – ook bekend als meiboom – wordt gedanst. In Nederland wordt voor het eerst een nationale vergadering verkozen die de macht van de regenten in de gewesten zal breken. Voorheen benoemden de regenten uit de steden hun vertegenwoordigers in de gewesten ofwel Staten die als Staten Generaal in nationaal verband bijeen kwamen. De Bataafse Republiek kent nu een gekozen parlement (de nationale vergadering) en een ontwerp grondwet met stemrecht (voor mannen, ongeacht hun bezit). Maar de hoop op een nieuwe, nationale politiek wordt door Napoleon vakkundig om zeep geholpen als hij de macht overneemt in 1799 en zich vijf jaar later tot keizer uitroept. Overigens wordt in 1803 in Delft alweer een oranje gezinde schutterij 'Standvastigheid' opgericht. Blijkbaar was de overheersing door Napoleon geen reden tot ontwapening van prinsgezinden. In 1813 vertrekken de Fransen en wordt in 1815 Nederland met België en Luxemburg samengevoegd in een koninkrijk.

Een nieuwe bloei voor Delft vangt aan in het midden van de negentiende eeuw. In 1842 wordt de grondslag gelegd voor de Technische Universiteit en vijf jaar later wordt Delft op het spoorwegnet aangesloten. Het nieuwe station wordt net buiten de stad aangelegd op de gedempte stadsgracht. De

228 De Amerikaanse verklaring van onafhankelijkheid is op zijn beurt weer gebaseerd op de Nederlandse Acte van Verlating uit 1581

muren hebben hun functie verloren en zijn gesloopt. J.C. van Marken sticht in 1869 een gistfabriek en bouwt het Agnetapark met woningen voor zijn werknemers. Hij richt ook een oliefabriek en een lijm- en gelatinefabriek op. Rond 1900 is Delft een industriestad met 30.000 inwoners. De rol en betekenis van het techniekonderwijs wordt steeds groter. In 2000 zal Delft 96.095 inwoners tellen.

Het aantal schutterijen loopt tijdens de economische bloei en bevolkingsgroei op. In de tweede helft van de 19de eeuw bestaan de volgende schutterijen naast de officiële stadsschutterij voor dienstplichtigen:

1. De Confrérie fuseert in 1850 met het in 1844 opgerichte officiersgezelschap 'Diletto ed Arme' en draagt haar lijst met koningen over.
2. In 1846 wordt de Scherpschuttervereniging 'de Transvaal' opgericht die zich gezien de naam verwant voelt met de strijd van de boeren in Zuid-Afrika tegen de Engelsen. Beide voeren overigens een koloniale oorlog tegen inheemse bevolking. Deze organisatie komt voort uit de conservatieve, koloniale hoek.
3. Het Delfts Studenten Corps (DSC) richt in 1856 'Diletto et Arme' op, die opgaat in Frederik Hendrik, de in 1867 opgerichte weerstandsvereniging.
4. Uit gereformeerde hoek wordt in 1884 Het Vaderland opgericht.
5. Verder kent Delft nog de schietvereniging Mars,²²⁹ het scherm- en schutterscollege Olympia en de handboogschutters van 'de Vriendschap', opgericht in 1846 en ca. 1862 weer opgeheven.

Twee takken uit bovengenoemde waaier van schutterijen in Delft verdienen nadere toelichting. Zij zijn te zien als de opvolgers van twee oppositionele partijen die in of naast de stadsschutterij voor de dienstplichtige soldaten bestonden. De conservatieve tak wordt – naast de door de Koning benoemde officieren – gevormd door anti-revolutionaire gereformeerden en conservatieve protestanten verenigt in organisaties als '*Koning en Vaderland*', respectievelijk '*Nederland en Oranje*'. Zij maken zich zorgen om het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie als gevolg van de godsdienstvrijheid neergelegd in de liberale grondwet van Thorbecke. Daarbij past de schutterij '*Het Vaderland*' uit 1884, later na onderlinge meningsverschillen overgegaan in de '*Eendragt*'.

De progressieve tak wordt gevormd door de sociaal/liberale weerbaarheidsvereniging '*Frederik Hendrik*'. Het oprichtingsbestuur bestaat uit intellectuelen, notabelen en verlichte fabrikanten, die zich om een aantal zaken zorgen maken. Op de eerste plaats is door de afsplitsing van België het grootste deel van de belastingplichtige bevolking verdwenen. Het nieuw gevormde België telt immers vier miljoen zielen en is op dat moment dus twee keer zo groot. De lasten van de staatsschuld en voor het Ministerie van Oorlog moeten door slechts twee van de oorspronkelijke zes miljoen inwoners worden opgebracht. Ten tweede is het – dure – Nederlandse leger een speeltje van de koning. Zijn macht dreigt daardoor te groot te worden. Bewapening van het volk is het doel van de opkomende verenigingen ter bevordering van 's-lands weerbaarheid. Dit verlaagt de kosten voor het leger en vermindert de macht van de Koning. Daar komt nog een derde motief bij. Het opleggen van de dienstplicht wordt via loting bepaald. Deze is af te kopen met een paar honderd gulden. Een ander neemt dan je plaats in. De dienstplichtigen in het nationale leger zijn dus bijna allen arm en zonder bezit. In het licht van de 'sociale kwestie' vormen armen en bezitlozen potentieel een onbetrouwbare groep revolutionairen.

In mijn zoektocht naar de geschiedenis van de vereniging, waarvan ik lid ben, levert de overdracht van de lijst met koningen aan 'Diletto ed Arme' in 1850 en de fusie van 'Diletto et Arme' met Frederik Hendrik bij de oprichting in 1867 spannende vragen op: zou Frederik Hendrik zich de erfgenaam van de stadsschutterij mogen noemen die sinds 1246 bestond? Immers is de lijst met koningen²³⁰ die terugging tot 1636 door Cornelis Hoekwater in 1850 aan het officiersgezelschap 'Diletto ed Arme' overhandigd. Daardoor kan 'Diletto ed Arme' gezien worden als rechtsopvolger van de confrérie. Frederik Hendrik ontstaat uit een samengaan met 'Diletto et Arme'. Maar zo direct is de band niet. Hoewel bedoelde verenigingen bijna dezelfde naam dragen, bestaat de eerste uit officieren en de

229 Statuten van deze schietvereniging zijn bij Koninklijk Besluit goedgekeurd in 1870.

230 Het bestaan van een koning bij de schutters uit Delfts wordt al vermeld in 1379.

tweede uit studenten. Hooguit heeft de oprichting van Frederik Hendrik een dieper liggende wortel. De studenten vereniging is 11 jaar eerder opgericht.

Het conservatieve, anti-revolutionaire kamerlid C. Hoekwater, die de parlamentszetel in het district Delft weet te veroveren op de liberalen, brengt in 1850 de lijst met schutterskoningen onder bij de officiersvereniging. De schutters van Diletto ed Arme verdwijnen in 1904 van het toneel en de organisatie is in 1921 opgeheven. Frederik Hendrik is in 1867 opgericht en bovendien afkomstig uit de kring van Hoekwaters politieke tegenstanders. Er zijn twee redenen waarom Frederik Hendrik formeel niet de rechtsopvolger van de confrérie is. Ten eerste is de lijst met koningen in 1850 overgedragen aan de officiersvereniging Diletto ed Arme die naast Frederik Hendrik bestond in haar beginjaren. Ten tweede de afstand in tijd. De overdracht vindt plaats 17 jaar voordat Frederik Hendrik is opgericht. Frederik Hendrik is dus niet rechtstreeks de opvolger van de confrérie van Delft, maar in de geest een waardige opvolger van de progressieve vleugels uit de historie: van de kabeljauwen uit het opstandige Delft via de patriotten uit de Bataafse Republiek tot het idealistische en utopische oprichtingsbestuur met een sociaal-liberaal karakter.

Opnieuw blijkt de geschiedenis der schutterijen een politieke geschiedenis te zijn met op de progressieve vleugel achtereenvolgens de Kabelkauwen, tegen de Hoekse voorstanders van het feodalisme, de republikeinen tegen de Spaanse vorst, de patriotten tegen de regenten en nu de sociaal liberalen met steun uit katholieke en sociaal democratische hoek. Er zijn daarom goede redenen om Frederik Hendrik in de geest als opvolger te zien. Ten eerste betreft het een weerbaarheidsvereniging, vergelijkbaar aan het oprichtingsmotief van de oorspronkelijke schuttersgilden. Ten tweede zijn gezelligheid en vermaak de belangrijkste motieven voor de actieve leden: het jaarlijks koningsschieten, de wedstrijden en het verenigingsleven. Tot slot is er een personele unie, doordat J.L. Moerman bij de oprichting van zowel Diletto ed Arme als Frederik Hendrik betrokken is.

Het laatste argument om Frederik Hendrik als een waardige opvolger te zien, is dat het vuurwapen in de 16de eeuw aan de schutters van de nieuwe doelen – in andere steden de boogschutters van Sint Sebastiaan – beschikbaar is gesteld. De confrérie in Delft zie ik daarom als een voortzetting van Sint Sebastiaan met de boog, ook al is hierover na de grote brand uit 1536 en de kruithuis ontploffing in 1654 niets meer te vinden. Wat niet bij de grote brand verloren is gegaan, is vernietigd doordat de Doelen en het archief van de schutterij bij de kruitramp zijn verwoest. De schutterskoningen komen in Delft sinds 1917 voort uit Frederik Hendrik, weer met de boog net als de onbekende koningen van de confrérie tot de 17de eeuw. Deze schutterskoningen gaan terug op de eerste bronvermelding uit 1379.

8.2 Diletto ed Arme

Artillerie officieren richten in 1844 de schuttersvereniging Diletto ed Arme op. De Latijnse naam Diletto ed Arme is volgens de archiefstukken te vertalen als ‘vermaak en wapenen’. Deze vereniging wordt opgericht door C.G. van Deutzch, J.L. Moerman (die we terugzien bij de oprichting van Frederik Hendrik) en J.F en F.G. Riesz. Op 14 mei 1850 gaat de confrérie, waarvan P. Achtienvoeren als enig lid nog in leven is, samen met deze vereniging van officieren. De conservatieve politicus Cornelis Hoekwater stelt zich als buitengewoon lid van de confrérie, wat zijn gewichtigheid onderstreept, tot taak het archief van de confrérie met daarin een lijst van 180 schutterskoningen aan de officiersclub over te dragen. Zo ontstaat de ridderlijke confrérie Diletto ed Arme die nu ook voor burgers openstaat. Burgers mogen niet op het legerterrein oefenen en op 19 juli 1856 wordt toestemming verleend om op het oude schietterrein van de confrérie achter de Doelen te oefenen. Op 25 mei 1868 krijgt Frederik Hendrik eveneens toestemming dit schietterrein te gebruiken. De banen zullen “*wekelijks een dag door de confrérie en een dag door Frederik Hendrik gebruikt worden*”. Op 11 februari 1873 besluit het gemeente bestuur, dat klachten over gevaar en geluidsoverlast reden zijn om de baan te sluiten. Frederik Hendrik verhuist naar de Oostsingel, maar Diletto ed Arme probeert haar historisch recht op de Doelen van Delft aan te tonen. Diletto ed Arme is als vereniging actief tot 1904 en leidt dan een slapend bestaan tot de opheffing in 1921 of 1922. Zij hebben geen eigen banen

op de Doelen na 1873 en de activiteit bestaat vooral uit het aantonen van historische rechten op de Doelen van de stad.

In dit licht, het aantonen van de claim op de schietbaan naast de Doelen, wordt de geschiedenis van de confrérie opgetekend. Het is een herhaling van zetten die al in 1829 ten koste van de confrérie was beslecht, toen het gebouw van de Doelen tot schouwburg werd bestemd door het gemeentebestuur. Op dat moment telde de confrérie nog zeven leden. De historiograaf van de confrérie, de heer J.P. Kempers, zette toen de geschiedenis op rij. Blijkens een inventaris uit januari 1758 “*had de confrérie aldaar een schietbaan, een zaal met zes vensters, een wijnkelder en een wapenkamer*”. Zij wilden hun statig clubgebouw met een zaal met zes vensters, een wijnkelder en wapenkamer graag behouden. Het gemeentebestuur wil wel een deel van de schouwburg aan de confrérie beschikbaar stellen, maar men wordt het niet eens over de retributie (de bijdrage) van de confrérie. Kempers stelt dat de confrérie vanaf 1617 de Doelen in gebruik heeft. Deze interpretatie, dat de doelen pas sinds 1617 door de schutters zijn gebruikt, is onjuist. Hij baseert de oprichtingsdatum op een in het gemeente archief gevonden verordening over de ‘*confrérie van de handbusch*’. Daarvan zijn er meer, wat zijn keuze willekeurig maakt. De verordeningen uit 1379 of 1655 zijn ook een mogelijkheid. Ook het boek van de confrérie uit 1662 is namens het gemeentebestuur ondertekend en te zien als een verordening. In feite gaat het om de schietbanen in de boomgaard die al eeuwenlang in gebruik zijn en op 12 december 1351 in eeuwigdurende erfpacht aan de schutterij zijn geschonken. De pogingen het verlies van het Doelen gebouw en de schietbaan te voorkomen, bepalen de invalshoek, waarmee de geschiedenis wordt beschreven. Het belang en de gewichtigheid van de schutterij worden benadrukt. De toevoeging ‘*ridderlijk*’ aan confrérie is hiervan een voorbeeld.

Namens de net opgerichte ‘*ridderlijke confrérie Diletto ed Arme*’ verzoeken J. Post van der Burg en J. Ramaer het gemeentebestuur opnieuw om toestemming gebruik te mogen maken van de schietbaan naast de stadsdoelen. Zij willen daar op historische gronden de schietschijfkunst beoefenen met pistool of revolver en zogenoemde Marga patronen. Deze patronen worden geschikt geacht voor onveilige schietbanen. Zij verwijzen nu wel naar de ordonnantie van 1379 als oudste vermelding van een Delfts schuttersgilde “*voorzien van bogen en harnasch en een jaarlijks concours papegay schieten genaamd*”. Op het geclaimde terrein tussen de Geerweg en de Doelenstraat aan de Verwersdijk staan blijkens een acte al sinds 1423 schuttersdoelen. Hier zijn later ook de stadsdoelen gebouwd. De confrérie is te zien als de voortzetting van het schuttersgilde die oorspronkelijk tot doel had de stad “*toe te rusten tot de heervaart – rechtvaardig – tegen geweld en overheersing en ter bewaring van de rechten, privileges, en voor vrijheid en onafhankelijkheid*”. Een mooie en accurate omschrijving van het doel van de schuttersgilden.

De aanspraak op het terrein wordt door het gemeentebestuur afgewezen. Van een claim op historische gronden kan geen sprake zijn. De schuttersgilden zouden immers door artikel VIII (betreffende de dienstplicht) van de Unie van Utrecht zijn opgeheven. De terreinknecht van de doelen is door het stadsbestuur aangesteld en moest alleen hen als superieuren erkennen. Bovendien kon het stadsbestuur beschikken over het gebouw als dat nodig was, zoals blijkt uit het bezoek van de Franse ambassadeur en bestemming als kazerne. In 1697 is het gebouw aan de Franse ambassadeur ter beschikking gesteld, die hier verblijft tijdens de onderhandelingen over de vrede van Rijswijk. Reden waarom in dat jaar het koningsschieten geen doorgang kan vinden. Tussen 1798 en 1802 zijn de doelen in gebruik als kazerne voor de Franse troepen. Het koningsschieten kan dan evenmin doorgang vinden. De gemeente secretaris schrijft aardig wat kantjes vol, maar in de kern is zijn redenatie dat de eeuwigdurende erfpacht is verleend aan een organisatie die niet meer bestaat en waarvan de rechten zijn overgegaan op het gemeentebestuur. Inderdaad is er een sterke verwevenheid tussen stadsbestuur en schutterij ontstaan. Maar het belang van het stadbestuur²³¹ weegt in de argumenten van de gemeente secretaris het zwaarst.

De ridderlijke confrérie Diletto ed Arme mag dan geen historische rechten aan de fusie mogen ontlenen, zij kregen wel op 19 juli 1856 toestemming om te oefenen op het schietterrein. Bovendien laten zij ons een prachtige lijst na van de schutterskoningen van 1636 tot en met 1822.

231 Veel gemeenten hebben ruimte nodig en laten hun oog vallen op de terreinen van hun historische doelen.

8.3 De oprichting van Frederik Hendrik

De liberalen en utopisten maken zich halverwege de 19de eeuw zorgen om de macht van de Koning, de toestand van het leger en de sociale kwestie. Wat als het arbeidende volk in opstand komt? Is het leger dan wel betrouwbaar? Delft is een liberale stad, het district heeft bekende liberale voorlieden als district vertegenwoordigers²³² in het landelijke parlement, zoals Mr. J.L. de Bruyn Kops en Kappeyne van de Coppello. In de politieke strijd voor de invoering van de grondwet worden deze liberalen gesteund door katholieken (vanwege de vrijheid van godsdienst en hun emancipatie) en sociaal democraten (vanwege het stemrecht voor arbeiders). Uit deze hoek wordt op 11 oktober 1867 de vereniging Frederik Hendrik opgericht. De studenten²³³ van 'Diletto et Arme', reeds in 1856 door het Delftsch Studenten Corps is opgericht, sluiten zich aan. Het oprichtingsbestuur van Fredrik Hendrik bestaande uit intellectuelen en verlichte fabrikanten telt op 11 oktober 1867 negen leden:

- A. Huet, ingenieur (1836-1899)

Adrien Huet is hoogleraar op de Polytechnische School (voorloper van de technische universiteit) en brengt de studentenvereniging mee. Na zijn studie als werktuigbouwkundige maakt hij in 1860 en 1861 een reis door Europa om zijn praktijkkennis te vergroten. Hij bezoekt ook Manchester en is in navolging van Friedrich Engels, de kameraad van Karl Marx, geschokt door de toestand van de arbeidende klasse in Engelse industriesteden. Vooral treft hem de vijandschap tussen kapitaal en arbeid. Als kind van de Verlichting propageert hij samen met J.C. van Marken en C.T. Stork een utopische, sociale motivatie om een fabriek te stichten.²³⁴ Laatstgenoemden brengen dit ook in praktijk.

-H. de Veer, directeur HBS (1829-1890),

Hendrik de Veer is dominee op de liberale vleugel van de Nederlands Hervormde kerk van 1854 tot hij in 1864 directeur van de Hogere Burger School in Delft wordt. Hij neemt naar aanleiding van een cholera epidemie het initiatief tot het aanleggen van het waterleidingnet in Delft en is lid van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen.

-Aug. J. van Berckel, brouwer en wethouder (1820 –1890)

De vooraanstaande – katholieke – regentenfamilie van Berckel nam al in 1700 deel aan het gemeente bestuur.²³⁵ In die tijd trad Bartholomeus van Berckel (1665-1724) ook op als financier voor de brouwerij 'De Gekroonde P' in de Drie Akersstraat, waarvan hij in 1717 eigenaar werd. Daar werd ook het eerste woonhuis voor de familie gebouwd. Een paar generaties later nam Adrianus (1751-1812) de brouwerij voor zijn rekening. Hij werd als patriot na de Bataafse omwenteling van 1795

232 Het stemrecht werd oorspronkelijk naar Frans voorbeeld uitgeoefend in districten, ongeveer wat D'66 nu graag wil.

233 Zie voor meer informatie: De geschiedenis der Delftse studenten weerbaarheid, H.L. Spoelstra.

234 Met financiële steun van zijn vader en het bankiershuis Mees & Zoonen te Rotterdam richtte van Marken in 1869 in Delft de N.V. Nederlandsche Gist- & Spiritusfabriek op. Een novum voor Nederland was de in 1878 opgerichte ondernemingsraad (kern, zo genoemd naar Leclairs noyau). In dit adviesorgaan had een drietal uit en door de werklieden gekozen vertegenwoordigers zitting naast een aantal hoofden en meesterknechten. In de jaren tachtig werd het aantal werklieden in de Kern uitgebreid. De werknemers wisten aanvankelijk niet wat zij van deze vorm van medezeggenschap moesten denken of voelden zich te belemmerd om zich te uiten. Van Marken zette echter door met het personeelsoverleg. Met de aanleg en bouw van het 'Aagnetapark' in Delft zou Van Marken's naam voorgoed aan Delft verbonden blijven. Hij achtte 'goed wonen' voor zijn personeel van grote betekenis en verdiepte zich persoonlijk in buitenlandse voorbeelden van utopische arbeiderswoningen. Hij besloot tot de bouw van tuinhuisen naar voorbeelden uit Engeland en het Franse Mulhouse in de Elzas. In 1882 kocht hij een terrein achter de Gistfabriek op voor zijn fabrieksdorp en gaf architecten L.P. Zocher, E.H. Gugel en F.M.L. Kerkhoff opdracht dit park met woningen te ontwerpen. Ook werd een eerste aanzet tot een pensioenvoorziening gegeven. In 1880 was dit het eerste pensioenfonds (zie Intermediair 26 maart 2009) in Nederland, kort daarna gevolgd door Stork. Een ongevalverzekering voor het eigen personeel kwam in 1884 tot stand.

235 Zie Achterdegevelsvandelft en stichting architectuurgids delft.

wethouder in het Comité van Algemeen Welzijn.²³⁶ Zijn kinderen worden niet door jezuïeten opgevoed, maar gaan naar de Nutsschool.

Zijn zoon Hendrik (1783-1862) schopt het tot eerste katholieke burgemeester (1840-1848) van Delft, een unicum in het calvinistische Holland. Hij breidt het familie bezit voortvarend uit: een hoeden- en handschoenenfabriek, (buiten)huizen waaronder Vredenoord aan de Vliet, pachtboerderijen e.d. De familie handelt niet alleen in jenever, bier, wijn, boter en haring, maar verscheept die ook. Hendrik laat aan de Oude Delft 15-21 in 1840 voor brouwerij de Papagaai het woonhuis verbouwen naar een ontwerp van de Rotterdamse stadsarchitect Pieter Adams.

De volgende brouwer, Augustinus (1820-1890), is ook weer wethouder in Delft en woont in het grote huis aan de Oude Delft aan de voorzijde van De Papegaai, waar niet meer wordt gebrouwen, maar gedistilleerd. De firma brouwt 20 jaar na Heineken voor het eerst 'lager' bier, dat beter houdbaar en te vervoeren is. Daartoe is het oude woonhuis aan de Drie Akersstraat en de naastgelegen brouwerij 'De Gekroonde P' omgebouwd.

- F. W. Braat, meester loodgieter, fabrikant en lid gemeenteraad (1822-1889)

In 1844 kondigt Frederik Willem Braat Sr. in een advertentie aan "*zich alhier te vestigen als Mr. Loodgieter*". Hij richt de Koninklijke Fabriek F.W. Braat op die siersmeedwerk en andere metalen producten voor de bouw levert. Zijn zoon Frederik Willem junior (1858-1928) bezoekt eerst de Parijse firma Ed. Coutelier, een innovatief bedrijf waar zinken producten worden gemaakt. Daar leert hij de kneepjes van het vak alvorens hij in 1877 in het familiebedrijf gaat werken. Ook junior krijgt een zoon genaamd Frederik Willem (1886-1869) die het familiebedrijf zal overnemen.

- C. E. Overgaauw Pennis, rechter en ex-burgemeester van Delft (1818-1891)

Cornelius Eliza Overgaauw Pennis is rechter, wordt vermeld in het jaarboek 'de regtelijke magt' uit 1841 en is van 1824 tot 1840 burgemeester van Delft geweest. De familie Pennis komt in Delft ook voor als ontwerper van Delfts blauw in de 18de eeuw,

- H. H. Roes, fabrikant en handelaar (ca. 1830-1900)

Hendricus Hermanus Roes is eigenaar van een zoolleerlooierij 'De Huidehandel' aan het Oosteinde 2 te Delft. De leerlooierij wordt getooid met een gevelsteen, die de methode afbeeldt voor het afdingen in de handel, ook wel "handjeklap" genoemd. De steen past goed bij het beroep van de leerlooier. Deze gevelsteen zat oorspronkelijk op een kleiner pand, dat achter het kapitale woonhuis uit 1870 stond.

- L. H. Slinkers (ca. 1848-1912)

Hoofdingenieur der eerste klasse bij de Waterstaat en Openbare Werken²³⁷ en docent op de Polytechnische School.

- H. G. Levert (datum geboorte en overlijden onbekend, mogelijk een student in het bestuur)

Hij wordt als ingenieur vermeldt bij zijn bijdrage in "Afd. Nederland der Internationale Tentoonstelling van nijverheid, producten en landbouw", een hobby die hij deelt met bovengenoemde Slinkers. In 1887 is hij werkzaam als ingenieur der exploitatie bij de gemeentelijke drinkwaterleiding te Leeuwarden en in 1891 vertrekt hij naar Nederlands Indië om een spoorweg aan te leggen.

- J. L. Moerman, kolonel (ca. 1819-1888)

Johannes Lodewijk Moerman is gepensioneerd kolonel uit het Oost-Indisch leger en de ijzervreter met militaire ervaring in het oprichtingsbestuur. Hij wordt de commandant in de vereniging. Hij is actief in de Nederlandse weerbaarheidsbeweging. Bij zijn overlijden wordt hij herdacht op de jaarvergadering van een zustervereniging uit Hoorn, die hem president van de Nederlandse weerbaarheid noemen. Moerman was ook lid van 'Diletto ed Arme' toen de lijst met koningen van de confrérie werd aangeboden. Hij neemt de kapiteins Hodenpijl en Le Comte mee van Diletto ed Arme. De naam Hodenpijl komt ook al voor op de ledenlijst van de Confrérie uit 1662.

236 Het comité du salut public, het dagelijks bestuur van de municipaliteit.

237 uit: comité van aanbeveling wereldtentoonstelling Parijs 1900.

Een jaar na de oprichting bericht zijne majesteit, die zich het recht voorbehoud de officieren te benoemen, bij koninklijk besluit op 6 mei 1868, dat het hem behaagt de officieren van Frederik Hendrik te benoemen, zoals ook blijkt uit onderstaand krantenbericht.

Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage, Donderdag 3 September 1868:

Zijne Majesteit heeft bij het corps gevormd uit de vereeniging tot bevordering van 's lands weerbaarheid Frederik Hendrik te Delft benoemd:

- tot commandant, met den personelen rang van kolonel, J.L. Moerman, gepensioneerd kolonel der artillerie van het leger in Nederlands Indië;
- tot kapitein dr. F. M. F. Gijsberti Hodenpijl, dr. F. C. Le Comte; H. H. Roes en N. van Dissel;
- tot luitenant J. H. Molenbroek, J. G. Perk, A. Huet en S. W. Tromp Jr.;
- tot luitenant adjudant H.L. Verschoor en tot luitenant-kwartiermeester J. N. Verschoor;
- tot 2e luitenant M. van Nes van Meerkerk en A. van Nerum.

De weerstandsvereniging Frederik Hendrik bloeit op. De geschiedenis is door het bestuur uitgebreid beschreven in het herdenkingsboek over Frederik Hendrik 1867 – 1992 ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan. Ik put hier dankbaar uit en uit mijn bezoeken aan het archief te Delft waar ik de oude stukken heb kunnen doorbladeren, maar zal me beperken tot hoofdlijnen. Ik onderscheid de periode met de buks tot 1940 en met de boog vanaf 1915.

8.4 Frederik Hendrik met de buks

Op 29 oktober 1867 is de eerste ledenvergadering en zijn al 274 leden ingeschreven. De vereniging schiet in deze tijd met het standaardgeweer uit het leger, een achterlader van het type Beaumont M 95. Voor Frederik Hendrik, die in 1868 doorgroeit tot 388 leden, zijn 53 achterladers in bruikleen beschikbaar gesteld door de gemeente. Er wordt meer naast dan raak geschoten.²³⁸ De (scherp) schutters van de vereniging hebben een voorkeur voor een ander geweer: de Remington. Niet verwonderlijk gezien de onvoorspelbare kogelbaan van de Beaumont. De studenten zullen het Remington geweer na hun afscheiding ook aanschaffen. Een gangbaar blazoen is van het type 'Hoorn' met een witte roos van 10 cm doorsnee, een zwarte roos van 50 cm en een witte rand van 90 cm doorsnee. Zeven van de tien schoten missen het doel. In 1868 meldt het jaarverslag dat 2.300 schoten op het doel zijn gelost met 700 treffers. Slechts 78 schoten raken de roos (3%). Geoefend wordt op het schietterrein naast de Stadsdoelen of op de binnenplaats van de Academie tot opleiding van Burgerlijk Ingenieurs.²³⁹ Vanaf de bouw van de 'nieuwe doelen' in 1563 wordt bij de Stadsdoelen met de buks geschoten. Deze schietbaan aan de Verwersdijk heeft een lengte van 100 meter²⁴⁰ en is bereikbaar via de Doelenstraat. In 1873 moet Frederik Hendrik deze schietbaan gelegen bij het theater 'de Stadsdoelen' verlaten vanwege een incident; er sloeg een kogel in in een naastgelegen woning. De banen worden in 1904 afgebroken samen met het afgebrande theater. Er wordt verder geoefend op schietbanen aan de Oostsingel, buiten de stad. Deze schietbaan heeft een lengte "van 250 pas, welke de gelegenheid aanbiedt om tot 400 pas te kunnen schieten".

Regelmatig worden lezingen voor de leden georganiseerd. Er wordt geoefend en geëxerceerd. De muziekkapel begeleidt de oefeningen in het exerceren. Er klinkt marsmuziek en de muzikanten zijn ook lid van de vereniging. Men moet zich deze activiteiten voorstellen als een fleurig geheel van uniformen met sjerpen, kwasten, wapperende vederbossen, blinkende sabels en achterlaadgeweren met flitsende bajonetten. De schutters kiezen een uniform²⁴¹ van donkergrijze wollen stof. Het bestaat uit een korte jas met knopen van wit metaal, een pantalon met witte biezen en een pet met een band van zwart laken. Op de jas worden witte schouderkwasten met zwarte koorden gedragen. De studenten dragen enkel de uniformpet als onderscheiding. In 1871 dragen 133 van de 204 leden een dergelijk uniform en de 42 studenten een pet.

238 Op een afstand van 50 meter was de trefkans slechts 30%.

239 H.L. Spoelstra en F.J.H.Th. Smits: De geschiedenis der Delftse studenten weerbaarheid.

240 Neerlands Weerbaarheid, jaarboek 1871 (uit Spoelstra).

241 Idem, het bestuur heeft een kleermaker gevonden die voor het uniform fl. 10,- rekent.

De studenten willen liever zelfstandig verder. Wanneer het bestuur weigert bij te dragen aan de kosten voor deelname aan studenten wedstrijden tussen verschillende universiteiten, besluiten zij op 22 maart 1890 een afscheiding voor te bereiden en gaan op 1 november van dat jaar zelfstandig verder. Zij schaffen dan een volledig uniform aan en bestellen de gewenste Remington geweren die in 1893 Fl. 18,50 kosten. Bij de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog zullen zij als ordonnans op de fiets dienst doen. Hun technische hogeschool heeft zelfs het eerste mobiele zend- en ontvangststation ontworpen en de wagen aan het leger beschikbaar gesteld. Omdat de radio techniek nog in de kinderschoenen staat, is deze radiowagen nog niet erg betrouwbaar voor het ontvangen of verzenden van berichten.

Het ledental schommelt na het vertrek van de studenten tussen de 100 en 130 leden. De schutters van Frederik Hendrik nemen tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog deel aan talloze wedstrijden. In het jaarverslag over 1913, het laatste jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, worden met trots de behaalde resultaten van de schutters met de buks vermeld. In de eerste klasse behaalt L.G. Baars drie medailles, A.C. Hofman twee en A. de Bruyn, H.J. de Bruyn en J.D. Morien ieder één. Herman Hofman ontvangt een aanmoedigingsmedaille. Deelname aan het concours te Loosduinen en het eigen stedelijk concours in Delft stelt de vereniging in staat nog eens *‘vier medailles aan het vaandel te hechten’*. De namen van de genoemde geweschutters komen straks ook voor als boogschutters

Het jaarverslag over 1914 meldt dat de *‘heerschende omstandigheden’* het moeilijk maakt de prestaties te verbeteren. In de eerste klasse behaalde J.D. Morien twee en J. de Bruyn één medaille. *“Doch toen einde juli de grote wereldkrijg uitbrandde, werd aan al onze verwachtingen de bodem ingeslagen. Reeds op 9 augustus zijn al onze geweren (Beaumont M 95 en cylinder) en munitie op hoog bevel ingeleverd”*. De vereniging had de legergeweren in bruikleen gekregen en die zijn nu gevorderd vanwege de mobilisatie van het leger voor de verdediging van de grenzen van het land. De leden moeten zich voorlopig met de verouderde Flobert behelpen. Er volgt een discussie over het voortbestaan van de vereniging, vanwege de verplichting tot aansluiting bij de vrijwillige landstorm (de mobilisatie): in de Openbare Kennisgeving van 30 augustus staat dat *“weerbaarheidscorpssen waarvan de leden geen verbintenis met de landstorm wensen aan te gaan niet worden erkend”*. Het bestuur kan de leden, die bang zijn aan de grenzen te moeten dienen, geruststellen. Zij hebben de burgemeester bericht, dat de vereniging 20 dienstplichtige leden telt en eveneens 20 leden die deelnemen aan de Delftse burgerwacht. De overige leden zijn te jong of te oud.

Na de Eerste Wereldoorlog vraagt het stadsbestuur de vereniging opnieuw te gaan deelnemen aan de burgerwacht. In ruil belooft de burgemeester dan zijn best doen om weer geweren beschikbaar te stellen. Het lijkt de leden geen goed idee. De kans bestaat dat je dan familie of vrienden moet opsluiten, zoals één van de leden opmerkt. Dat is niet denkbeeldig, want uit de vakbondsgeschiedenis is bekend, dat schutters uit Delft naar Schiedam zijn gestuurd. In het midden van de 19de eeuw telt Schiedam 209 branderijen, distilleerderijen en mouterijen, en 14 brandermolens. Er werken bij deze bedrijven tegen de 1.400 mensen op een bevolking van 20.000. Het is een ambachtelijke bedrijfstak, waarin de eigenaren jarenlang goed geld verdienen. De economische crisis gaat gepaard met loonsverlagingen en grote werkloosheid. Relletjes veroorzaakt door branderknechts zijn in Schiedam niet onbekend. Het zijn snel opblaaiende en daarna dovende brandjes, die ontstaan uit frustratie met de ellendige toestand in de fabrieken. In 1854 trekken Schiedamse arbeiders door de stad. Ze drommen samen voor de winkels van bakkers, grutters en aardappelverkopers. De ruiten gaan aan diggelen. De Schiedamse schutterij vraagt versterking uit Delft en Leiden en voor de stad op de Maas verschijnt zelfs een kanonneerboot. De opstand is dan snel bedwongen. De arbeiders keren weer terug tot een leven van somberheid en uitzichtloosheid. In 1886 kent Amsterdam het palingoproer. Ook tegen deze opstand in de Jordaan worden de plaatselijke schutters ingezet. Het gezag is echter bang dat zij zullen weigeren tegen hun lotgenoten op te treden. Daarom worden in allerijl soldaten uit andere landstreken opgetrommeld. De angst voor muiterij leidt er toe dat bij invoering van de dienstplicht in 1915 soldaten op grote afstand van hun woonplaats gelegerd worden.

De gewerschutters van Frederik Hendrik nemen weer succesvol deel aan tal van wedstrijden en organiseren het jaarlijkse ‘productschieten’, waarbij prijzen zijn te winnen, maar moeten bij de Duitse inval in 1940 opnieuw hun geweren inleveren. Dan komt er een definitief einde aan de buksafdeling van Frederik Hendrik.

8.5 Frederik Hendrik met de boog

Kort nadat de geweren en munitie zijn gevorderd voor de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog stellen enkele leden voor als alternatief de handboog aan te schaffen. Op de algemene ledenvergadering van 7 november 1915 wordt besloten tot het beoefenen van de boogschietkunst. Van de 18 aanwezigen zijn 15 voor, 2 tegen en 1 onthoudt zich van stemming. De bogen worden voortvarend in Amsterdam gekocht. In het kasboek uit dat jaar staat op 22 november de aanschaf van 3 bogen en 4 pijlen genoteerd voor fl.12,90.²⁴² Op 30 maart 1916 schrijft het bestuur: “*tenslotte zullen nog enige bogen worden aangeschaft daar het huidige aantal te klein blijkt*”. Op de banen aan de Oostsingel worden ook twee handboogbanen ingericht, waartoe ook twee schijven zijn aangeschaft. Er wordt gezamenlijk geschoten met de gewerschutters. Het levert over en weer klachten op. De verhouding tussen handboogschutters en gewerschutters loopt niet soepel, al moet bedacht worden dat vele wedstrijdsschutters van twee walletjes eten en deelnemen aan wedstrijden zowel voor de buks als voor de boog. Er wordt nog geschoten met geweren van het type Flobert, maar spoedig is ook daarvoor de munitie op en het jaarverslag 1915 meldt, dat “*wij ons laatste kruit verschoten hebben*”. Gelukkig voor de schutters kan je weer snel op de baan “*de schoten horen sissen (knallen is het woord niet) en de pijlen horen snorren*”. Er is ook korte tijd met de kruisboog geschoten tussen mei 1917 en 1919. A. de Bruyn is in 1919 koning met de kruisboog en mag zijn medaille behouden, omdat daarna niet meer met de kruisboog geschoten zal worden bij Frederik Hendrik. De kruisboog is een alternatief voor gewerschutters met gebrek aan munitie die niet met de handboog overweg kunnen. Ook is de aanschaf van luchtbuizen overwogen.

Frederik Hendrik uit 1867 is één van de oudste schietverenigingen in het gewest Holland. Hoewel bewapening van het volk (vergelijkbaar aan Zwitserland, of de partizanen uit Joegoslavië) het motief was van het bestuur om Frederik Hendrik op te richten, is het voor de leden eerder de sport en het verenigingsleven. De jacht – buiten stroperij – en de oorlog zijn als motief voor gebruik van de boog weggefallen. Het boogschieten komt weer op uit sportief oogpunt of uit hang naar traditie. Het sportieve element en de gezelligheid vormen het uitsluitende motief voor het boogschieten. Dat blijkt na de Eerste Wereldoorlog in 1919 wanneer het stadsbestuur Frederik Hendrik weer vraagt deel te nemen aan een burgerwacht. Het lijkt de handboogschutters geen goed idee. De kans bestaat dat je dan je vrienden moet opsluiten, zoals één van de leden opmerkt. Frederik Hendrik heeft – buiten toevallig ook dienstplichtige leden – niet gediend in oorlogssituaties. Dat was 60 jaar voor de oprichting nog anders. Er zijn hele lijsten met namen van schutters per stad te vinden die onder Napoleon moesten dienen en diep in Duitsland zijn gesneuveld, of in de kou in Rusland zijn bezweken tussen 1795 en 1813. Tot die tijd was de schutterij ook verantwoordelijk voor politietaken en klonk regelmatig “halt, wie gaat daar”.

Frederik Hendrik is nu ook een handboogvereniging. In de winter oefenen de handboogschutters op de binnenplaats van café Overgaag aan de Beestenmarkt. Al op 20 augustus 1916 wordt het eerste zestal afgevaardigd naar het handboog concours te Santpoort. Opgesteld zijn: A.C. Hofman, A.S. van Hassel, H. Hofman, A. de Bruin, Ph. Van Kuijeren en J.J. Drevijn. Het eerste zestal behaalt tegen “*de veteranen met de boog*” in 1916 te Santpoort nog geen prijzen, maar heeft wel een goed figuur geslagen volgens het jaarverslag. Jan van Hassel²⁴³ is voor de gelegenheid benoemd tot eerste koning.

²⁴² Het Remington geweer in kost in 1893 fl. 18,50; een boog met een pijl in 1915 dus zo’n vier gulden.

²⁴³ Jan van Hassel wordt 22-9-1926 voor de derde maal Koning bij Reineveld en behaalt de titel van Keizer. Als Jan 70 jaar wordt feliciteert P. Wentink, voorzitter van Frederik Hendrik, hem met zijn verjaardag. Hij herinnerde eraan, dat oude Jan 25 jaren geleden lid was van Frederik Hendrik en als koning meeging naar Santpoort, dat toen zijn zilveren jubileum vierde. Het was toen voorgeschreven, dat in het uitkomende zestal de koning meeging. Het merkwaardige was, dat hij die dag slechts zes punten schoot.

Op 8 november 1916 besluit het bestuur het koning- en keizerschieten met de handboog in ere te herstellen. Op 8 juli 1917 wordt dit koningsschieten voor het eerst gehouden in combinatie met het huishoudelijk concours van de vereniging, waarbij levensmiddelen en nuttige producten zijn te winnen. Het koningsschieten wordt op de eerste drie banen van de Oostsingel verschoten over drie series van vijf tellende pijlen na een enkel proefschot gelijktijdig met het vrije baan schieten voor de geweschutters. Dit aantal van vijf pijlen komt overeen met het aantal schoten, dat met het aangepaste Beaumont geweer kan worden afgevuurd; het aantal patronen in een magazijn voor de Beaumont . Het minimum aantal te behalen punten voor het koningschap wordt op 25 gesteld (van maximaal $15 \times 5 = 75$ punten te behalen punten).

Frederik Hendrik met de boog, ca. 1916 na aanschaf van extra bogen, liggend de initiatiefnemers L.G. Baans en A.C. Hofman

Ook op 14 september 1919 wordt het koningsschieten gehouden om 15.00 uur in de middag over vijf 'ceriën' van vijf pijlen na 1 proefpijl. Frederik Hendrik schiet na een enkel proefschot dus de eerste jaren drie series en één keer vijf series van vijf pijlen voor het koningsschieten. Meer gebruikelijk is het schieten van een heul van 16 (4 x 4) pijlen na twee proefpijlen, waar Frederik Hendrik in 1920 kennis mee maakt in Rotterdam. Op 7 juni 1920 wordt op uitnodiging van de Batavieren uit Rotterdam deelgenomen aan het afdelingskoningsschieten over 1 heul met twee proefpijlen. Op 29 mei besluit het bestuur het koningsschieten voortaan ook over een heul van 16 pijlen te houden, vermoedelijk na 2 proefpijlen. Twee proefpijlen zijn gangbaar bij de wedstrijden, ook als de 1-pijl wedstrijden over 25 tellende pijlen worden verschoten. Een heul kent traditioneel 16 tellende pijlen, maar wordt steeds vaker over 25 pijlen geschoten. De eerste score voor het koningsschieten uit 1934, die bewaard is gebleven, past echter bij een aantal van 16 pijlen, niet bij 25. De zilveren medaille van koning Willem III werd in 1852 verstrekt aan de schutters die de hoogste score behaalden met 32 pijlen, een dubbele heul. Ook de heul, die zestallen in 1927 bij het 60-jarig bestaan van Frederik Hendrik schieten, bestaat uit 16 tellende pijlen.

Op 17 maart 1921 besluit het bestuur per kwartaal een prijs in te stellen voor de schutter die de hoogste score haalt en voor de schutter die de meeste gelijke ringen schiet per heul. Een vergelijkbaar

clubkampioenschap bestaat al langer voor de geweerschutters, waarvan de lijsten zijn bijgehouden in het archief. Namen van geweerschutters komen vaak ook voor op de lijst van boogschutters . Op 12 oktober 1922 besluit het bestuur voor het koningsschietsen 6 prijzen in te stellen. Naast de koning komen er prijzen voor de meeste rozen (vijven op de kaart), de meeste vieren, drieën, tweeën en enen. Op 4 september 1923 wordt A. de Bruyn koning, behaald A.C. Hofman de vijvenprijs, Herman Hofman de vierenprijs, H.J. de Bruyn jr. de drieënprijs, J.P. Post de tweeënprijs en H. Jansen de enenprijs. A.C. Hofman kan gezien worden als rozenkoning, maar deze prijs wordt pas in 1931 ingesteld.

In 1923 is ook een afspraak gemaakt over de verdeling van schieturen op de banen van Frederik Hendrik. Elke zondag kunnen leden met de buks terecht van 8.00 tot 11.00 uur en met de boog van 11.00 uur tot 13.00. Daarnaast kan met de boog geoefend worden op woensdag vanaf 18.00 uur en zaterdag 16.00 uur. In 1924 stelt de heer Haverkamp een naast de bestaande banen aan de Oostsingel gelegen stuk grond beschikbaar, waarop aparte handboogbanen worden geplaatst. Omdat voor de bouw geen vergunning is gevraagd, wordt er een verontschuldigende brief aan B&W gestuurd, dat *“door onwetendheid de bouw reeds is gestart”*. Even later gelast het College de oefeningen te staken omdat ook geen Hinderwet vergunning is gevraagd. Nu is de reactie van Frederik Hendrik stilliger: er is inmiddels een vergunning voor de bouw gevraagd, de politie is komen kijken en we hebben niets meer vernomen. Wij nemen aan dat alles goed is en dat de oefeningen gewoon door mogen gaan.

Het jaar 1924 neemt de familie de Bruyn met drie leden (A., N., en H.J.) deel aan het eerste zestal. De zes worden gecompleteerd door A.C. Hofman jr., H. Hofman en C. Schut. Het eerste zestal veroverd de Hollandia beker van het gewest. Er neemt ook een tweede zestal deel met J.P. Post, C.J v.d. Drift, A.A. v.d. Drift, P. Wentink sr. en jr., en H. de Bruyn jr. In 1925 is het eerste zestal opnieuw succesvol (de familie de Bruyn, A.C. Hofman jr. nu met C.J v.d. Drift en A.G.W. Brouwer). Zij weten de Hollandia beker voor het beste zestal te behouden. De geweerschutters winnen dat jaar de Jonker Frans wisselbeker voor vijftallen in Rotterdam. In 1926 gaat de Hollandia beker voor de boogschutters van Frederik Hendrik echter verloren. Net als in 1926 lukt het in 1930 weer niet deze in 1921 ingestelde jubileumbeker van de Batavieren voor de derde keer op rij te winnen. Dan zou de Hollandia beker in bezit van Frederik Hendrik zijn gekomen (die volgens het jaarverslag in 1928 werd gewonnen).

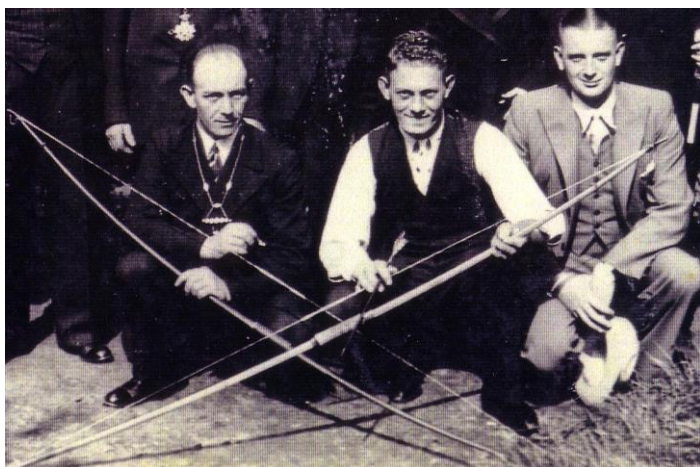
Frederik Hendrik is aangesloten bij de handboogbond in het gewest (ZHB). In 1926 wordt de eerste poging gedaan een landelijke Algemene Nederlandse Bond op te richten in navolging van de KNVB en ter voorbereiding op de Olympische Spelen van 1928 (Frederik Hendrik zal zich bij het opheffen van de ZHB in 1941 landelijk aansluiten en krijgt het verenigingsnummer 1). Op 5 oktober 1927 organiseert Frederik Hendrik een concours in het kader van het 60 jarig bestaan. Een zestal schiet 1 heul van 16 pijlen na 2 proefpijlen, persoonlijke schutters die niet in een zestal zitten schieten 10 pijlen. In het kader van het 60-jarig bestaan wordt na afloop het vrije baan schieten gehouden. Dit prijsschietsen is een oud gebruik, wat ook onder geweerschutters werd gehouden. Je betaald een bedrag (25 cent voor vijf pijlen in 1927) waarvan 60% in prijzen wordt uitgekeerd. De andere 40% komt ten goede van de organiserende vereniging.

De handboog schutters schoten in 1925 op banen aan de Delfgaauwseweg en wiken het jaar erop uit naar café van Mullum, Rotterdamseweg 112, waar vanaf 17 juni geschoten kan worden. Op woensdag 29 november 1927 besluit het bestuur de banen te betrekken in de tuin²⁴⁴ van Ons Huis aan de Oude Delft 201, waar ook Willem Tell zijn pijlen gaat schieten. Ons Huis²⁴⁵ is een organisatie verbonden aan de socialistische beweging, wellicht een reden voor de heer de Graaf om tegen te stemmen: *“ik zal er nooit komen”*. De handboogschutters van Frederik Hendrik kunnen hier met een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog terecht tot 1959.

244 Op een ontwerpschets staan 4 doelen voor een achter in de tuin opgeworpen wal, waarvan 1 geschikt is voor het vuurwapen.

245 In Nederland en Vlaanderen werden overal buurthuizen opgericht ter verheffing van de arbeidende klasse als alternatief voor het café waar de patroon het weekloon uitbetaalde in de hoop en verwachting het meeste terug te krijgen door het drankgebruik.

In 1928 wordt H.J. de Bruyn de eerste keizer bij Frederik Hendrik (3 maal achtereen koning). De vereniging kampt met financiële problemen en de verhouding met de geweschutters wordt – mede daardoor – moeizamer. De druppel die de emmer doet overlopen is een voorstel van de handboogschutters om ook dames toe te laten. De geweschutters verzetten zich hevig (met het mes op tafel). De economische crisis van de jaren dertig leidt tot een hoge werkloosheid die ook leden van de vereniging treft. In 1929 wordt daarom besloten, dat werklozen ontheffing krijgen van contributie. De handboogschutters scheiden zich af van de geweschutters en gaan in 1930 zelfstandig verder. De economische crisis doet het ledenbestand dalen tot 20 leden in 1931 en steeds meer werklozen worden vrijgesteld van contributie. De financiële situatie wordt steeds slechter en de verzuchting klinkt dat er onder dames geen animo bestaat om lid te worden. De vereniging open stellen voor vrouwelijke leden had dus ook een financieel motief. In 1931 wordt de rozenkoning ingesteld en H.J.F. Baard stelt de ketting beschikbaar. Dat jaar wordt H. Vis de eerste rozenkoning naast C. J. v.d. Drift die op 8 augustus koning wordt. Na afloop van het koningsschieten wordt dit jaar ook het gelukschijfschieten ingevoerd. Het jaar er op zijn deze schijven gemaakt door de heer Tollens. Ik weet niet of het gelukschijfschieten met de handboog in de 17de eeuw, zoals eerder beschreven, hiervoor een voorbeeld was. In 1935 wordt A.C. Hofman gehuldigd voor zijn 40-jarig lidmaatschap en bedankt voor het vele verenigingswerk dat hij verzet. De handboogvereniging gaat op proef weer samen met de buks afdeling om de kosten te drukken. De handboogbond besluit dat de 1-pijl wedstrijden voortaan op 25 meter worden gehouden met beide voeten achter de meet en niet zoals nu met de voeten aan weerskanten van de meet. Tot die tijd werd er op 30 pas (28 -29 meter²⁴⁶) geschoten en soms op kortere afstanden, afhankelijk van beschikbare baanlengte.

H.J. de Bruyn links met keizersketting en boog in 1931

In 1937 is er een demonstratie met de nieuwe stalen bogen en besluit Frederik Hendrik definitief dames toe te laten. Er wordt geschoten op ‘Belgische schijven’. Het ledental staat nog steeds op twintig. Frederik Hendrik heeft dat jaar twee koningen. Omdat de eerste koning, H.J. de Bruyn jr. naar Nederlands Indië vertrekt, zit de vereniging zonder koning. Dat kan niet en Piet Rijgersberg, de rozenkoning, besluit ook zijn versierselen in te leveren, zodat een nieuwe strijd om het koningschap mogelijk is. C.J. van der Drift wordt dat jaar de tweede koning met 61 punten en Herman Hofman rozenkoning met 56 punten en 4 rozen.

Overigens schiet de keizer gewoon mee en behaalt de meeste punten (64). Toch wordt de tweede met 61 punten koning. Ook het jaar er op schiet H.J. de Bruyn de hoogste punten bij het koningsschieten. Sinds H.J. de Bruyn in 1926 bondskoning van de Zuid-Hollandse Bond (ZHB) werd, levert Frederik Hendrik ook de meeste koningen voor de regio. In 1941 wordt H.J. de Bruyn voor de derde keer op rij koning van de ZHB, dus keizer. In 1942 wint hij zelfs de strijd tegen de keizer van ‘Recht door Zee’ uit Eindhoven en is hij te zien als ‘keizer der keizers’. Het jaar er op komt hij te overlijden, twee jaar later aan het eind van de oorlog gevolgd door het overlijden van zijn zoon die naar Nederlands Indië was vertrokken.

Tijdens de bezetting door Hitler van Nederland moesten de geweschutters hun geweren bij de Duitsers inleveren en Frederik Hendrik met de buks zal niet terugkeren. De handboog wordt door de

²⁴⁶ De Batavieren in Rotterdam hebben in 1864 een ‘schietbaan welke zich over eene lengte van 29 Nederl. ellen uitstreckte (29 meter)’ en in de Doelen te Tilburg kan op 31 oktober 1880 en volgende dagen ‘voor proef met een zestal geschoten worden over de volle lengte van 28 meter zoowel bij gas- als bij daglicht’. De nieuwe landelijke bond stelt per 1941 de baanlengte op 26 meter.

Duitsers met rust gelaten. Sinds 1940 is Frederik Hendrik weer uitsluitend een handboog vereniging. Het traditionele kerstboutschietsen kan echter deze kerst niet doorgaan, want het vlees is inmiddels op de bon. In dit oorlogsjaar is voor het eerst het kruisjesschietsen gedocumenteerd. Bij het zes maal behalen van een bepaalde score op de zondagochtend kan een lid zijn zilveren boog volmaken. Een prestatie met zes maal 240 in de huidige telling, die het eerst door Henk Hofman is bereikt in 1991. Maar het zit in de familie, die al op de eerste foto van Frederik Hendrik met de boog uit 1916 vertegenwoordigd is.

Eind 1942 wordt Ons Huis door de Duitsers gevorderd en wijkt Frederik Hendrik opnieuw samen met Willem Tell uit naar de banen van café van Mullum die de schutters gastvrij onthaald. In september 1945 kan Frederik Hendrik weer terugkeren naar Ons Huis. Een groot deel van de zilveren bekertjes blijkt verloren te zijn gegaan en is vermoedelijk door de Duitsers omgesmolten als oorlogsbuit. Eén jaar later treden de schutters op bij de markt ter gelegenheid van het 700 jarig bestaan van de stad. Met het oog op de geschiedenis een passende gebeurtenis, want 700 jaar daarvoor telde Delft blijkens de stadsrechten 41 boogschutters.

Het koningsschietsen krijgt in stappen de huidige vorm. In 1949 worden naast de koning en de rozenkoning, de 5 ridders ingevoerd die de plaats van de vieren- tot de enenprijs innemen en in 1956 wordt de tien punten telling ingevoerd. Met de vereniging gaat het minder goed. In 1958 zijn er nog maar 15 leden en de sluiting van Ons Huis doet de vereniging bijna de das om. De leden besluiten echter door te zetten. In september 1960 kan weer tijdelijk geschoten worden in de tuin van café van Mullum, Rotterdamseweg 112. 1959 en 1960 kan het koningsschietsen echter geen doorgang vinden. In 1962 blijkt de wedstrijdtraditie met 16 pijlen ondanks eerdere bondsbesluiten nog niet verdwenen. De districtscompetitie zal verschoten worden over een openingswedstrijd met een heul over 16 pijlen, 4 wedstrijden over 50 pijlen (een dubbele heul van 25 tellende pijlen na twee proefpijlen) en een slotwedstrijd met weer 16 pijlen. Dat jaar wordt F. H. van Oevelen de tweede keizer in de vereniging.

In maart 1969 betreft Frederik Hendrik de eigen banen aan de Doelentuin, waar tot 1988 zal worden geschoten. Historische grond, want er wordt geschoten op het oorspronkelijke schuttersveld. Er wordt ook weer traditioneel heen en weer geschoten Er staan doelen aan weerszijden van de baan. Geschoten wordt vanaf de meet aan de ene kant op een doel aan de andere kant en weer terug. Het bespaart een keer lopen, maar levert gevaren op voor schutters of toeschouwers die aan de verkeerde kant blijven staan. Een jaar later wordt blauw de kleur van het clubshirt. Naast de wedstrijden met 1 pijl per schietbeurt, wordt in 1976 de indoor FITA ingevoerd (met 3 pijlen per schietbeurt). De nieuwigheid kan niet op groot enthousiasme rekenen. In 1982 wordt het blauwe shirt geruild voor het vertrouwde rood-witte tenue en zeven jaar later verhuist de vereniging naar het huidige adres aan het Bieslandsepad. Op 28 mei 1989 gaat de baan open voor de leden, 47 in getal. Het gevaarlijk geachte heen en weer schieten is verlaten. Voortaan wordt in één richting vanaf de meet naar de doelen geschoten, waarna de pijlen gehaald worden en de cyclus zich herhaalt. Er wordt door luiken uit het clubhuis geschoten. De doelen staan op bokken, die over rails kunnen rijden. Een erfenis uit de Limburgse mijnen. Het jaar er op in 1990 wordt Alfred de Buck de derde keizer. Weer een jaar later is Henk Hofman de eerste die het kruisjesschietsen vol heeft. De volgende keizer, Ron van Oosten stamt uit 1996. Op 17 maart 2001 is een start gemaakt met de verbouwing om de banen van Frederik Hendrik te overkappen. Nu staat er een echte indoorbaan met mogelijkheden om te schieten op 18, 25 of 30 meter. Hier wordt Frederic Knutsson in 2016 Keizer.

Delft telt – uniek voor een stad in het westen – drie handboogverenigingen. Naast Frederik Hendrik zijn er nog twee bestaande verenigingen met de handboog opgericht vanuit fabrieksverenigingen:

- Willem Tell op 19 september 1919 vanuit Calvé
- Reineveld in 1927 vanuit de (was)machine fabriek

9. Den Haag

Tijdens de ijstijd lag het grondgebied, waarop Den Haag zal verrijzen, ver van de kust. De zeespiegel was een stuk lager en Engeland was over land bereikbaar. 8.000 jaar geleden liep het Noordzee-bekken weer vol en 7.000 jaar geleden kwam de zee tot aan de oude duinenrij bij Ypenburg. Op zandbanken voor de kust ontstonden nieuwe duinenrijen en zo viel het Haagse grondgebied ongeveer 6.000 jaar geleden weer droog. De kustlijn lag in de Romeinse tijd zelfs een drietal kilometer verder zeewaarts. Doorbraken bij de Maasmond leiden tot afzetting van zeeklei en zand, en in de dalen tussen de duinenrijen komt veenvorming op gang. Nieuwe doorbraken ongeveer 2.500 jaar geleden leiden tot nieuwe getijdengeulen met zand- en kleiafzettingen. De krekken zorgen ook voor afwatering en het achtergebleven leem levert vruchtbare grond voor akkerbouw. Eén van deze krekken staat bekend als de Gantel en is later van belang als verbinding met open water voor het ontstaan van Delft, gebouwd op het verzandde deel van de kreek.

Honderd jaar voor het begin van de jaartelling is het relatief droog in Holland en zijn er opnieuw bewoningssporen. Tijdens de daarop volgende Romeinse bezetting treffen we Cananefaten²⁴⁷ langs de kust aan, een naam die afkomstig is van de inscriptie op drie inmiddels opgegraven Romeinse grenspalen. In de Romeinse tijd loopt de bevolkingsdichtheid verder op en bij het Romeinse fort in Voorburg wonen ongeveer duizend mensen; vergelijkbaar aan de omvang van het fort bij Utrecht. Friezen bewonen het gebied ten noorden van de Rijn volgens de Romeinen. Maar rond 270 verdwijnen de Romeinen, verdreven door invallen van Germaanse groepen, verzwakt door interne tegenstellingen en op de vlucht voor een nat klimaat. De economische malaise in een kwetsbaar gebied, dat te leiden heeft gehad van de intensievere bewoning, leidt tot ontvolking. Tot de 6de eeuw zijn er op het Haagse grondgebied geen sporen van menselijke activiteiten aangetroffen.

In de loop van de 6de eeuw ploegen de eerste boeren hun akkers weer. Sporen van hun nederzettingen zijn gevonden aan de Frankenslag bij de Scheveningse Weg en bij Ockenburg. Langs de Hollandse kust worden de komende eeuwen vooral vrije, zelfvoorzienende boeren en schippers aangetroffen. De grote ontginning rond het jaar 1000 leidt tot de – vaak – kaarsrechte sloten en vaarten, die zorgen voor droge voeten. Op het Haagse grondgebied vormt het water niet het probleem, maar de zandverstuivingen en het verlies van een strook van ca. drie kilometer langs de kust. De Haagse nederzetting ontstaat op een kruispunt van wegen: een zandpad over de geestgronden van Monster naar Leiden langs de huidige Loosduinseweg en de route van de vissersplaats Scheveningen via de Hoogstraat naar Delft langs de Rijswijkseweg en de Hoornbrug. Den Haag heeft nog geen verbinding over water. De boerderijen liggen aan een zogenoemde geest²⁴⁸, een tot het grondwater afgegraven duinenrij met gemeenschappelijke akkers. Veengebieden begrenzen de geestgronden aan de noordkant (ter hoogte van de huidige Elandstraat) en aan de zuidzijde, bereikbaar gemaakt via de Venestraat. Deze natte delen dienen als weide- en hooigebieden voor het vee.

In de jaren tussen 1186 en 1230 houdt de Hollandse graaf regelmatig hof in Loosduinen, net als in andere plaatsen in Holland. De dagelijkse gang van zaken wordt overgelaten aan een rentmeester. Deze rentmeester is als baljuw ook betrokken bij het bestuur van Monster, inclusief Eikenduinen, Loosduinen, Scheveningen en Die Haghe. Loosduinen en de Haagse wijken vallen onder het ‘ambacht’ Monster. Een ambacht wordt bestuurd door gekozen ingezetenen. Rond 1250 besluit de graaf zijn jachtslot te bouwen op de plaats die we nu het Binnenhof noemen. De graaf bakent daar een gebied af, waar hij de bestuurs- en rechtsmacht over heeft. Het voornemen een hof bij Den Haag te bouwen is niet in de schriftelijke bronnen terug te vinden. Het zou ook niet fatsoenlijk zijn geweest een stuk grond van Monster in te pikken zo lang de weduwe Machteld – de moeder en voogdes van

247 ‘Deze Cananefaten zijn het aanvankelijk ‘lege’ gebied vermoedelijk vanuit het noorden binnengekomen’ zeggen Engels e.a. in Den Haag, geschiedenis van de stad. Anderen vermoeden dat deze deel uitmaakten van de Batavieren die ingeschakeld werden als hulptroepen te paard voor de Romeinen.

248 Geestdorpen lijken op brink- of engdorpen, gelegen rondom gemeenschappelijke akkers.

Floris IV – nog in leven is en daar in het klooster verblijft. Maar in 1276 krijgen de ‘buurmannen’ uit Die Haghe de aloude ‘*dienste metter Zwyep*’ opgelegd. De rechten en plichten van burgers in Monster gaan over op het dorp Die Haghe, waaronder de dienst met de zweep, dat wil zeggen het recht op zelfverdediging en de plicht de gemeenschap te beschermen. De Haagse schutterij splitst zich af van het ambacht Monster, gaat oefenen in de tuin (de Pastoors Warande) achter het Agnietenklooster en houdt mogelijk maandelijks wedstrijden naast de Grote Kerk. Wellicht is hier het eerste koningsschieten al gehouden.

De auteurs – Hans Smit en Fred van Kan – van het betreffende hoofdstuk uit ‘*Den Haag, geschiedenis van de stad*’ verstaan de zweep letterlijk als het instrument om paarden te mennen. Zij zien hierin de vervoersplicht voor de graaf. Wel merken zij op dat dit nauw met de heervaart en de kogge (een schip) is verbonden, want deze ‘vervoersplicht’ geldt bij het beleg bij Schoonhoven in 1425. Ik zie echter redenen uit te gaan van de symbolische betekenis van de zweep: het bijeen brengen en aanvoeren van manschappen, zoals in de functie van whip (zweep) in het Engelse parlement nog steeds bestaat. De functie van een ‘whip’ in het Engelse parlement is het oproepen van partijleden voor een stemming en het bewaken van de partijlijn. Deze betekenis komt ook in ‘*dienste metter zwyep*’ bij de Haagse schutters voor. De heervaart in dienst van de landheer in Holland is hoofdzakelijk maritiem, met de kogge te water.

Het hof wordt gebouwd op het zand naast een duinmeertje. Deze Hofvijver wordt gevoed door de Haagse Beek en overtollig water wordt via het Spui afgevoerd. Het hof trekt nieuwe bewoners, het dorp Die Haghe groeit en er wordt een tweede buurt gebouwd. Naast Op ter Gheest, wordt de wijk Op 't Veen gebouwd achter de Venestraat op drassige veengrond. Straatnamen als de Geest, de Pastoorswarande (de tuin van de pastoor, waar ook op wild wordt gejaagd) en de genoemde Venestraat herinneren nog aan deze tijd. Het verschil tussen wonen op het veen of het zand (geestgronden) is dus al erg oud in Den Haag. Die Haghe krijgt een eigen kerk, de Sint Jacobskerk. De houten kerk uit de 13de eeuw wordt vervangen in steen en wordt in de schriftelijke bronnen in 1335 voor het eerst Grote Kerk genoemd. In de fundering zijn oude kloostermoppen uit de periode 1290-1340 gevonden. De zeshoekige toren is in 1420 toegevoegd. De Grote Kerk bereikt haar huidige vorm en omvang in 1492 en wordt na de grote brand in Den Haag hersteld.

De verbreding van het Spui in 1345 en de aanleg van de Trekvlies geeft de stad een economische impuls. Albrecht van Beijeren heeft een voorliefde voor de hofstad en zijn verblijf in Den Haag van 1370 – 1404 versterkt de groei. Het dorp krijgt in 1451 zijn eigen stadhuis, gelegen tussen de Grote Kerk en het buitenhof. In 1370 verkrijgt Den Haag bovendien de privileges van een stad, maar geen stadsrechten.²⁴⁹ Het ambacht Die Haghe kent voortaan een college van 7 niet adellijke schepenen die met de schout het dorp bestuurt.²⁵⁰ De graaf heeft het te stellen met de drang naar zelfstandigheid van de steden die halverwege de 13de eeuw in Holland stadsrechten kregen. Hij heeft geen belang bij het creëren van een nieuwe lastpost in zijn achtertuin, ondanks de groei van de bevolking in Die Haghe. Als later het ontbreken van stadsmuren ook voor het hof een bedreiging vormt, willen de andere steden de macht niet meer delen met een nieuweling, zeker niet een stad die sterk verbonden is met de landheer. Den Haag heeft daarom geen stadsrechten verkregen, maar bezit wel alle kenmerken van een stad. De stad kent de eigen rechtbank en wetgeving, het vrije burgerschap, de stedelijke bestuursvorm, de schutterij, gilden en (jaar)markten. In de schutterij en armenzorg vervullen burgers hun sociale dienstplicht. De wijken zijn meestal rond slechts enkele straten georganiseerd. De bewoners zorgen voor elkaar en voor het schoonhouden van hun straat. De buurten kiezen een eigen bestuur bestaande uit hoofdlieden. Een buurtbrief van het ambachtsbestuur bevestigt deze organisatie in buurten. Dit bestuur lijkt veel op de besturen in andere Hollandse steden.

Het gemeente bestuur bestaat vanaf 1370 uit het vroedschap (de raad) en het college van schepenen. In ruil voor betaling aan de bede (belasting) van de graaf mogen vanaf 1451 – bij de bouw van het stadhuis – de kiesmannen uit het vroedschap de schepenen voordragen. Het vroedschap bestaat eerst uit 32 vertegenwoordigers, in 1513 uit 24 en sinds 1525 uit 12 vertegenwoordigers van wijken en gilden.

249 uit: Het bestuur van het ambacht die Haghe, Haags gemeente archief.

250 Den Haag, geschiedenis van de stad, Engels e.a.

Zij hadden de taak een dubbele voordracht te doen aan de Graaf en stellen een lijst met 14 kandidaten vast, waaruit de Graaf de 7 schepenen kiest. Eén van de schepenen treedt op als vertegenwoordiger van Scheveningen. Negen van de tien leden in het bestuur en het vroedschap zijn afkomstig van de buurmannen uit het dorp. De resterende 10 % bestaat uit leden van het hof. Het Hof levert meestal de kandidaten voor de functies van schout of schatkistbewaarder. Vanaf 1505 wordt ook de baljuw gekozen uit een voordracht door de schepenen. Deze belangrijke bevoegdheid gaat in 1574 ten tijde van de Republiek over naar de Staten van Holland.

De inwoners van Die Haghe worden door het ontbreken van stadsrechten geen poorters, maar buurmannen genoemd. Men kan 'buurman' van Den Haag worden na 6 weken woonachtig te zijn geweest in de stad. Van ongeveer 1.400 inwoners groeit de stad snel tot 7.500 in 1474. Van 1474 tot 1494 blijft het aantal haardsteden in de stad gelijk en schommelt de bevolking rond de 8.000 inwoners. In 1514 zijn er 150 haardsteden minder en wonen er nog ca 7.000 inwoners. De daling van het aantal inwoners is een gevolg van de halvering van de Haagse lakenindustrie. De betekenis van het hof neemt af na de dood van Albrecht van Beijeren. Het Bourgondische en later Habsburgse huis verblijven steeds vaker in Brussel. Als begin 16de eeuw ook de vergaderingen van de Staten Generaal naar Brussel verhuizen, zijn er steeds minder klanten voor dure kleding en worden er minder feesten en partijen georganiseerd, waardoor de economie op een laag pitje komt te staan.

Die Haghe in 1567 met de Hofvijver, de handboogbanen en rechts het witte tentenkamp van soldaten, die de orde na de Beeldenstorm komen herstellen
bron: Haags Historisch Museum

In 1559 wordt het bestuur van schepenen uitgebreid met eerst 2 later 3 burgemeesters (de magistraat). De magistraat voert het dagelijks bestuur, de schepenen spreken recht en bij belangrijke aangelegenheden wordt ook het vroedschap bijeengeroepen. Sinds 1584 telt Den Haag drie politie agenten, die onder schout en schepenen vallen en een aantal klapwachten (nachtwakers) en torenwachters. Deze worden zo nodig bijgestaan door de schutterij. Deelname aan het vroedschap geldt vaak als opstap naar schepen en soms burgemeester. Maar eind 17de eeuw zullen schepen en burgemeester elkaar steeds vaker af wisselen en staat het vroedschap steeds meer buiten spel: vanaf 1671 vinden de benoemingen via coöptatie plaats en zijn voor het leven. Tot die tijd was het lidmaatschap van het vroedschap niet voor het leven, maar worden de leden jaarlijks verkozen en de schepenen niet door coöptatie, maar uit een voordracht benoemd.

De schutterij is één van de typisch stedelijke instellingen in Den Haag, een symbool van onafhankelijkheid en weerbaarheid in de ‘stad’. Er bestaan twee organisaties: Sint Sebastiaan met de handboog ter bescherming van het dorp sinds 1276 (onbekend is of zij toen al de naam Sebastiaan droegen door het ontbreken van schriftelijke bronnen) en Sint Joris met de kruisboog, verantwoordelijk voor de bewaking van het hof. De landheer rekruteert de adellijke schutterij uit leden van het hof en rijke ambachtslieden, die de kostbare voetboog gebruiken en het hofgebied bewaken. Sint Joris is vermoedelijk in 1370 gevormd en is snel een vermogend gilde. Al in 1418 verstrekken zij een lening aan Jacoba van Beijeren. Uit de processielijsten van 1453 en 1454 blijkt, dat Sint Joris voor 1/3 uit leden van het hof bestaat en voor 2/3 uit ‘buurmannen’: de boogmaker, slotenmaker, bakker, kleermaker en drapenier, de sterk met het hof verbonden ambachtslieden.

De inwoners van Den Haag hebben hun eigen schutterij, genoemd naar beschermheilige Sint Sebastiaan. Het stamt uit de tijd dat Die Haghe losgemaakt werd van Monster en de buurmannen rechten kregen en plichten werden opgelegd, waaronder de aloude ‘dienste metter zwyepes’ in 1276. Het gilde met de handboog komt voor het eerst in schriftelijke bronnen voor in 1443. De belangrijkste taak is de bewaking van het dorp. De handboogschutters oefenen eerst in de tuin van het Agnieta Klooster gelegen achter de Torenstraat. De doelen liggen in de Pastoorswarande (de tuin van de

Detail van het schilderij uit 1567 met handboog schutter

pastoor), waarschijnlijk tussen 2 rijen fruitbomen. In de jaren 1462-1464 verblijft Karel de Stoute, die zelf met de handboog oefent, in Den Haag en hij belooft zijn banen aan Sint Sebastiaan. In 1509 verhuizen de handboogschutters naar hun banen aan de Hofvijver. Uniek is dat de banen van de handboogschutters zijn vereeuwigd op twee schilderijen uit 1553 en 1567 en een plattegrond uit 1598. Deze banen hebben een lengte van 80 meter. De doelen van Sint Joris²⁵¹ liggen naast die van Sint-Sebastiaan, aan het Tournooiveld. Van de Sint Jorisdoelen is het torentje bewaard gebleven achter de Sint Jorisdoelen, dat nu in gebruik is als bank. In de doelen van Sint Sebastiaan is nu het Haags Historisch Museum gevestigd.

In de 16de eeuw is nog een derde jachtgezelschap opgericht onder de naam: confrérie van Sint Hubertus. In de loop van de 17de eeuw ging dit gezelschap op in de Confrérie van Sint Joris, waartoe alle leden²⁵² al behoorden. De functies die de initiatiefnemers uitoefenen geven een goed beeld wie de ‘suppoosten’ van het hof waren. De stichtingsbrief uit 3 november 1542 vermeldt de 12 oprichters van de confrérie van Sint Hubertus:

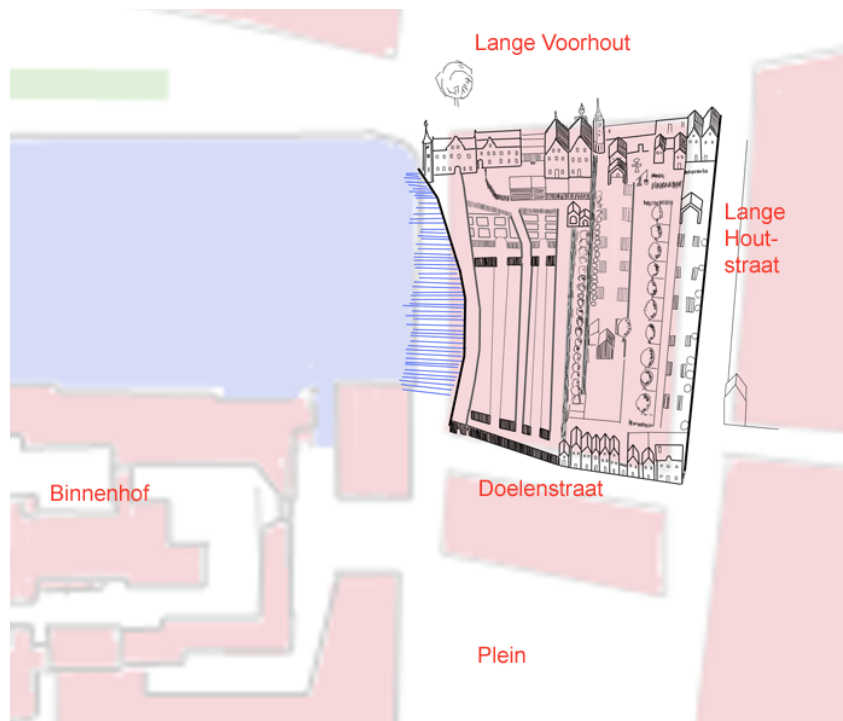
- Heer Nicolaas van Assendelft, provoost van Arnhem,
- Cornelis de Cock van Opijnen,
- Splinter van Hargen, Heer van Oosterwijk,
- Dirck Coebel en meester Arnout Sasbout, raadsheren bij het Hof van Holland,
- Dirck Pijnssen, schout van Delft,
- Cornelis de Jonghe, rentmeester van Wassenaar,
- Arnout Coebel, rentmeester van de Leck,
- Johan Hanneman, rentmeester van Noord-Holland,
- Aelbrecht Pijnsoen, Jodocus van Ouwelant en Johan de Mersche, secretarissen bij het Hof van Holland.

251 Over deze banen is er een aardige anekdote: In het geschil tussen de St. Joris confrérie en Pieter van Belle, bewaarder van den boomgaard, wordt het op 1 October 1458 de broederschap *vergund naar goedduncken in den Doelen te schieten met vrijspraak van degene die bij ongeluk iemand mocht doden of kwetsen*.

252 Twee leden uit dit gezelschap – Splinter van Hargen en Arnout Coebel – treffen we ook aan bij de 21 die om herplaatsing van handboogdoelen verzoeken in 1549.

In de regeling van de contributie voor lidmaatschap van een gilde is de gewoonte uit de Middeleeuwen behouden. De bijdrage, die betaald moet worden, heet de doodschuld. Een vast bedrag – de contributie ineens – geheven uit de nalatenschap van het overleden lid. Ook in de 17de en 18de eeuw worden deze schulden na de dood van het lid nog geïnd. Het gevolg is dat tal van doodschulden onbetaald blijven vooral van de leden die Den Haag weer verlieten. Dat brengt ook Sint Joris in financiële problemen. Voor diplomaten was in de Gouden Eeuw het lidmaatschap van de deftige Broederschap begerenswaardig.

Als inleiding op het teruggevonden archief van Sint Joris schrijft H.E. van Gelder in 1916: “*De verhouding tussen de beide schutterijen kan en moet daarom hier ter sprake komen. Die van den Nieuwen Doelen welke met de meer dorpelijke handboog schoot, omvatte de eenvoudige burgers, terwijl die van Sint Joris de meer welgestelde, benevens de edelen en suppoosten tot haar leden had. De achteruitgang van het dorp in het eerste kwart der zestiende eeuw, vooral ten gevolge van het verlopen van de eenmaal zoo bloeiende draperie, heeft waarschijnlijk een kwijnen van de handboogschutterij ten gevolge gehad*”. Het tekort aan een weerbare burgerwacht wordt allerpijnlijkst gevoeld wanneer de Gelderse Maarten van Rossum in 1528 Den Haag beleegert en zijn brandschat opeist. Deze gebeurtenis maakt duidelijk dat de schutterij versterkt moet worden.²⁵³

De Doelen van Den Haag rond 1616. In het midden ligt de baan van de kloveniers, die met vuurwapens schoten op een afgeschermd baan. De Hofvijver liep vroeger iets verder door naar het oosten.

Uit: De schutterij van Den Haag, anemaa.home.xs4all.nl.

De schutters van Sint Sebastiaan wordt in 1538 gevraagd een kostbaar vuurwapen aan te schaffen. De schutters moeten zelf voor hun uitrusting zorgen. De belangstelling voor deelname aan het Sint Sebastiaansgilde is tanende en de schutters van Sint Joris hebben het met de bewaking van het Hof maar makkelijk in de ogen van de handboogschutters. Ook nog een vuurwapen aanschaffen is te veel gevraagd. De landheer vraagt in 1540 het stadsbestuur daarom voor 100 handboogschutters te zorgen in ruil voor uitstel van betaling voor schulden, vermindering van af te dragen belastingen en accijnzen.²⁵⁴ Het stadsbestuur heeft om uitstel gevraagd omdat buiten eigen schuld de financiële

²⁵³ Den Haag, 2 mei 1538:

Het Hof van Holland verklaart, dat een nieuwe schutterij van cloveniers is toegezegd en dat er doelen geplaatst zouden worden waar deze schutterij zou kunnen oefenen; dat de stadhouder nu bevolen heeft deze plaats zonder uitstel aan te wijzen, waarom het Hof ordonneert deze doele te maken aan de Oostzijde van de handboogdoele naast de sloot, die loopt tussen de voetboogdoele en de handboogdoele, en die in te richten zoals in Delft.

²⁵⁴ Brussel, 11 oktober 1540:

Keizer Karel etc. geeft op supplicatie van baljuw, schout en gerecht van het dorp van den Haghe betreffende de

situatie slecht is na de plundering door de Geldersen, de blikseminslag die kerk en stad grotendeels in de as legt en een vloedgolf die Scheveningen treft.

Vijf jaar later, in 1545, krijgt het gemeentebestuur een verlenging met zes jaar op de uitstel van betaling, maar nu op voorwaarde dat 80 schutters paraat staan met een knipbus (een geweer)²⁵⁵. Het gemeentebestuur heeft inmiddels weer voldoende middelen om deze musketten – zoals ook gebruikelijk in andere steden – ter beschikking te stellen aan de schutterij. Toch blijft de handboog trekken: 21 leden van de confrérie van de handboog²⁵⁶ verzoeken op 5 juli 1549 ‘twee doelen te mogen stellen naast de doelen der cloveniers’. Dit verzoek wordt door het gemeentebestuur toegestaan op 9 juli 1549. De rekenkamer stelt voor dat “*uit de opbrengst van de te rooien bomen nieuwe doelen geplaatst mogen worden*”. De handboogbanen zijn in ongebruik geraakt en achterstallig onderhoud heeft blijkbaar tot overwoekering geleid. Er staan genoeg bomen om hout te verkopen.

Naast de economische neergang en bevolkingsafname speelt ook mee dat de stad zonder muren en poorten lastig te bewaken is. Er ontstaan steeds meer conflicten tussen beide schutterijen van stad en hof. Schutters van de Sebastiaan lopen steeds vaker over naar Sint Joris. De taken zijn daar minder zwaar en het lidmaatschap verschaft meer aanzien. “*Dit gaf omstreeks 1580 tot wrijving tusschen de beide schutterijen aanleiding, daar de Nieuwe haar compagnieën zodoende niet op de gewenschte sterkte houden kon. Magistraat en Hof van Holland kwamen er bij te pas en het einde was een overeenkomst, waarbij de Sint Jorisschutterij zich moest verbinden tot haar lidmaatschap niemand toe te laten, die in Den Haag buurnering deed*”. Een nering drijven, betekent een bedrijf uitoefenen, waarmee de kost verdiend wordt. Alleen vermogende Hagenaars die kunnen rentenieren of hofleden mogen voortaan lid van Sint Joris worden.

Nieuwe zienswijzen op levensbeschouwelijke en religieuze zaken komen in de 16de eeuw op, hoewel je ook kan stellen dat de officiële rooms-katholieke kerk afwijkende meningen steeds sterker gaat bestrijden met steun van het Habsburgse huis. In Den Haag verschijnen ook wederdopers, die onder de bevolking gehoor vinden. Op 2 mei 1561 gelast de vorst uit Brussel de versterking van de schutterij tot 120 cloveniers. De schutterij is immers niet in staat de stad te verhoeden voor dreigende gevaren “*van het overlopen en invasie van herdopers en andere seditieuze mensen*”. De versterkte schutterij krijgt als aanmoediging vrijdom van accijns voor wijn en bier op hun schuttersfeest en het recht een loterij te houden van zilver “*ter voorziening in de kosten van een altaar, gestoelte en ander sieraad ten behoeve van de schutterij*”. Desondanks worden ook de Haagse schutters geen enthousiaste ketter bestrijders.

Dirk Joost organiseert met Adriaan Menninck uit Delft en met steun van leden van het hof (Diederik van Sonoy, Lodewijk van Binkhorst en Cornelis van Wijngaarden) op 18 augustus 1566 de hagepreek bij de Hoornbrug. Op 28 augustus raast de Beeldenstorm door Den Haag. Er zijn hier Spaansgezinde troepen gelegerd en de Beeldenstormers worden verbannen. Tussen 1566 en 1574 wisselen de Spaanse en prinsgezinde troepen elkaar af. Voor openlijke protestanten is Den Haag geen goede verblijfplaats. Op 1 april 1572 veroveren de Geuzen Den Briel en vluchten leden van de bestuursorganen uit het

financiële moeilijkheden tengevolge van de overval van de Geldersen, de overstromingsramp in Scheveningen, het verbranden van toren en kerk van Den Haag door blikseminslag, en de kosten van reparatie van het stadhuis, straten, putten etc., octrooi tot verlenging van de brieven van surcheance van betaling van de oude schulden en tot verlenging van het octrooi tot het heffen van de dubbele accijns, beide voor 6 jaar, en geeft hun kwijtschelding van ¼ van alle ordinaris en extraordinaris beden, eveneens voor 6 jaar, behalve, dat die van Den Haag elk jaar 400 pond Vlaams van hun oude schulden zullen aflossen; dat zij zullen onderhouden een schutterij van 100 handboogschutters; dat zij zullen repareren straten, "crebben" (= vuilnisputten) etc., klokken en uurwerk van de toren en dat zij die van Scheveningen ook zullen te hulp komen. Voorts zullen de trezorsiers van "onze vrijheid van den Hage" jaarlijks hun rekening voor een van de raad en een van de rekenkamer doen.

255 Bruysselle, 31 Augustus 1545:

Keizer Karel geeft verlenging van het octrooi van 11 Oct. 1540 voor de tijd van zes jaar, mits dat Den Haag op hun kosten zullen onderhouden een schutterij van 80 knipbussen.

256 Op 9 juli 1549 verzoeken N. d'Assendelft, D. v. Crijlingen, Spl. van Hargen, P. de Rotterdamis, A. Coebel, D. Bronckhorst, B. J. Jacobi, Johannes Cornelisz., N. Nicolay, A. Moschel, A. Goes, L. Snellenberch, G. Doedez, Jacob Joestz., J. Jacobsz., Steven Cornelisz., Jacob Mersche, Willem Dirksz., D. de Groot, G. Gramaye, A. van Loo handboogdoelen te mogen stellen naast die der cloveniers.

onverdedigbaar geachte dorp, wat een uittocht van de helft van de bevolking tot gevolg heeft. De kruisboogschutters van het aan het Hof gelieerde Sint Joris besluiten hun archieven te verbergen. *“De "troubelen" der zestiende eeuw brachten het broederschap in ernstig gevaar. De schrik, die de inneming van den Briel in Den Haag te weeg bracht deed den doelknecht der confrérie besluiten het archief op een veilige plaats te bergen. Men kan het ervoor houden, dat dit met een geheele schorsing van de samenkomsten der Schutters samenhang. In de jaren daarop volgende tot einde 1574 toe, was Den Haag dan door Prinselijke dan weer door, Spaansche troepen bezet. In Mei 1575 leverde de doelknecht de stukken weder uit, aan den stadssecretaris Adriaan Benninck”*.

De Spaanse troepen hebben de stad verlaten en de Geuzen nemen in juli 1572 Den Haag in. De Geuzen blijven tot zij in januari 1573 naar het belegerde Haarlem afreizen. In oktober legeren er weer Spaanse troepen tijdens het beleg van Leiden, tot zij 22 maart 1574 richting Mook afreizen. In december 1574 legerd Willem van Oranje weer in Den Haag. Delft stelt voor het onverdedigbare Den Haag te slopen, vooral omdat zij bang zijn de nu in Delft gevestigde staatsorganen te verliezen. De verzuchting klinkt dat *“1100 Haagse huizen geheel of gedeeltelijk zijn verwoest en dat het gras in de straten groeit”*. Den Haag ligt er verlaten en vervallen bij.

Belastingheffing is in Den Haag een lastige zaak. Het gemeentebestuur mag immers geen belasting heffen op het Hof en de edelen. Den Haag kent weinig rijke kooplieden meer en is niet vertegenwoordigd in de Staten, maar moet wel flink meebetalen aan de Opstand. Het innen van belastingen en de uitoefening van een aantal andere taken worden op 28 april 1587 in Den Haag opgedragen aan een Sociëteit, een college waarin vertegenwoordigers van Hof, Hoge raad, Rekenkamer en plaatselijke Magistraat zitting hebben. Deze sociëteit van 's-Gravenhage zorgt voortaan voor de werving van leden voor de schutterij en voor kerken,²⁵⁷ kerkhoven, straatlantaarns, bestrating, brandweer en de armen- en pesthuizen. Er wordt zelfs een potje gevormd voor het vrijkopen van in slavernij afgevoerde burgers.²⁵⁸

Vanaf 1578 vergaderen de Staten van Holland weer in Den Haag. Er kan weer accijns geheven worden op wijn en bier, nu ook bij het hof. De Kloosterkerk deed in 1575 nog dienst als stal en als gieterij voor geschut, maar in 1617 zijn er weer genoeg inwoners voor een gereformeerde kerkdienst. De wederopbouw van Den Haag wordt voortvarend ter hand genomen. Stadsuitbreiding aan de achterzijde van het binnenhof maakt de opleving van de stad compleet. Het Plein en de Korte Vijverberg worden aangelegd met patriciërswohnungen en gebouwen voor staatsorganen als het teruggekeerde Hof van Justitie. Deze stadsuitleg luidt een nieuwe bloeiperiode in. Het Plein is het bestuurscentrum van de Republiek. De Staten en de Staten Generaal komen hier bijeen en de grote steden Amsterdam, Rotterdam en de sociëteit van Den Haag betrekken er een eigen pand. Nu staat er midden op dit plein van de republiek ‘namens het dankbare volk’ een standbeeld van Willem den Eerste, de vader des vaderlands. Koning Willem I vereenzelvigd zich zo met Willem van Oranje, terwijl er genoeg prinses in Europa rondliepen die door de onderlinge huwelijkspolitiek minstens evenveel rechten konden doen gelden op het nieuwe koninkrijk in 1815.

Voor de stadsuitbreiding moeten de banen langs de Hofvijver wijken. Uit de grondopbrengsten kan het oude doelgebouw van Sint Sebastiaan worden vervangen. Sint Sebastiaan wordt in 1636 *‘geriefd met een nieuwe Doelen aan den Vijver’*, waar ook met het nieuwe wapen, de buks, geoefend kan worden. De schutters betrekken hun prominent aan de Hofvijver gelegen nieuwe Doelen, dat niet onderdoet voor het Mauritshuis, wat in dezelfde tijd wordt gebouwd. De perikelen tussen dorp en hof leiden tot pogingen vanuit de Sociëteit in 1635 en 1672 beide schutterijen te combineren. Het lukt ook de Sociëteit niet. Na de opheffing van het Sint Sebastiaansgilde op 31 januari 1785 wordt het gebouw aan de vijver o.a. gebruikt als hotel en rechtbank. Sinds 1986 is het Haags Historisch Museum in de Sint-Sebastiaansdoelen gevestigd. Ook de Sint Joris Doelen zijn een tijdlang in gebruik als hotel, nu is er een bank gevestigd. De combinatie doelen en hotel is overigens niet ongebruikelijk. De doelen hadden naast of in combinatie met een doelenknecht ook een kastelein die de maaltijden bereidde.

²⁵⁷ De sociëteit draagt ook bij aan de 4500 gulden die de bouw van de Nieuwe Kerk kost, de eerste speciaal voor de hervormde eredienst gebouwde kerk in Holland.

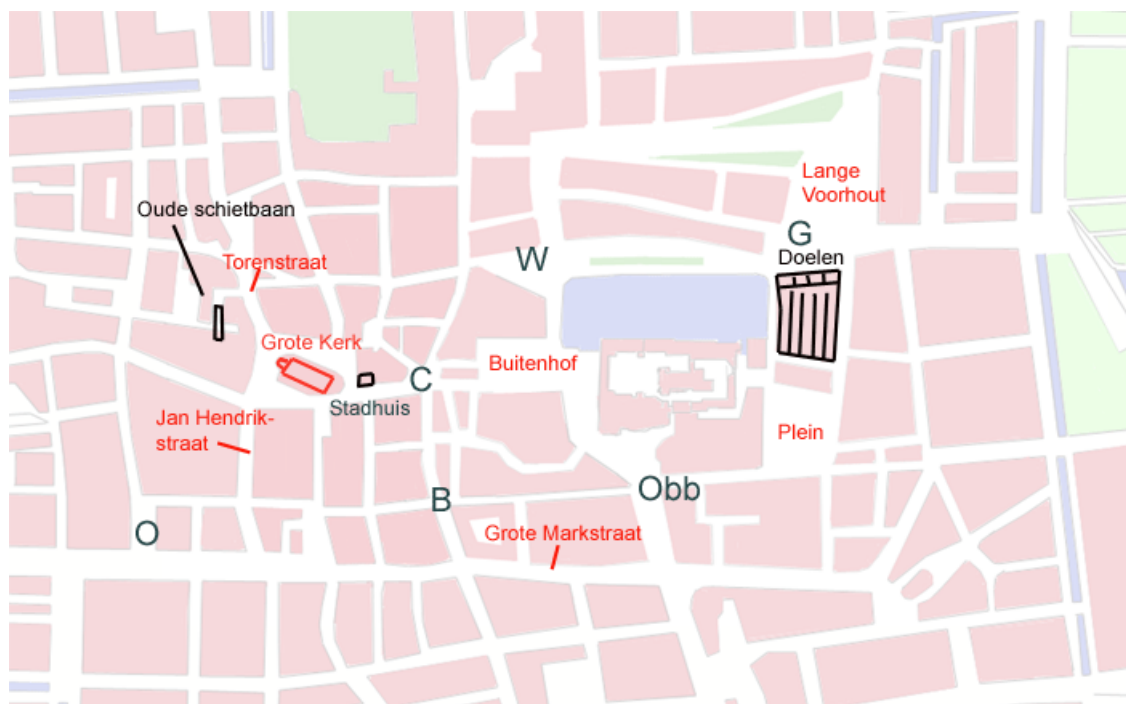
²⁵⁸ In de 18de eeuw koopt de Sociëteit Hagenaars vrij uit slavernij in Noord Afrika.

Schuttersgilden hebben tot taak de stad te verdedigen tegen gevaar van buitenaf en bij oproer en tumult te zorgen voor het herstel van de orde. Zij verzorgen zowel militaire taken als die van politie en brandweer, en lopen de nachtwacht. Daarnaast wordt tijdens epidemieën voor het begraven van doden gezorgd, wat geen prettige taak is. Tot slot nemen zij deel aan parades, bijvoorbeeld bij feestelijke intochten. Blijkens de ‘Besluiten van de Staten Generaal’ wordt de schutterij ook regelmatig gevraagd voor saluutschoten te zorgen. Bij een vergadering op 5 juli 1627 zijn ook de ambassadeurs van Venetië en Frankrijk uitgenodigd en worden saluutschoten afgevuurd door de schutterij.

De inzet van Haagse schutters buiten de stad is nodig bij de opstand tegen Spanje en later de Franse bezetting. In 1584 zijn Haagse schutters naar Den Briel getrokken en in 1599 werden 150 Haagse schutters naar grenssteden gestuurd vanwege de Spaanse dreigding. Ook vanaf 1621 leverde Den Haag schutters voor de garnizoenen van steden die aan het front lagen. Er worden ook waardgelders (huurlingen) ingezet om de schutterijen te ontzien of te vervangen. In 1637 betaalt de sociëteit 100 huurlingen, het Haagse aandeel in deelname aan het leger van de stadhouder. In februari 1673 worden 450 leden van de schutterij naar Oudewater gestuurd. In juni stelt de stadhouder voor hen te vervangen door 200 huurlingen. Dat is goedkoper en zegt iets over de inzetbaarheid van leden van een stadsschutterij buiten de stadsgrenzen.

In 1650 zijn onderstaande vaandels actief om invulling te geven aan het landweerprincipe: alle weerbare mannen moesten in tijd van nood de stad verdedigen. Ook de schilder Jan Steen was in 1654 lid van het Colombijnse vendel.²⁵⁹ De Haagse schutterij is sinds 1650 verdeeld over 6 vaandels en blijft tot 1782 bestaan:

- het Oranje vendel,
- het Witte vendel,
- het Blauwe vendel,
- het Orange Blange-Bleu vendel,
- het Groene vendel,
- het Colombijnse vendel

Locaties van de Haagse schutterij: O is de opkomstplaats van het Oranje Vendel, W van het Witte Vendel, B van het Blauwe Vendel, G van het Groene Vendel, Obb van het Oranje Blange Bleu Vendel en C van het Colombijnse Vendel, uit De schutterij van Den Haag, anemaa.home.xs4all.nl.

²⁵⁹ Elzevier maandschrift 1907.

Op 4 maart 1795 wordt er een commissie gevormd om een nieuwe burgermacht te formeren. Deze Bataafse gewapende burgermacht luidt een nieuwe fase in en bestaat uit 6 fuseliers compagnieën, elk van 100 man. Na het vertrek van de Franse troepen van Napoleon wordt op 12 maart 1814 een schutterij gevormd die een rol in het Koninkrijk gaat spelen. Den Haag blijft – zoals de andere gemeenten – verantwoordelijk voor het rekruteren van dienstplichtigen in de schutterij tot de nationale dienstplicht wordt ingevoerd en in 1907 de laatste reservisten van de plaatselijke schutterij zijn uitgediend.

Het schieten met de boog is in Den Haag niet helemaal verdwenen, gezien de door de Eendragt uit Den Haag behaalde ereprijzen op 27 juli 1847 tijdens een handboogwedstrijd. In 1958 tenslotte wordt Sint Sebastiaen heropgericht als de plaatselijke vereniging van boogschutters en op z'n Haags gespeld met *ae*. Een *waerdige*, maar uitsluitend sportieve opvolger van de schutters met de handboog die in Die Haghe vermoedelijk sinds 1276 aanwezig waren en die voor het eerst in 1443 in schriftelijke bronnen als Sint Sebastiaansgilde zijn vermeld.

Den Haag kende nog een aantal andere verenigingen naast St. Sebastiaen, die in 1958 is begonnen onder de tribunes van ADO in het Zuiderpark tot zij in 1969 naar de huidige baan aan het Groenendaal bij Duindigt verhuisden. Eendragt is in 1844 opgericht en schoot in het Hof van Pruisen. Zij organiseerden op 27 juli 1847 het eerste nationale concours in Den Haag gehouden onder de Uilenboomen. Willem III is in 1849 opgericht en schoot tot ca. 1876 bij Tivoli. Te Scheveningen bestond rond 1892 De Vooruitgang bij Weduwe Verhoeven. In 1934 is Roos of Vier opgericht die hun banen in Overbosch aan de Bezuidenhoutseweg hadden. De Oranje Schutters hadden hun banen in de Koninklijke Stallen tot de opheffing ca. 1975. Als wedstrijdschutter stond je op een baan naast de Gouden Koets bij een bezoek aan de Oranje Schutters. Tot slot schoten De Musketiërs vanaf 1972 op de banen van St. Sebastiaen tot zij in 1975 samengingen.

10. Utrecht

Utrecht ligt in het midden van het huidige Nederland en is ontstaan op de plaats waar de Romeinen één van hun forten bouwden ter verdediging van de grens van hun rijk langs de Rijn. Dit fort bij Utrecht is in het jaar 47 gesticht op de linkeroever van de Rijn.²⁶⁰ Op een afstand van nog geen vijf kilometer zijn nog twee andere forten gebouwd; bij de Meern en aan de Vechten. Deze forten beschermen de handelsroute naar Engeland, van belang vanwege de grondstoffen: tin en graan. Al in het jaar 69 wordt het fort bij Utrecht tijdens een opstand van de inheemse bevolking aangevallen en in brand gezet door Franken en Friezen. Bij deze opstand speelt Julius Civilis een leidende rol, een uit Romeinse dienst teruggekeerde Bataaf. Hij is geschikt voor deze leidende rol vanwege zijn kennis van de Romeinse militaire strategie. Zijn in schriftelijke, Romeinse bronnen opgetekende optreden, leidt er later toe dat Bataven als voorbeeldige Nederlandse ‘voorouders’ worden verkozen. Bataven leveren echter door de Romeinen ingehuurd troepen en kwamen van het oosten uit Duitsland.

De Romeinen keren weer terug, herstellen de orde en herbouwen het fort. In het Utrechtse fort zijn ca.500 man gelegerd, voornamelijk Spaanse troepen. Naast het fort ontwikkelt zich een nederzetting met boeren, ambachtslieden, en vrouwen en kinderen van de soldaten die mee waren gekomen. De hier gelegen woonstal boerderijen zijn, zoals gebruikelijk, opgetrokken van hout en voorzien van een rieten dak. De boeren voeren het gemengd bedrijf uit met akkerbouw (rogge, haver, gerst en tuinbonen) naast veeteelt (runderen, varkens, schapen en geiten). In de nederzetting naast het fort verbleven naar schatting 100-300 inwoners, samen met de 500 soldaten vergelijkbaar aan de 1.000 inwoners van Voorburg, een ander Romeins fort uit die tijd aan de grens. De Romeinen importeren graan uit Engeland en eten regelmatig vis. Ook zijn de eerste kippenbouten gevonden. De Romeinen introduceren kippen en konijnen in de lage landen en brengen ook honingbijen mee voor de bevruchting van fruitbomen. Boomgaarden vol met fruit en honing van de bijen zijn sindsdien ruim voorhanden.

Rond het jaar 270 verlaten de Romeinen hun forten aan de Rijn en trekken zij zich definitief terug tot de weg van Keulen naar Boulogne. Rome is verzwakt door interne strubbelingen en invallen aan de oostgrens van het rijk leiden tot troepenverplaatsingen. Slechtere klimatologische omstandigheden en het plaatselijk verzet van Friezen en Franken dragen bij aan de terugtrekking. In de geschiedenis van de stad Utrecht wordt gesproken van een duistere tijd na het vertrek van de Romeinen. Wat zich tussen 270 en 500 afspeelt weten we niet precies. Schriftelijke bronnen ontbreken en archeologische vondsten zijn beperkt tot twee (rijke) kindergraven en een beschoeiing langs de Rijn uit de eerste helft van de 5de eeuw. Vermoedelijk wordt Utrecht wel bewoond, maar door veel minder bewoners in verspreid gelegen boerderijen. De inwoners worden in deze tijd Friezen genoemd.

De Franken trekken achter de Romeinen aan om hun levensstijl te kopiëren en proberen in de 7de eeuw hun invloed naar het noorden uit te breiden. Voor het vestigen van hun feodale staat is het Romeinse recht van nut, dat de eigendomsaanspraken beschermt en het christendom, dat hen het van god gegeven gezag op aarde legitimeert. Volgens W.A. van Es in ‘Plaatsen van Herinnering’ worden in ca. 630 de eerste kerken gebouwd bij de Romeinse forten in Dorestad (de bovenkerk) en Utrecht (de benedenkerk). Ook in de ‘Geschiedenis van de stad Utrecht’ wordt ca. 625 Frankische invloed in Utrecht waargenomen, ook al wordt eerdere aanwezigheid van Franken vermoedt. Dat is logisch, want het rivierengebied in midden Nederland vormt samen met aangrenzende delen van Duitsland het hartland van de Franken, voordat een deel van hen achter de Romeinen aantrok.

Van de Romeinen leren de Franken hun leger te professionaliseren en hun ridders te paard overrompelen, militair gesproken als tanks, de tegenstand. Maar in de moerassige periferie kunnen hun paarden slecht uit de voeten. Daar ligt de kracht van boerenlegers, zoals later ook zal blijken in de

²⁶⁰ Zie: geschiedenis van de stad Utrecht: een paradijs vol weelde, waaraan de meeste gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend, tenzij anders vermeld.

slagen bij Vlaardingen en bij Ane. De Friezen, die de Franken de zeggenschap in de rivierendelta betwisten, nemen ca. 650 de macht weer over in Utrecht en Dorestad. Volgens Beda, een middeleeuwse geschiedschrijver, ontvangt de Friese legeraanvoerder, Aldgisl, in 678 de missionaris Wilfrid in Utrecht. Volgens de ‘Geschiedenis van de stad Utrecht’ komt deze Angelsaksische missionaris uit York een jaar later aan om de Friezen te bekeren. Willibrord volgt hem op in 695 en in 716 arriveert ook Bonifatius. De Friezen sturen Willibrord bij Antwerpen eerst nog weg, maar wordt toch tot aartsbisschop van de Friezen benoemd door de Frankische vorst. Hij krijgt zijn zetel in Utrecht, dat nog onder het bisdom van Keulen valt. Deze missionarissen hebben grote invloed op de ontwikkeling van Utrecht en het bisdom, maar niet onder de Friese inwoners van het land. Zij worden pas tijdens Liudger, afkomstig van de Friese families van Elburga en Wursing uit Utrecht, gekerstend.

In 718 verslaan de Franken onder Karel Martel de Friezen bij Dorestad. Vanaf de 8ste eeuw valt Utrecht in de Frankische invloedssfeer. Na het overlijden van Willibrord probeert Bonifatius Utrecht onafhankelijk van het bisdom in Keulen te maken. Pipijn is een zoon van Karel Martel, de hofmeier die het Merovingische vorstenhuis afzet en de macht overneemt en de vader van Karel de Grote. Pipijn of Pepijn verleent Utrecht in 753 immunitet en Utrecht mag een eigen rechtsgebied vormen. In 777 wordt het bisdom Utrecht onafhankelijk van Keulen. De kerken, het klooster en het bisdom geven een economische impuls aan de stad en de handel neemt toe. Het betreft vooral de handel voor de regionale markt. In de 9de eeuw komt een handelswijk genaamd Stathe op. Deze naam staat voor aanlegplaats: een glooiende oever waar schepen aan land kunnen worden getrokken. Tufsteen uit de Eifel voor de bouw wordt naast wijn en graan aangevoerd. Vis, vooral haring, wordt weer afgevoerd.

Domplein in Utrecht rond 800 met zicht op Westpoort

De vorst van het Duitse deel van het door erfopvolging gesplitste Frankische rijk besluit een Noorman als leenheer aan te stellen in de hoop aanvallen te voorkomen. Deze Rorik voorkomt echter niet dat de bisschop in 857 van Utrecht naar Deventer moet vluchten. Tot dat

jaar heeft Utrecht waarschijnlijk nauwelijks te duchten gehad van de Vikingen; er zijn buiten twee fragmenten van Vikingschepen geen vondsten gedaan. De komst van Vikingen kunnen uit het oogpunt van de heidense²⁶¹ Friezen echter evengoed als een vrijheidsstrijd worden gezien. Roriks' opvolger Godfried neemt ook zijn intrek in de bisschoppelijke burch tot hij met zijn getrouwen in 885 voor onderhandelingen naar Keulen gaat, in een hinderlaag loopt en wordt vermoord. Uit dank voor de steun bij de hinderlaag wordt de Fries Gerulf, de grondlegger van het Hollandse gravenhuis, benoemd als graaf in Kennemerland. Hoewel de dreiging van Vikingen afneemt, verdwijnt Dorestad van het toneel. De rol van Dorestad als handelsstad wordt niet door Utrecht overgenomen, maar door Deventer en Tiel. Het duurt tot 925 voordat de bisschop weer in Utrecht terugkeert. De reden is dat een broer van de ‘Hollandse’ graaf Dirk I, Waldger, de macht in Utrecht heeft overgenomen. Het kost de bisschop de grootste moeite zelfs maar een deel van de kerkelijke bezittingen terug te krijgen.²⁶² Als bondgenoot van de Duitse vorst trekt de bisschop uiteindelijk aan het langste eind. Utrecht krijgt het recht munten te slaan en de opbrengsten daarvan worden samen met de tol in Muiden aan de bisschop gegund ten koste van de ‘Hollandse’ graaf.

²⁶¹ Aanhangers van de oude Germaanse religie met Wodan of Odin in de hoofdrol.

²⁶² Hij stelt daarvoor de lijst met Utrechtse bezittingen op om als een soort ‘Doomes day book’ de eigendomsrechten voor eens en altijd vast te leggen.

In 965 beschrijft een lid van een Moors gezantschap – Ibrahim ban Jacob van Tortosa²⁶³ – de stad Utrecht weliswaar als een grote plaats, maar gelegen op een kale vlakte met van water doordrenkte grond, waarop geen zaden of aanplantingen gedijen. Hij geeft ook een beschrijving van het turfsteken, waarmee gestookt wordt, omdat er nauwelijks brandhout voorhanden is. De inwoners van het gewest hebben in de 11de eeuw de positie van horigen. Zij mogen de grond gebruiken in ruil voor afdracht van een deel van de jaaropbrengst (de tijns, een soort pacht of belasting) en het verlenen van herendiensten aan de bisschop. Op den duur blijft alleen de belastingplicht over, de jaarlijkse betaling van de tijns. Voor de rechtspraak zijn sinds de immuniteit de burgers aangewezen op de door de bisschop benoemde schout en voor het hoge gerecht op een door de bisschop benoemde voogd of de Duitse vorst als die aanwezig is. De innige samenwerking tussen bisschop en Duitse vorst leidt tot regelmatige bezoeken van de vorst aan Utrecht in de 11de en 12de eeuw. Na het overlijden van keizer Koenraad in 1039 worden zijn ingewanden, d.w.z. de zetel van zijn ziel, bijgezet in de Dom Utrecht. Zijn opvolger schenkt de steden Groningen en Deventer en tussengelegen bezittingen bekend als Oversticht²⁶⁴ aan de bisschop van Utrecht. De bisschoppelijke burcht wordt vergroot en daarvoor moet een deel van de handelswijk Stathe worden opgeofferd. Dit zet kwaad bloed bij de handelaren en burgers uit de stad.

De Utrechtse bisschoppen groeien in hun wereldlijke rol van kerkvorst. Lagere adel uit de omgeving wordt verplicht de bisschop als leenheer te erkennen. De keizer benoemt de bisschoppen en zet hen steeds vaker in om de invloed van de lagere adel te verminderen. Officieel krijgen bisschoppen geen kinderen, dus is er bij overlijden geen overerfbaar recht op de titel. Dit geeft de keizer de kans een nieuwe vertrouweling en steunpilaar te benoemen. Tegen deze achtergrond ontstaan steeds meer conflicten met de Gelderse en ‘Hollandse’ graven. De gewapende macht van de bisschop – de ministerialen – heeft het druk en krijgt als beloning bezittingen en het tijnsrecht van de ontginningen. Ook krijgen zij het recht – verdedigbare – stenen huizen te bouwen in de stad, de stadskastelen aan de Oude Gracht in Utrecht. Deze stadskastelen zijn ouderven, wat betekent dat het bezit na overlijden toevalt aan de oudste erfgenaam. De heren van Amstel zijn de eerste ministerialen die een dergelijk stadskasteel bouwen.

Omstreeks 1100 is elke zaterdag marktdag in Utrecht. Ook worden vier jaarmarkten gehouden, een voor die tijd hoog aantal. De jaarmarkten worden rond kerkelijke feestdagen georganiseerd. Er is nauwe afstemming met jaarmarkten in Tiel, Duisburg en Aken, zodat ze op elkaar aansluiten en niet overlappen. Gedurende twee weken tijdens de jaarmarkt heerst er ‘marktvrede’ wat betekent dat elke koopman het recht heeft zijn waren te verhandelen. Net als in de Romeinse tijd wordt vooral graan en wijn aangevoerd en haring en andere vis afgevoerd. Ook de opbrengsten uit de tijns voor Groningen en Zutphen moeten met Pasen door de plaatselijke leenheren deels op de Utrechtse jaarmarkt worden besteedt, een vroege vorm van gedwongen winkelnering. De invloed van ambachtslieden en kooplui in Utrecht wordt groter wanneer in 1122 stadsrechten worden verleend. De Duitse keizer bevestigt in algemene termen de verworven rechten van de in 753 verleende immuniteit (onder meer eigen rechtspraak) en stelt op aandrang van de burgerij een tarieflijst op voor de tol. De burgers krijgen het recht 12 schepenen voor rechtspraak en bestuur voor te dragen. De mogelijkheid schepenen voor te dragen, vermindert de afhankelijkheid van feodale heren en willekeur in de rechtspraak. De benoeming als schepenen is echter voor het leven en vacatures worden door coöptatie aangevuld. Al gauw overheersen namen als de Vries, Posch, Hardebolle en Ouderidder, rijke kooplui uit de oorspronkelijke handelswijk, de Stathe. Na de invoering van deze stadsrechten verdwijnt ook het laatste overblijfsel van de horigheid voor de Utrechtse burgerij; de verplichting een jaarlijkse tijns aan de bisschop af te dragen. In de oorkonden staat hier geen woord over, maar de tijns blijft alleen bestaan, indien inwoners wonen op grond die in bezit van de kerk is. De ministerialen van de bisschop zijn ontevreden over de vaste tarieven voor de tol als aanvulling op de stadsrechten, omdat hun mogelijkheden burgers, boeren en schippers af te persen, verminderen. Het komt tot gewelddadigheden. Hun strijd met de keizerlijke garde wordt gezien als een aanslag op de keizer en de daders

263 Aangezien er in het Midden-Oosten en Noord Afrika een groot tekort was aan arbeidskrachten is het waarschijnlijk dat hij, of handelaren in zijn gezelschap, voor de Utrechtse slavenmarkt kwamen.

264 het Sticht omvat de provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe, later alleen Nedersticht; de provincie Utrecht.

worden met de bisschop gevangen gezet of terechtgesteld. Na bemiddeling door andere bisschoppen en betaling van een losgeld komt de Utrechtse bisschop uiteindelijk weer vrij.

Eind 12de eeuw komen naast de 12 schepenen ook 12 Raadsleden in het Utrechts bestuur voor als vertegenwoordiging van de burgerij. De schepenen hebben een stem in de rechtspraak en de Raad heeft een algemene adviserende stem. Het stadsbestuur in Utrecht lijkt steeds meer op wat in de Vlaamse steden al gebruikelijk is en loopt voor op de ontwikkelingen in de rest van Nederland. De stad gebruikt ook het stadszegel voor de bevestiging van oorkonden en gilderegels. Het oudste stadszegel uit ca. 1196 toont Utrecht in haar toenmalige gedaante: de stedelijke omwalling uit 1122 met daarachter een tweede ommuring met de twee torens van de kerken. Daarbinnen een derde muur van de bisschoppelijke burcht met zijn zware toren als laatste versterking. Door de nieuwe stadswal verliest de bisschoppelijke burcht haar militaire betekenis en door de afbrokkeling van zijn positie wordt de burcht langzaam opgeslokt door de stad.

In 1122 wordt een voor het bestuur belangrijk besluit genomen: bisschoppen in het Frankische rijk worden niet langer door de keizer, maar door de paus benoemd op voordracht van plaatselijke betrokkenen. Dit biedt lokale graven de mogelijkheid de kandidaatstelling te beïnvloeden. In het Utrechts bisdom zijn de graven van Gelre en Holland geïnteresseerd. De bisschop wordt steeds meer een speelbal in regionale conflicten en de ministerialen blijven niet altijd trouw aan hun bisschop, want zij hebben ook eigen belangen te verdedigen. Al in 1133 laten zij hun bisschop in de steek wanneer hij in conflict komt met Floris de Zwarte, een broer van de Hollandse graaf Dirk VI. Het conflict betreft een voorgenomen huwelijk. Een adellijk huwelijk gaat in de eerste plaats over macht en dus over grondbezit. Aanspraken van de ene familie komen tegenover die van de andere te staan. De bisschop is van de andere familie, maar zijn gewapende macht en de burgerij houden zich afzijdig. De bisschop moet vluchten en Floris bezet de bisschoppelijke burcht. De bisschop van Munster spreekt er schande van: “*zij maken van het bisdom een hoerenkast en een paardenstal*”. Ook volgende bisschoppen worden geplaagd door opstandige ministerialen en burgers. In 1159 steunt de graaf van Gelre een opstand van de ministerialen, die in het Sticht de positie van de lagere adel innemen. Na een volgend door de bisschop verloren conflict met de Hollandse graaf in 1165 laat de Duitse vorst zich eeuwenlang niet of nauwelijks meer zien. Hij geeft het bisdom als steunpunt op.

De grote stormvloed uit 1170 slaat veenrug tussen Noord-Holland en Friesland weg en het vloedwater bereikt ook de omwalling van Utrecht. Vanaf de stadswal wordt een soort schelvis gevangen, een echte zeevis. Begin 14de eeuw blijkt uit de tol, dat van de tweeduizend vrachten in een jaar er slechts dertig van een Utrechtse eigenaar zijn. De binnenvaart brengt dus veel bezoekende schippers naar de stad. De handelsdrukte bij Utrecht wordt veroorzaakt door de aangelegde dammen bij Maarn en de Gein die overslag van goederen noodzakelijk maken. De goederen worden met kranen verladen in kleinere boten die door de stad varen of de boten worden over de dijk gesleept. In navolging van de schippers uit Hamburg wordt in Utrecht ook een gilde opgericht. Een dergelijk handelsgilde wordt een Hanze genoemd. Deze Hanze komt voor het eerst in 1233 in de schriftelijke bronnen voor, maar bestaat waarschijnlijk al langer. In 1177 verkrijgen de Utrechtse schippers vrijstelling van tol van de graaf van Gelre. Bij de ondertekening van het verdrag zijn voor het eerst zes niet adellijke burgers betrokken. De schippers en kooplieden hebben belang bij vrije doorvaart. Daarin ligt voor hen de reden de ene of andere partij te steunen.

Met de ontginning neemt de handel en het inwonertal in het gewest toe. De mogelijkheden tot ontginning in de omgeving raken uitgeput. Ook in Utrecht komt de trek naar de stad op gang om alternatieve bronnen van bestaan aan te boren. Van maximaal 100 inwoners in een tiental boerderijen bij een houten kerkje rond 800 telt Utrecht omstreeks het jaar 1200 3.000 inwoners. In de steden uit deze tijd staan vrijstaande, houten huizen langs een weg of aan de gracht. Daarachter liggen moestuinen, akkers, boomgaarden en gemeenschappelijke weiden. Houten huizen met daken van stro en een haard maken de stad kwetsbaar voor branden. Stenen huizen zijn nog voorbehouden aan adel of geestelijkheid. Ook Utrecht wordt een aantal malen door brand getroffen. Anders dan in Den Haag, waar blusmiddelen als emmers verplicht worden gesteld of Dordrecht, waar rieten daken verboden

worden, doet de Utrechtse bevolking boete, geleid door een barrevoets gaande bisschop. De bevolking groeit van 3.000 in 1200 tot 5.500 – 7.000 in 1300.

Het aantal inwoners van Utrecht:

Jaar:	Aantal inwoners
1200	3.000
1300	6.000
1400	13.000
1500	20.000
1600	30.000
1700	30.000
1800	33.000
1900	102.000
2000	233.667

Het aantal ambachtlieden groeit en naast kooplieden uit de Hanzesteden komen er handelaren gericht op de thuismarkt bij. Net als in andere steden bloeit de lakenindustrie en neemt het aantal brouwers snel toe. De grootste productietakken in Utrecht betreffen de leerbewerking en de fabricage van tegels en dakpannen. De aanwezige rivierklei leidt ook tot de herintroductie van de baksteen aan het einde van de 12de eeuw, waarmee de stadsmuur wordt opgetrokken. Daarvoor bestond de verdediging grotendeels uit een aarden wal omgeven door een gracht die de loop van de huidige singels in Utrecht volgde. In de loop van de 13de eeuw verschijnen de eerste vakwerkhuisen met bakstenen ingemetseld in het houten frame en dakpannen i.p.v. een rieten dak. De percelen aan de gracht worden nu volgebouwd; de vrijstaande huizen worden rijtjeshuizen.

Het Utrechtse patriciërsbestuur komt in de loop van de 13de eeuw onderdruk te staan. Het toegenomen aantal ambachtlieden wil zich laten gelden. In 1267 treden de aldermannen voor het eerst op als vertegenwoordigers van hun gilden, nu nog in samenwerking met de zittende Raden en de Schepenen. Maar in 1274 breekt in Kennemerland een boerenopstand²⁶⁵ tegen de adel uit. De vonk slaat over naar Utrecht en onder aanvoering van de aldermannen van de gilden keert de bevolking zich tegen de patriciërs. De zittende Schepenen en Raden worden uit hun ambt gezet en uit de stad verjaagd. In een ware revolutie nemen de vertegenwoordigers van de ambachtsgilden het stadsbestuur over. Twee jaar houdt het gildenregime stand tot het leger van de bisschop de oude orde herstelt. Weer twee jaar later worden de laatst overgebleven vertegenwoordigers van de gilden uit het stadsbestuur gezet en is de restauratie compleet. Een groot aantal Utrechters wordt verbannen. De bisschop heeft nu de steun van de Hollandse graaf die daardoor feitelijk meer grip op het Sticht krijgt. Strategische bezittingen als de bisschopskastelen in Rhenen en Montfoort neemt de Hollandse graaf over. Hij krijgt de macht over de Vecht en doordat hij daar piraterij toelaat, wordt de vaarroute langs de Hollandse steden belangrijker en verschuift het zwaartepunt van de handel naar Dordrecht. Ministerialen als Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden moeten de Hollandse graaf als leenheer erkennen. Korte tijd later vermoorden zij de Hollandse graaf na een mislukte ontvoering met als doel het veilig stellen van hun (handels)belangen.

In 1304 nemen de Utrechtse gilden opnieuw de macht over. Nu met steun van de Vlaamse gildenbroeders die de stad belagen en de bisschop in gijzeling nemen. In Utrecht speelt een schatrijke patriciër, Lambert de Vries, een rol. De vader van Lambert de Vries trad al op als financier voor de Hollandse graaf en zijn zoon is daarom in 1192 geridderd. Hij is vermoedelijk als eerste burger in de lage landen in de adelstand verheven. Maar zes jaar, nadat hij tot ridder is geslagen, verliest hij in Utrecht zijn ambt als eerste schepen aan een andere patriciërsfamilie en wordt hij in ballingschap gestuurd. Hij mag in 1301 terugkeren in de stad, maar blijft uitgesloten van bestuurlijke functies. Dat zint hem niet en als de Vlaamse invallers de stad belegeren, laat hij zijn drie tegenstrevers

²⁶⁵ Een boeren opstand in de ogen van Utrecht, West-Fries verzet tegen de Hollandse graaf in de ogen van getroffen steden als Alkmaar en Haarlem.

vermoorden. De andere schepenen worden verbannen. De Vries krijgt steun van de gilden bij het verdrijven van het oude stadsbestuur, maar tegen een prijs: de ambachtslieden van de gilden willen een belangrijke stem in het gemeentebestuur. Op 8 mei 1304 kondigen zij de ‘gildenbrief’ af: *“wij, aldermannen van de gilden in Utrecht, maken bekend dat wij omwille van het algemeen nut van stad en land van Utrecht na gemeenschappelijk overleg het volgende hebben besloten”*. In grote lijnen wordt het toekomstig bestuur van de stad uiteengezet. De aldermannen kiezen jaarlijks de 24 leden in de Raad die op hun beurt de 12 schepenen voor het dagelijks bestuur en de rechtspraak kiezen. De gilden democratie zal in Utrecht standhouden tot Karel V in 1528 de macht in de stad overneemt en de bestuurders verbiedt tekenen van waardigheid – een rode kraag afgezet met zilver – als een soort burgemeestersketting te dragen.

Lambert de Vries heeft niet lang plezier van zijn steun aan de ‘stadsgreep’. In 1305 keert de bisschop terug nadat hij buiten de muren akkoord is gegaan met de voorwaarden van de gilden. De Vries zal echter vervolgd worden voor moord en vlucht de stad uit om niet meer terug te keren. De bisschop moet de stad delen met de gilden, maar is af van de machtige patriciërs in het stadsbestuur. De partijen verenigen zich op het doel ‘pais en vrede’ te bewaren, want met deze rust is de welvaart van de stad gediend. De Raad stelt de belastingen en de accijnzen vast en de gilden garanderen eerlijke concurrentie en een veilige handel. De bestuurlijke rol van de schout onder de vleugels van de bisschop wordt overgenomen door burgemeesters die door Raad en Schepenen zijn benoemd. De schout rest slechts een uitvoerende taak in de rechtspraak. Voor kleinere overtredingen op kerkelijk grondgebied probeert de geestelijkheid vast te houden aan haar eigen rechtspraak. Burgers hebben echter altijd het recht voor de eigen rechtbank te verschijnen desnoods in beroep. Einde 14de eeuw raakt de rol van kerkelijke rechtspraak daarom uitgespeeld. De burgers genieten een grotere rechtszekerheid.

De breuk met het verleden is, dat benoemingen niet meer voor het leven gelden en dat gewone ambachtslieden toegang tot het bestuur krijgen. Voor belangrijke beslissingen, het verhogen van belastingen of een oorlogsverklaring bijvoorbeeld, komen naast de Raad en de schepenen ook de alle aldermannen bijeen, 78 in getal in 1341 en na 1370 oplopend tot 156 maximaal. Voorkomen moest worden dat de macht weer in handen van slechts enkelen zou komen. Broers of vaders en zonen mogen daarom niet meer tegelijkertijd zitting in het bestuur hebben. Ook worden burgers die in dienst zijn van adel of geestelijkheid uitgesloten van de bestuurlijke functies. In functie gekozen leden mogen een volgend zittingsjaar niet terugkeren en voor belangrijke functies geldt zelfs een wachttijd van drie jaar. Aan de andere kant brengt het bestuur veel werk met zich mee: je moet bemiddeld zijn om het verlies aan werkdagen voor de onbezoldigde functies te compenseren. De macht komt zo toch weer in handen van een aantal rijke burgerlijke, niet meer uitsluitend adellijke, families, gezien het beperkte aantal familienamen in het stadsbestuur, dat ook na invoering van de gildendemocratie veelvuldig voorkomt.

De verkiezingen lopen getrapt. Elk gilde kiest haar eigen vertegenwoordigers en deze aldermannen kiezen de 24 leden van de Raad die de 12 schepenen kiezen. Het aantal gilden neemt toe tot 21. In 1341 wordt dit het maximum aantal. Nieuwe ambachten worden in het vervolg bij het kleinste gilde gevoegd, zodat de aantallen evenwichtig verdeeld blijven en de taken evenredig kunnen worden verdeeld over 11 waken. Deze 21 gilden wijzen na 1341 door jaarlijkse loting ieder vijf kiesmannen aan die samen de Raad kiezen. Verkiezing door loting is een oude traditie. Ook in Zutphen worden vertegenwoordigers in het gemeentebestuur op deze wijze aangewezen. Gemerkte dobbelstenen of bonen worden in een leren buidel gestopt en op de jaarvergadering moet elk lid een lot trekken. De leden met een gemerkte steen treden in dat jaar op als kiesman. Tot slot wordt halverwege de 15de eeuw de geheime stamprocedure beschreven – ‘het bonen’ – die gevolgd wordt, wanneer geen overeenstemming kan worden bereikt. Bij onenigheid over een besluit of een kandidaat krijgt ieder een boon. Elk raadslid stopt zijn hand in mutsen die aan de alternatieven verbonden zijn en laat zijn boon achter in de muts van zijn keuze. Na afloop van de procedure worden de uitgebrachte stemmen, het aantal bonen in de mutsen, op de schatkist geteld. Het voorstel of de kandidaat met de meeste stemmen is verkozen.

Burgerschap van Utrecht kan worden verworven via het lidmaatschap van een gilde. Het burgerrecht is bestemd voor kinderen van burgers, gildeleden of kan worden gekocht. Dat laatste biedt de stad inkomsten. Het burgerschap staat niet alleen voor ambachtslieden open. Ook anderen die de stad van dienst zijn, zoals schutters of boomsluiters kunnen het burgerschap verdienen. De kanunniken zijn op enkele ereburgers na uitgesloten van het burgerschap. Wellicht daarom proberen deze monniken van Utrecht het belang van de Sint Maartenskerk en daarmee hun eigen rol te benadrukken. In 1321 start de bouw van de 100 meter hoge Domtoren die 60 jaar in beslag zal nemen. „*Noem het een groot uitgevallen reclamezuil*” zegt de geschiedenis van de stad Utrecht erover. De bouw roept ook kritiek op: „*is al dat geld niet beter besteedt aan de armenzorg?*”.

Het Nedersticht en de stad Utrecht vallen inmiddels onder invloed van de Hollandse graaf. Een nieuwe bisschop in Utrecht probeert zich onafhankelijker op te stellen. Hij beschuldigt de graaf ervan piraten en roofridders toe te staan aan de Vecht. Wanneer Hollands gezinde Schepenen worden afgezet, is de maat vol. De Hollandse graaf besluit in 1345 krachtig in te grijpen, voordat hij de Friezen bij Stavoren een lesje zal leren. De aanval komt voor Utrecht onverwacht. De Utrechtse wapenmeester heeft juist de Hollandse graaf 8.000 pijlen²⁶⁶ geleverd, aannemend dat deze voor de veldtocht tegen Friesland nodig zijn. Na acht weken belegering door een grote overmacht van ca 30.000 man kiest Utrecht eieren voor haar geld. Vierhonderd burgers volgen de bisschop om blootshoofds en barvoets vergeving te vragen en trouw te zweren aan de Hollandse graaf. Zijn gezag is hersteld, de belegering wordt opgeheven en het leger trekt ten strijde tegen de Friezen. Bij Stavoren zal de Hollandse graaf Willem IV sneuvelen, waardoor hij niet als Duitse keizer kan worden gekroond. Na de belegering van Utrecht wordt de stadsmuur snel afgebouwd en de omringende gracht verbreedt tot ruim 20 meter.

Sinds de gildebrieff van 1304 valt de bewaking van de muren toe aan de trotse gildeleden. De muur is in ‘waken’ (vakken) verdeeld en ieder gilde verzorgt de bewaking en het onderhoud van het eigen deel. In de nacht houden op elk vak twee gewapende leden de wacht. Ook in de stad lopen leden hun ronde om de stad te behoeden „*voer brant oftte voer enich ongheval*”. De bewaking bij de poorten gedurende de dag wordt in bezoldigde dienst uitgevoerd. Zo bewaart de stad rust en orde. De gilden richten zich op een eerlijke concurrentie (vergelijk het maximum aantal vaten dat in Delft gebrouwen mag worden) en regelen de kwaliteit van hun waren. Zij zorgen ook dat de verplichtingen tot deelname aan de schutterij en de nachtwacht worden nagekomen. De oudst bewaarde oorkonde van de wijnkopers schrijft geijkte maten voor en zorgt zo voor eerlijke handel. Dure Franse of Spaanse wijn moeten apart gehouden worden van goedkopere Rijnlandse wijnen. Bij het aanslaan van een nieuw vat moet dit vat ter keuring gemeld worden. Versnijden is uit den boze, op overtreding staat een boete en bovendien wordt de bodem uit het vat geslagen. De kleermakers nemen de bepaling op, dat handelaren van buiten de stad alleen op zaterdag waren mogen verkopen. Zelf mogen zij met niet meer dan 1 kraam op de markt staan. Bij klachten beoordeelt een commissie van twee deskundigen het geleverde werk. Als de klacht gerond is wordt een boete geheven en moet de koopsom terugbetaald worden. Alle reglementen bepalen dat vechtpartijen en schreeuwen tijdens vergaderingen zijn verboden. Voor leden die overlijden, wordt de begrafenis en de mis verzorgd.

Gezien de uitbreiding van het aantal gebouwen en de aanleg van nieuwe straten blijft Utrecht in de 14de eeuw groeien. Het aantal gasthuizen voor reizigers, pelgrims of armen wordt uitgebreid voor het eerst ook op initiatief van particulieren. De huizen aan de gracht worden voorzien van kelders van baksteen die rechtstreeks toegang tot de lage kade krijgen, een typisch Utrechtse oplossing. Steeds meer huizen en gevels worden in baksteen opgetrokken. De stenen revolutie vinden we ook terug in de eerste bestrating, blijkt uit de stadsrekeningen. Tussen Utrecht en de Bilt wordt de eerste, buiten de stad gelegen weg bestraat. In de 15de eeuw doet de stad een poging de prostitutie te reguleren en buiten de muren te verplaatsen, waar de pottenbakkers hun brandgevaarlijke ovens hebben en scheepslui kroegen bezoeken. Beruchte kroegen zijn de Zeemeermin, de Eenhoorn en Opten Scupstoel. De schopstoel is een populaire straf, waarbij de veroordeelde van enige hoogte in een vuilnisbelt beland.

Als tegenwicht voor de ontwikkelingen in Holland vormt ook het Nedersticht (ruwweg de huidige provincie Utrecht) rond 1360 haar eigen Staten. Utrecht stelt zich weer onafhankelijk op en de

266 Schutters in Holland, M. Carasso-Kok en J. Levy van Halm, met Paul Knevel e.a.

bisschop gaat op krijgstoet naar Arnhem om zich in 1371 te mengen in een Gelderse opvolgingskwestie. De bisschop wordt een jaar later, terwijl hij “*zich hoofs onderhield en danste met de hertogin*” overrompeld door de tegenpartij, de Bronkhorsten. De bisschop kan ternauwernood vluchten en de hele Utrechtse schutterij trekt uit ter ondersteuning. Onderweg wordt Ravenswaaij verwoest en de bisschop wordt ontzet. Ook aan de Hollandse grens met het Sticht zijn er voortdurend gewapende conflicten waarbij vooral IJsselstein het moet ontgelden. Begin 15de eeuw laait het conflict weer op wanneer de Hollandse Kabeljauw van Arkel de toegang tot de Lek afsluit. IJsselstein wordt door Utrechternaren platgebrand.

Opmerkelijk is dat Utrecht concurrent Dordrecht bij de Kabeljauwen rekent, terwijl de stad in eerste aanleg Hoeks is. Hier blijkt uit, dat een concurrent eenvoudigweg bij de vijandige partij wordt ingedeeld. Het Hoekse Utrecht wordt meegezogen in de Hollandse conflicten en vindt ook Gelre tegenover zich. De stad is gevangen in haar geografische positie en Holland blijft de baas over de Vecht. Veel handelsschepen gaan verloren en zelfs in Brabant wordt de neus van Utrechtse handelaren afgesneden. Er wordt met gelijke munt terugbetaald. Bezittingen wisselen steeds van eigenaar, want er moet losgeld betaald worden. Boeren op het onbeschermd platteland en de schippers, die zich buiten de veilige stadsmuren moeten wagen, worden het zwaarst getroffen door de twisten. Utrecht steunt vergeefs Jacoba met het Hoekse Gouda, Oudewater en Schoonhoven. In 1428 volgt een wapenstilstand en wordt een voor de stad kostbare vrede met Holland en Gelre gesloten.

Uit de Utrechtse rekeningen van 1380 blijkt dat er jaarlijks een wedstrijd boogschieten wordt gehouden, het koningsschieten op de papegaai, omlijst met muzikanten en een toneelstuk over Sint Joris die een jonkvrouw van de draak redt. De schutterij van de Utrechtse gilden stamt vermoedelijk uit 1304. Ook in Utrecht moeten alle inwoners de stad kunnen verdedigen. De schutterij, een geoeftend en uit vrijwilligers bestaand elitekorps, vormt de kern van de stedelijke troepenmacht. Als de troepenmacht op expeditie gaat, valt de taak de muren te bewaken en de stad te beschermen toe aan de achterblijvers, ook de vrouwen.

Tijdens interne politieke spanningen met een hongeroproer en protesten tegen verhoging van accijnzen in 1460 tracht de Raad samen met de bisschop de invloed van de gilden te beperken. Ook de schutterij wordt aangepakt en alle leden worden ontslagen. De Raad stelt samen met de officieren (homannen) nieuwe, betrouwbare schutters aan, niet meer dan 25 per homan. Het totaal komt nu op 300, voorheen waren het 400 schutters. “*Oude ofte onmachtige goede mannen, die altoes 't beste gedaen*” hadden, mogen als boventallig lid aanblijven. Te dikke nieuwe leden worden slechts met de piek bewapend. Voor het gebruik van de stadsdoelen moet voortaan rekenschap aan de Raad worden afgelegd. Langzamerhand probeert de bisschop zijn oude machtspositie te hernemen, niet langer met de steun van de Duitse vorsten, maar nu als vertegenwoordiger van het Bourgondische huis.

Rond 1500 telt Utrecht 20.000 inwoners. De rol van de rechtspraak als wreker van onrecht komt hoofdzakelijk tot uitdrukking in het heffen van boetes en het uitspreken van verbanningen. Een handelaar die slechte waar verkoopt moet boeten door vernietiging van zijn waren en komt aan de schandpaal. Het aantal doodstraffen blijft in de eerste helft van de 15de eeuw beperkt tot 70. Het aantal lijfstraffen blijft daar nog onder. In 97% van de gevallen gaat het om financiële genoegdoening. Het klimaat verhardt in de loop van de 16de eeuw, het aantal doodstraffen stijgt en met marteling worden bekentenissen afgedwongen. Eer speelt een belangrijke rol in de gemeenschap. Een als beledigend ervaren opmerking of een verkeerde blik leidt al gauw tot een vechtpartij. De Raad verbiedt daarom het dragen van lange messen, harnassen of gezichtsbedekking in de stad.

De Raad stelt zich vaderlijk op en vaardigt regels uit, die de lastige burgers van de stad niet willen begrijpen of opvolgen. Een voorbeeld van deze relatie is zichtbaar tijdens een opstand tegen accijnshogingen. In 1512 wil de Raad accijnzen op meel verhogen. De maatregel verhoogt de prijs van een basisbehoefte en treft ieder. Als de eerste protesten in een herberg klinken, worden de aanstichters gevangen gezet. De gevangenen worden echter gewapenderhand bevrijd en het stadhuis wordt belegerd “*tot alles geregeld is*”. De Raad gaat overstag en schrappt de voorgenomen accijnshoging

op voorwaarde dat de opstandige gildeleden “*voortaen goede kynder wesen*”. De overheid mag als een vader gehoorzaamheid van zijn kinderen verwachten.

De twisten komen in Utrecht ook naar voren bij de bisschopsverkiezing. Een opvolgingskwestie leidt tot verkiezing van twee kandidaten; de ene door het Sticht en de ander door de paus na veel buitenlandse druk. Oversticht met Groningen en Zutphen houden vast aan de eigen kandidaat, maar de stad Utrecht laat schoorvoetend de pauselijke kandidaat toe. In zijn gevolg komen ook verbannen burgers in de stad terug die wrok koesteren. Een burgemeester wordt op zijn ziekbed vermoord en de pauselijke bisschop doet er niets tegen. Hij keurt de wraakacties zelfs goed en verspeelt zijn krediet. Na gevechten in de stad kan de tegenkandidaat de bisschopszetel weer innemen en doet de paus de stad in de ban. Het slagersgilde heeft de verliezende, pauselijke partij gesteund en wordt opgeheven. Als slagers mochten zij als enige in de stad nog lange messen dragen. Hun beroep oefenen zij uit vlakbij het stadhuis aan de Stadhuisbrug, waardoor zij een bedreiging vormen. De slagers worden over de andere gilden verspreid en het vleeshuis achter het stadhuis wordt verplaatst. Ondanks de twisten is het in de stad achter hoge muren veilig. Voor ambachtslieden is het een gouden tijd. Uit de rekeningen blijkt dat een metselaar in stadsdienst in deze periode twee keer zoveel verdient als zijn collega een eeuw later. De ‘koopkracht’ groeit tussen 1420 en 1480, daalt daarna licht en neemt na 1620 sterk af. Na het overlijden van een Bourgondische vorst, Karel de Stoute, worden eind 15de eeuw oude vrijheden en rechten teruggeëist, in Holland door de gilden en in Utrecht en Gelre vooral door oude adel onder aanvoering van de Hoekse partij. De ingang gezette centralisatie van bestuur plaatst lagere adel steeds meer buiten spel. Ook de gilden in de stad en vertegenwoordigers van de steden in de Staten komen met lege handen te staan.

Uit de rekeningen van Utrecht blijkt dat een kruisboog in 1481 elf gulden kost en pijlen worden aangeschaft voor vijf gulden per duizend. In 1482 worden 400 vuurpijlen aangeschaft en in 1511 nog eens 1500. Hoewel de Utrechtse schutterij nog steeds een geduchte macht vormt, boet het aan belang in door de inzet van huurlingen en kanonnen. Utrecht wordt belegerd en capituleert op 3 september 1483 voor de Habsburgers die de Bourgondiërs inmiddels zijn opgevolgd. De stad ligt tussen twee vuren met Gelre in het anti-Habsburgse kamp op de andere vleugel. Een voordeel van een dergelijke positie is dat met het uitspelen van beide rivalen de onafhankelijkheid gediend kan worden. Hollandse troepen bezetten de stad weer en op 21 oktober van het jaar 1528 doet de bisschop afstand van zijn wereldlijk gezag ten gunste van Karel V. Het stadsbestuur laat de klok luiden om de burgerij te verzamelen voor deze belangrijke mededeling. Er komt een nieuwe heer en een andere leer zegt dit hoofdstuk in de geschiedenis van Utrecht. Tien dagen later benoemt Karel V een nieuwe stadhouder, burgemeesters en de schepenen. De macht van de 24 Raden wordt sterk ingeperkt. De gilden staan in het stadsbestuur buiten spel en houden alleen hun taak als belangenbehartiger voor de leden over. Zij zien toe op de kwaliteit van de handelswaar en een eerlijke concurrentie naast hun zorg voor zieken, armen en weduwen of wezen. De organisatiegraad onder de ambachtslieden blijft hoog. Halverwege de 16de eeuw is – knechten meegerekend – 80 tot 90 % georganiseerd. De twisten zijn beëindigd als 25 jaar later Gelre valt en de 17 Nederlanden worden verenigd onder het Habsburgse huis. Voor rijke kooplieden en invloedrijke families breekt een welvarende periode aan, maar ambachtslieden, hun knechten en dagloners moeten het met minder doen.

Naast prediking van een nieuwe leer, worden nieuwe ideeën ook via onderwijs verspreid. In Utrecht worden lagere scholen en een handelsschool opgericht. Van de – al langer bestaande – Latijnse scholen groeit de Hieronymus school uit tot stedelijk gymnasium van waaruit humanistische ideeën worden verspreid. Wederdopers vinden ook aanhangers in Utrecht. Op weg naar hun heilstaat Munster, waar gemeenschappelijk bezit wordt gepropageerd, worden Utrechters opgepakt bij hun overstap op een schip in Amsterdam. Zij worden veroordeeld, onthoofd en hun lichamen geradbraakt. Tegen de verspreiding van de ketterse leer kondigt de vorst in Brussel zijn bloedplakkaten af. Het is niet alleen een kerkelijke aangelegenheid meer, maar ook een overtreding tegen de vorst. Protestanten uit Utrecht bezoeken elders hagepreken, die tot 15 augustus 1566 niet in het Sticht kunnen worden gehouden. Op 25 augustus slaat de vonk in de stad over en eisen protestanten ook in Utrecht eigen kerken op bij het stadsbestuur. De schepenen proberen uitstel te krijgen om bloedvergieten te voorkomen en vragen acht dagen voor overleg. De calvinistische afgevaardigden vragen de schepenen

dit zelf aan de samengestroomde menigte te vertellen. Daarop woedt ook in Utrecht gedurende twee dagen de Beeldenstorm. Onder de 600 stormers zijn ambachtslieden, 'weversjongens, meesters en huislieden', in de meerderheid. De sociale onrust uit zich dus ook bij deze Beeldenstorm. Alleen de Domkerk wordt gespaard vanwege de mildheid van de paters en monniken die, anders dan dominicanen en franciscanen, niet aan de bestrijding van ketters hebben deelgenomen.

Het stadsbestuur besluit een kerk ter beschikking van de protestantse eredienst te stellen en belooft een tweede als dit te weinig is. Een maand later wordt deze overeenkomst namens de vorst ongeldig verklaart. De Spaanse koning heeft Alva gestuurd om de orde te herstellen en wraak te nemen. In zijn ogen is ketterij een gruwel. Alva bezoekt Utrecht op 8 augustus 1568. De invoering van nieuwe belastingen en zijn brute vervolgingen leggen een nieuwe bodem onder het verzet. 220 Utrechters worden vervolgd en 65 onthoofd, waaronder een 80-jarige weduwe, wiens misdaad het is dat zij huisvesting had geboden aan een hageprediker en een Beeldenstormer. De anderen worden verbannen of moeten dienen aan de riemen op een galei. Alva ontnemt de Staten en de Raad hun bevoegdheden. De Raad is in het vervolg goed voor het voeden en huisvesten van het Spaanse leger.

Eind 1576 sluit Utrecht zich aan bij het verzet tegen de Spaanse vorst en start het beleg van de gehate, door Karel V al gebouwde, dwangburcht in de stad waar de Spaanse troepen zijn gelegerd. Op 11 februari 1577 worden de Spaanse troepen uit de stad verdreven. Pas in 1579 wordt weer een kerk vrijgegeven aan de Calvinisten. De terughoudendheid van het stadsbestuur en de invloed van de katholieke geestelijkheid in de stad leiden nog datzelfde jaar tot een nieuwe Beeldenstorm. Opnieuw blijft de Domkerk ongemoeid. Nu gaan 3 kerken naar de Calvinisten, blijven 3 kerken rooms en de zevende kerk komt in handen van een prediker met een gematigde protestantse koers. Het jaar daarop volgt het verraad van Rennenberg uit 1580 in Groningen. Hij geeft het gezag over Oversticht weer in handen van de Spaanse vorst. Groningse kooplieden verwachten heropleving van de handel. In Utrecht staat rooms nu gelijk aan Spaansgezind en ook de Domkerk moet het ontgelden. Op 7 maart 1580 raast een derde Beeldenstorm door Utrecht. De inmiddels overleden bisschop mag op 30 augustus nog worden bijgezet in de Domkerk. Het is de laatste katholieke eredienst in de kerk. Aan een hele reeks bisschoppen in de stad sinds Willibrord komt voorlopig een einde.

De kerken worden opnieuw verdeeld nu alleen over de nieuwe godsdiensten; Luthers, wederdoper of fanatieke Calvinist, die ook in Utrecht slechts 10 % van de bevolking uitmaken afgaand op de deelname aan het avondmaal. De onafhankelijke, gematigd protestantse, zevende kerk blijft bestaan. De andere katholieke bezittingen krijgen een nieuwe bestemming of worden gesloopt. De pacht-opbrengsten uit kerkelijk bezit in Utrecht komen toe aan het stadsbestuur. Dit verlicht de last voor de strijd tegen de Spaanse overheersing. Voor de nonnen in het klooster wordt een milde aanpak gekozen. Zij mogen blijven op voorwaarde dat geen nieuwe leden worden aangenomen. Dat hiermee de hand wordt gelicht, wordt gedoogd. In 1596 treedt bijvoorbeeld nog een zuster toe in het Agnietenklooster.

De stad vaart wel bij het aanbreken van de Gouden Eeuw en groeit verder. Er komen vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden, zij het minder dan in de Hollandse steden. Het gilde van wapensmeden groeit en hun geweren vinden in heel Europa gretig aftrek. De goudsmeden zijn talrijk en verkopen hun sieraden nu ook aan particulieren. Hun gilde telt in de periode van 1598 tot 1616 veel meesters met een merkteken, 133 in getal. Die zijn niet allemaal tegelijk actief in Utrecht, er komen nieuwe bij en anderen reizen naar hoven elders in Europa. Maar het is een opmerkelijk hoog aantal goudsmeden, hoger dan in andere steden. Ook in Utrecht wordt in 1577 een belasting op schoorstenen ingevoerd. Het is de oorsprong van de belasting op onroerend goed. Voor een groot huis met meerdere schoorstenen moet meer belasting worden betaald dan voor een klein huis met een enkele schoorsteen. De heffing bedraagt per schoorsteen 20 stuiver per jaar en het dubbele voor schoorstenen van bakkerijen of smederijen. Het tellen van schoorstenen leidt tot groot verzet in de stad. De schutters, die de leden van het stadsbestuur vergezellen, worden regelmatig onder verwensingen de toegang ontzegd. De Bakkerssteeg wordt afgesloten en het advies van de bakkers is de schoorstenen maar vanaf de brug te tellen.

De schutterij bestaat vanaf 1573 uit acht vaandels die elk een wijk krijgen toegewezen om te bewaken. De namen zijn ontleend aan hun vaandels: Papenvaandel, Fortuyn, Turkije, Bloedkuil, Swarte Knechten, Oranjestam, Pekstokken en Handvoetboog. De laatste naam doet vermoeden dat de hand- en voetboog zijn samengevoegd. Het Papenvaandel betekent niet dat de leden nog paaps, katholiek, zijn. Alle hoofdmannen komen uit calvinistische kring. De schutters werpen zich als vanouds op als vertegenwoordigers van de burgerij.

De fanatiekste calvinistische leden van de schutterij komen voort uit geharnaste Brabantse en Vlaamse vluchtelingen. Utrecht dreigt van een roomse hoofdzetel in het andere uiterste te vervallen. Orthodoxe Calvinisten willen alleen mensen zuiver in de leer toelaten; zuiver niet alleen in de kerk maar ook daarbuiten in het maatschappelijk leven. Voor hun gedrag moeten de burgers zich verantwoorden voor het kerkbestuur. Ontzegging van deelname aan het heilig avondmaal of uitsluiting als lid van de kerk kan het gevolg zijn. Er dreigt een calvinistische theocratie te ontstaan. Een deel van de regenten in het stadsbestuur, halve papen in de ogen van de orthodoxe Calvinisten, wordt verbannen, waaronder de secretaris van de Staten die een belangrijke rol bij het opstellen van de Unie van Utrecht vervulde. Als vertegenwoordiger van de Staten is hij juist verantwoordelijk voor de inperking van de invloed van de gilden op de stad. Steun voor de machtsgreep vinden de Calvinisten bij Leicester, de Engelse gezant die in Utrecht verblijft. Utrecht raakt in isolement, wanneer zij via de gezant de soevereiniteit over de jonge Republiek aanbieden aan koningin Elizabeth van Engeland. Op de achtergrond speelt de oude vijandschap met het steeds machtiger Holland. Utrecht vindt zich zelf belangrijk en wil zich niet zonder slag of stoot schikken in de Republiek. Stadhouder Maurits verschijnt voor de poorten met zijn leger en plaatst in 1588 de plaatselijke schutterij gewapenderhand onder zijn commando. Twintig van de veertig raadsleden worden vervangen door nieuwe kandidaten die in voorgaande jaren niet in de schutterij hebben gediend. De secretaris van de Staten wordt door Maurits in zijn functie herbenoemd. Het nieuwe libertijnse, niet orthodoxe bestuur, zoekt definitief aansluiting met Holland.²⁶⁷ Zij hebben geleerd dat isolement niet houdbaar is. De zuivere kerk wordt weer een brede volkskerk.

Tijdens het 12-jarig bestand met Spanje komen de oude belangentegenstellingen in Utrecht weer bovendrijven. Op 31 januari 1610 pleegt de schutterij weer een machtsgreep die nu niet alleen door protestantse maar ook door katholieke leden wordt gesteund. De ambachtslieden lopen te hoop voor het stadhuis en eisen het ontslag van het stadsbestuur. Het stadsbestuur verklaart niet te 'willen dienen tegen de wensen van de burgerij'. Als vertegenwoordigers van de bevolking benoemen de schutters een nieuw stadsbestuur. De Utrechtse Statenvergadering weigert dit bestuur te erkennen en stuurt een commissie om te bemiddelen. Diverse pogingen mislukken en dan verschijnt Frederik Hendrik weer met een leger voor de poorten en biedt bindende arbitrage aan. De Utrechtse Staten worden nog beheerst door oude adellijke- en patriciërfamilies. Zij weten in mei de oude orde te herstellen. De strijd van de adel met de ambachtslieden om de macht in Utrecht woedt voort.

Ook in Utrecht komt de kwestie van predestinatie aan de orde die de Republiek dreigt te verscheuren. Een nieuwe predikant hangt Arminius' leer aan in de kwestie van het aanvaarden dan wel verwerpen van gods genade. Dit introduceert de vrije wil bij de mens, die in de ogen van steile Calvinisten ten koste gaat van de almacht van god en de orthodoxen vliegen in de gordijnen. Het meer vrijzinnige stadsbestuur stelt huurlingen aan om te voorkomen dat zij de macht weer overnemen. Doordat Maurits inmiddels in Den Haag de kant van de orthodoxen en daarmee de theocratie heeft gekozen, kan niet meer gerekend worden op het leger. Dat steden als Utrecht zelf huurlingen aanstellen, wordt door Maurits weer opgevat als verraad. Hij pleegt een staatsgreep en laat in Den Haag raadspensionaris van Oldenbarnevelt terechtstellen. In Utrecht onderstreept hij op 31 juli 1618 zijn machtsgreep door op het Neude de huurlingen te ontwapenen. De herbenoemde secretaris van de Utrechtse Staten wordt nu gearresteerd en pleegt zelfmoord. Maurits laat zijn kist naar Den Haag brengen om de dode secretaris daar alsnog aan de galg te hangen.

²⁶⁷ Stadhouder Maurits geeft in Utrecht steun aan een libertijns bestuur en stuurt de preciezen onder de Calvinisten naar huis, maar zal in Den Haag de kant van orthodoxe contra remonstranten kiezen om Johan van Oldenbarnevelt dwars te zitten.

Regenten uit de kring van calvinistische koopmannen die trouw zijn aan Maurits komen weer aan de macht. Maurits benoemt ook een nieuw gewestelijk- en stadsbestuur voor Utrecht en sluit zowel de gilden als – voor het eerst in Utrecht – ook de oude adel uit. De benoeming van de bestuurders is voor het leven. Ook de 40 Raadsleden zijn voor het leven benoemd en opvallende vacatures worden door coöptatie vervuld. Deze raad kiest vervolgens de schepenen en burgemeesters. In het bestuur komen geen ambachtslieden meer voor. Maurits bepaalt voor de zekerheid dat hij schepenen en burgemeesters mag vervangen. Voor het eerst maakt dit bestuur bij liefdadigheid een onderscheid tussen ‘echte’ en ‘luie’ armen. Echte, behoeftige armen zijn ziek en ook de weduwen en wezen vallen eronder. Maar armen ‘recht van lijf en leden’ zijn lui en voor hen worden werkhuizen opgericht. Deze werkhuizen vinden navolging in Amsterdam en andere steden.

De ambachtslieden staan opnieuw buiten spel en de groei van de stad stagneert. Utrecht wordt door diverse Hollandse steden ingehaald. Door een sterfte overschot zijn nieuwe bewoners ondanks de stagnatie welkom. Ongeveer 45% van de inwoners is buiten de stad geboren. Het burgerschap van Utrecht kost in deze periode 25 gulden. In 1636 krijgt Utrecht een universiteit en wordt de textiel industrie gestimuleerd. Fabrikanten krijgen gratis burgerschap aangeboden en mogen zich vestigen in leegstaande kloosters. Er komen veel Duitsers naar de stad en de groei komt langzaam weer op gang. De anti-katholieke stemming in het bestuur leidt in 1648 nog tot verzet tegen de vrede van Munster. In de komende periode is het aandeel katholieken onder der bevolking stabiel op 1/3 van de inwoners. Zij kerken in zogenoemde schuilkerken die als zodanig van de staat niet herkenbaar zijn. Processies moeten achterwege blijven. De overige 2/3 is protestant waaronder een klein aantal Lutherse (4%).

Na de vrede van 1648 duurt het niet lang eer de Fransen Nederland binnenvallen. In 1672 trekt het Franse leger richting Utrecht. Het is een angstige en verwarde periode. De vraag is of de stad verdedigd kan worden. Zal de stad zich verzetten en wil het Staatsleger steun verlenen? De stadhouder eist een vrij schootsveld, waarvoor de wijken buiten de muren opgegeven moeten worden tot consternatie van de 20% onder de burgerij die daar woont. In het geheim is al besloten dat het Staatse leger zich achter de waterlinie zal terugtrekken. De stad wordt niet verdedigd en Utrecht capituleert voor de Fransen met behoud van privileges op voorwaarde dat geloofsvrijheid wordt gegund. De bezetter verlangt een bijdrage uit de stadskas van 180.000 gulden en het leger van 8.000 man moet worden gevoed en gehuisvest. De bezetting duurt niet lang. Op 23 november 1673 is er een laatste mis in de Domkerk en krijgen de burgemeesters de sleutels van de stad terug. De Franse belofte de stad niet plat te branden, kost nog eens 450.000 gulden. Omdat gewest en stad niet meer dan 250.000 guldens in kas hebben, nemen de Fransen 14 gijzelaars mee. Zo hebben zij zekerheid dat de ontbrekende 200.000 gulden nog betaald zal worden.

In de ogen van de door Holland gedomineerde Staten Generaal is Utrecht te gemakkelijk gecapituleerd en wordt de stad en het gewest onder centraal gezag geplaatst. De leden van het gewestelijk bestuur en de 40 Raadsleden worden weer uit hun functie gezet en Utrecht wordt onder curatele geplaatst. De stadhouder krijgt opnieuw het recht de 40 Raadsleden te benoemen en jaarlijks de schepenen en de burgemeesters aan te wijzen. *“Het bestuur wordt gevuld met vreemdelingen die de weg naar het stadhuis gewezen moet worden”*. Gelderland en Overijssel ondergaan hetzelfde lot. De aanwijzing van de bestuurders door de stadhouder zal duren tot de Bataafse opstand in 1795. Gedurende het tweede stadhouderloze tijdperk in de eerste helft van de 18de eeuw grijpen de patriciërs terug op coöptatie om vacatures in het bestuur te vervullen.

Utrecht is in de 18de eeuw op het oog een deftige stad. Veel patriciërs kunnen ruim leven van de opbrengsten van hun bezittingen en gaan rentenieren. Het gebruik van titels raakt in zwang en velen voegen de naam van hun landgoed of buiten toe aan de familienaam. De aantrekkingskracht van de buitenhuizen die aan de Vecht worden gebouwd, stimuleert de aristocratisering. In Utrecht woont al veel oude adel en de garnizoensstad trekt nieuwe – meest adellijke – hoge militairen. De universiteit werkt als een magneet op Scandinavische en Duitse adel. De helft van de hoogleraren op de universiteit is Duits. Er zijn weinig steden waar zo veel graven en baronnen door de straten paraderen als de Domstad. Vergelijkbaar aan de Vlaamse steden in de 13de eeuw wordt ook de Franse taal

ingevoerd om de deftigheid te benadrukken. Er wordt in Utrecht ook een chique Franstalige courant uitgegeven.

De stad geeft de industrie een impuls. Fabrieksbazen mogen buiten de gilde-reglementen om opereren. Het functioneert als een vakbondsvetod en ook de armenzorg wordt ingezet om de lonen te drukken. De fabrieken krijgen ook weeskinderen toegewezen als goedkope arbeidskracht. De uitbuiting neemt snel toe. Voor de aandrijving in fabrieken profiteert de stad van het verval in de rivier en wordt waterkracht gebruikt. De Zijdebalen Fabriek is de grootste, maar ondanks het aanplanten van moerbeibomen langs de stadsmuren voor zijderupsen is de zijdefabriek gedoemd te mislukken. Meer succesvol is een vingerhoedmakerij die een monopolie weet te handhaven en veel exporteert tot de sluiting in 1750. Werkloosheid en bedelarij nemen toe in de tweede helft van de 18de eeuw. Het armst is de wijk handvoetboog, waar veel spinners, wevers en soldaten wonen. De directe belastingen (accijnzen) zijn een zware last voor de bezitlozen. De armoede leidt tot sociale onrust die zich eerst in een prinsgezind protest tegen de regenten keert. De stadhouder komt weer aan de macht en de rol van de regenten in het stadsbestuur wordt ingeperkt, maar de sociale kwestie wordt niet opgelost.

Leesgenootschappen schieten in het hele land als paddenstoelen uit de grond en tekenen de honger naar kennis. De ideeën van de Verlichting worden zo op ruime schaal verspreid en bieden een optimistischer wereldbeeld dan het steile calvinistische lijden in het ondermaatse. Tegen deze achtergrond verschijnt het pamflet 'aan het volk van Nederland' van de Bataafse patriotten in september 1781. Ook in Utrecht organiseren de patriotten zich en in 1783 wordt de in verval geraakte schutterij heropgericht. Het initiatief wordt genomen door leden van de handvoetboog uit de armste wijk. Van de 300 musketten in de gewerkamer op het stadhuis blijken er nog maar 12 te werken. Het patriottisch korps 'voor vaderland en vrijheid' is onafhankelijk van het stadsbestuur. Utrecht raakt politiek verdeeld tussen prinsgezinden en patriotten, die als onderscheidingsteken een zilveren Keeshondje dragen. Patriotten worden 'Kezen' genoemd naar de bekende patriot Cees de Gijselaar uit Dordrecht. De achterban is te vinden onder arbeiders en kleine ondernemers, als vanouds de ambachtslieden. Met 1215 handtekeningen dienen de Utrechtse patriotten een petitie in voor een gekozen Raad. Zij leveren het verkiezingsreglement er alvast bij.

De Raad wil op 7 maart via coöptatie liever zelf een nieuw lid benoemen. De patriotten omsingelen het stadhuis en eisen dat een van hun voormannen wordt benoemd. Het stadsbestuur geeft toe, maar een lastercampagne van de prinsgezinden doet de patriot snel besluiten weer ontslag te nemen. Er ontstaat onder de patriotten discussie over de vraag in hoeverre met regenten kan worden samengewerkt. Na een nieuwe omsingeling van het stadhuis door patriottische schutters geeft de Raad op 20 maart 1786 toe en worden verkiezingen gehouden. De situatie van voor Karel V lijkt in Utrecht te worden hersteld. Het gewestbestuur accepteert het nieuwe stadsbestuur niet en wijkt uit naar Amersfoort, dat net door prinsgezinde troepen is bezet. Een burgeroorlog dreigt, maar Pruisische troepen herstellen de oude orde. De patriotten moeten in 1787 vluchten. Zes jaar later keren zij terug met het revolutionaire Franse leger om de Bataafse Republiek te vestigen.

De revolutionaire Franse troepen bereiken na een snelle opmars Breda al in 1793 en wakkeren de hoop onder de patriotten aan, maar de strijd golft daarna op en neer. Met een nieuwe aanval in september 1794 weten de Fransen de rivieren te bereiken. Eind december helpt een strenge vorst bij de oversteek (de Fransen hebben overigens al boten op een kar bij zich voor een soort pontonbrug). Op 16 januari 1795 capituleren de regenten uit Utrecht en wordt er gedanst om de meiboom. Het comité revolutionair vervangt de oude Raad op 25 januari en algemene verkiezingen worden uitgeschreven. Stemberechtigd zij alle mannen van 20 jaar en ouder die langer dan een jaar in Utrecht wonen. Ook buitenlanders krijgen stemrecht. Daarnaast wordt het referendum, een volksraadpleging, ingevoerd. Voor het eerst keren katholieken terug in het bestuur. In het bestuur en onder de ambtenarij worden zuiveringen uitgevoerd en patriotten nemen de vrijkomende plaatsen in. Opvallend detail is dat eenzame opsluiting (1 persoon per cel) wordt ingevoerd door vervolging van – prinsgezinde – homoseksuele regenten uit de vrees voor herhaling van dit gedrag in de gevangenis.

Al in 1803 start de restauratie van oude verhoudingen. Schimmelpenninck wordt benoemd als raadspensionaris, een oude term ten teken dat het met de revolutie voorbij is. Even later benoemt keizer Napoleon zijn broer Lodewijk als koning. In 1813 trekken de Fransen zich terug en op 28 april verlaten zij Utrecht. Het stadsbestuur laat met een vooruit ziende bril snel de kostbare stadssleutels namaken. Deze nepsleutels worden opgeëist en ingepikt door een Kozakken generaal. De Kozakken hebben zich aangesloten bij de coalitie tegen Napoleon. In 1815 wordt koning Willem I der Nederlanden ingehuldigd.

Utrecht is een overwegend conservatieve stad tot halverwege de 19de eeuw de liberalen een echte partij oprichten. Tot die tijd worden personen vooral op hun naam verkozen en wordt partijvorming als rebels gezien. De opkomst bij de verkiezingen is door de vorming van een liberale partij en de gevoerde propaganda ineens een stuk hoger. Geestverwanten van Thorbecke worden verkozen. De koning, bevreesd voor revoluties uitgebroken in Parijs, Wenen en Berlijn, vraagt Thorbecke een grondwet te schrijven. Ook de arbeidersbeweging komt op. De schutterij speelt in Utrecht geen rol meer.

11. Groningen

De Hondsrug is een door de gletsjers in de ijstijd opgeworpen heuvelrug, die van Duitsland via Drenthe doorloopt naar Groningen. Deze heuvelrug ligt tussen hoogveen en moerassen. Het levert een begaanbare route op, ook voor ridders te paard, wat de Frankische invloed op de stad verklaard. Voor de Franken bevindt Groningen zich aan de rand van hun wereld. Het omliggende land is bewoond door Friezen, die blootshoofds en barrevoets gaan. Zij wonen op wierden in de Ommelanden of de terpen uit Friesland. Terpen of wierden zijn door mensen opgeworpen heuvels, waarop de bewoners hun huizen bouwen en met hun dieren toevlucht zoeken bij hoog water. De bewoners leven van schapen, landbouw, handel en visserij net als in Holland.

Waar nu de stad Groningen is, lagen in de jaren 600 tot 800²⁶⁸ slechts twee groepjes boerderijen. De eerste houten kerk wordt hier in de 9de eeuw gebouwd. Aankomend over de heuvelrug wordt het beeld van Groningen in de 11de eeuw bepaald door een kerktoren en een met poorten onderbroken omwalling. Deze oorspronkelijk aarden wal is met meidoornstruiken overgroeid. Bovenop zijn 'planken en staketsels' (palissaden) aangebracht. De wal is ongeveer 4 meter hoog en omgeven door een van oorsprong droge gracht. Een teruggevonden paal van een poort uit de wal, gevonden bij de Singelstraat, dateert uit 1034.

In de ogen van de feodale, Frankische vorsten valt het gebied onder het Duitse deel van het Frankische rijk. De graafschappen of gouwen worden door de keizer in erfelijke leen gegeven aan een graaf of bisschop. Het buurtschap of de marke Groningen ligt in het uiterste noorden van de gouw Threat (Drenthe).²⁶⁹ Groningen is dus oorspronkelijk een Drents dorp. Sinds 1040 valt Groningen onder de bisschop van het Sticht (Utrecht). De bisschop van Utrecht benoemt in Groningen een prefect als zijn vertegenwoordiger. De tegenstellingen tussen deze prefect van Groningen, de burgers en de boeren uit de Ommelanden, nemen in de 13de eeuw toe. De prefect vertegenwoordigt de bisschop, maar handelt ook in eigen belang. De burgers en vooral de kooplieden of de boeren uit de Ommelanden hebben andere belangen. Deze partijen, elk met gewapende steun, vormen wisselende coalities: de prefect met steun uit de Ommelanden tegen de kooplieden, of kooplieden, burgers en boeren tegen de prefect. Prefect en kooplieden treden weer gezamenlijk op tegen boeren uit de Ommelanden als een gemeenschappelijk stedelijk belang in het geding is.

In de jaren 1222 tot 1227 wordt de prefect uit de stad verdreven. Deze opstand wordt gesteund door een opstandige bruggraaf van Coevorden, die zelf ook een leenman van de bisschop van Utrecht is. De prefect neemt op 22 april 1227 de stad weer in. Groningen zou daarbij in de as zijn gelegd. De bisschop van Utrecht is met zijn leger op weg om de prefect in Groningen bij te staan. Op 22 juli 1227 wordt de bisschop met zijn leger echter verslagen door boeren en de burggraaf van Coevorden in de moerassen bij Ane. De bisschop komt daarbij zelf om het leven. De onlusten in Drenthe en Groningen duren nog jaren voort. In 1232 doet de prefect een uitval naar Zuidlaren, waar juist een markt wordt gehouden. Het is de oudste vermelding van de Zuidlaarder markt, die sinds 1701 op de derde dinsdag in oktober wordt gehouden. De burgers nemen in Groningen rond 1350 definitief de macht over en vestigen een onafhankelijke stadsstaat. Groningen sluit in 1473 voor 10 jaar en in 1482 voor 40 jaar een 'Groot verbond' met de Ommelanden tegen alle '*duetsche en sudersche heren*'. Men wil gezamenlijk '*frij en friesch*' blijven.

Voor de verdediging van de stad en het verrichten van politiediensten richt de stad een schutterij op. De Hooge der A vormt de grens aan de westkant van de stad. Het water van de Drentsche A stroomt hier via het Reitdiep zeewaarts. Langs deze rivier als een natuurlijke bescherming loopt de stadsmuur en achter deze muur loopt een weg; 'de Laan'. Omstreeks 1400 is een erf vermeld, dat ligt „*tusschen der lane bijlang der stad mure*” en de Kijk in't Jatstraat.²⁷⁰ Deze laan komt uit bij het Schuttendoel, waar de Groningers zich in het boogschieten oefenen. Van deze Schuttendoelen is weinig bekend

268 Stad Groningen (gemeente site).

269 Kor Feringa, in samenwerking met Grunn.nl

270 Nieuwsblad vh Noorden, 18-1-1928.

gebleven. In 1430 wordt in een acte een erf vermeld „*dat plach te wesen die noordereynde van den Schuttendoel*”: toen was De Doelen hier al weg, daar de schrijver de verleden tijd „plach” gebruikt. Het volgende oefenterrein ligt aan het Martinikerkhof. Dit wordt bij de invoering van vuurwapens weer ingeruild voor het terrein tussen de Kijk in 't Jatstraat en de Hoek van Ameland. Hier werd in 1536 een muurtoren ingericht als „*bussenschuttendoele*”.

Ook in Groningen komen in de 14de eeuw de gilden op. Het oudste gilde van de smeden dateert uit 1317. Het zullen er uiteindelijk een 32 worden, met als meest invloedrijke het brouwersgilde. De ambachtsgilden kopen coöperatief in en stellen gildekeuren (verordeningen) op voor opleiding, kwaliteit of lonen en prijzen. Zij kennen ook verplichtingen tot wederzijdse steun, ook aan weduwen en wezen, en een eigen tuchtrechtspraak. In Groningen bestaan nog 20 straatnamen die wijzen op een concentratie van bepaalde ambachten: bv. Pelsterstraat (pelsters zijn bontwerkers), Peperstraat (stoelenmatters), Pottebakkersrijge, Reitemakersrijge (reitmakers vervaardigen rieten manden voor de lakenindustrie), Sledemennerstraat, Schuitemakersstraat, of de Korfmakersgang, Koornbrandersgang en Schiemakersgang.

De schutters zijn afkomstig uit de ambachtsgilden. Door deelname aan de schutterij verlenen de gilden militaire bijstand aan het stadsbestuur. In ruil daarvoor krijgen zij een stem in raadsbesluiten met handelspolitieke betekenis. De gilden zijn via bouwmeesters, zoals de plaatselijke aldermannen worden genoemd, vertegenwoordigd in het gemeentebestuur. Omgekeerd wonen leden van het gemeentebestuur de bijeenkomsten van de schutterij bij om te voorkomen, dat de schutterij tot een zelfstandige macht kan uitgroeien. De leden van het schuttersgilde oefenen ook andere toezichthoudende taken uit als het keuren van waren, het ijken van maten en gewichten, de brandwacht, de lijkbezorging, het toezicht op het naleven van de reinigingsverordeningen, e.d.

De schutterij, ingedeeld in vendels, is in de 16de eeuw 330 man sterk. De stad is verdeeld in buurten: de kluften. Deze kluften staan onder leiding van kluftmeesters. Het betreft de kleinste bestuurlijke eenheden, belast met taken op het gebied van politiezorg, bevolkingsadministratie, verdediging en bouwtoezicht. Ook de burenplicht wordt in dit kader vervuld. Elke buurt levert een vaandel weerbare mannen voor de burgerwacht ten behoeve van de landweer. De burgerwacht telt eerst vier, later acht vanden, verdeeld in rotten, elk onder leiding van een rotmeester.

De druk om zich aan te sluiten bij de overige Nederlandse en Belgische gewesten neemt toe eind 15de, begin 16de eeuw. De vorsten van het Bourgondische, later Habsburgse huis maken aanspraak op Groningen. Holland en Zeeland zijn al verenigt met de gewesten uit België en Luxemburg. Groningen zoekt steun bij de Geldersen. De hertog van Gelre voert een strijd voor autonomie van zijn gewest en krijgt Duitse en Franse steun uit het anti-Habsburgse kamp. Maar de verhouding tussen de stad Groningen en de hertog van Gelre verslechtert al ras. Hij wil een burcht in Groningen bouwen en de stad moet meebetalen aan zijn veldtochten. Hij legt – tegen de zin van Groningen – versterkingen aan in Appingedam en Delfzijl. Als druppel, die de emmer doet overlopen, wil hij de erfelijke leen over Groningen en de Ommelanden aan de koning van Frankrijk aanbieden. De stad voelt zich '*niet christelijk, maar tyranniek*' behandeld. Wanneer een landheer optreedt als tiran, ben je hem niets meer schuldig en daarom keert Groningen hem de rug toe. In 1536 zoeken Groningen en de Ommelanden toenadering tot Karel V, die korte tijd later aftreedt ten gunste van zijn zoon, de devoot katholieke Phillips II.

Groningen komt daardoor van de regen in de drup. De stad weigert, zoals de meeste steden van Nederland, de afkondiging van Brusselse 'plakkaten' (wetten) als het stadsbestuur de inhoud ervan niet kan onderschrijven. De weigering geldt in het bijzonder het 'bloedplakkaat' uit 1550, dat de doodstraf stelt op alle vergrijpen tegen de katholieke leer. Het stadsbestuur beroept zich op garanties, verkregen in 1536. Groningen is in de eerste helft van de 16de eeuw tolerant ten opzichte van andere geloven en een toevluchtsoord voor onder meer de doopsgezinden. Ook de Beeldenstorm in 1566 verloopt er rustig en in goed overleg tussen gemeenteraad en Franciscanen. De meest afgelegen kerk – de Broerkerk – wordt geschikt gemaakt voor de protestantse eredienst. In opdracht van de raad verwijderden ambachtslieden de beelden. Maar een paar jaar later ontkent de raad tegenover Alva deze

opdracht 'Mariken comp aff' te hebben gegeven. De uitvoerende ambachtslieden worden door Alva gemarteld en gedood. De protestanten vluchten de stad uit. In omgekeerde richting vluchten veel katholieken uit Friesland naar de stad Groningen.

De overige Nederlandse gewesten komen in opstand (eigenlijk een reeks van opstanden) tegen de Spaanse overheersing. De komst van Alva, die na de Beeldenstorm de opdracht krijgt in de Nederlanden tot elke prijs orde op zaken te stellen, vergroot de weerstand tegen het Spaanse gezag. Het gemeenschappelijke streven wordt nu 'de tirannie verdrijven'. In de zomer van 1568 bereikt een huurlingenleger uit Duitsland onder leiding van Lodewijk van Nassau, een jongere broer van Willem van Oranje, de stad Groningen. Maar Groningen houdt de poorten gesloten. Vooral de kooplieden zien meer economisch voordeel in een verzoening met de Spaanse koning. Alva trekt inderhaast op naar het noorden en neemt het Groningse stadsbestuur over, want de stad is 'in oorlog veroverd'. Hij trekt de privileges van de stad en de Ommelanden in. Het Spaanse garnizoen, dat voornamelijk uit Walen bestaat, wordt mede op kosten van de burgerij onderhouden. In 1576 breekt een muitering uit, omdat de soldij niet tijdig is betaald. De muitende troepen nemen hun eigen bevelhebbers, De Robles en De Mepsche, gevangen. Nadat een afkoopsom is overeengekomen verlaten de Spaans/Waalse troepen in 1577 de stad.

Groningen staat weer voor de keus: meedoen met het opstandige kamp van Holland en Zeeland of trouw blijven aan de Spaanse koning. De Ommelanden en Friesland en Drenthe sluiten zich aan bij de Unie van Utrecht, maar het Groningse stadsbestuur ziet in de Unie een aanslag op de eigen privileges en vreest voor hoge kosten vanwege de militaire verplichtingen. Het stadsbestuur wenst - na raadpleging van de burgerij - in meerderheid (er zijn ook protestantse leden) de bestaande toestand te handhaven en alleen de katholieke eredienst toe te staan. Pas twee jaar later, in 1579, wordt de Broerkerk weer vrijgegeven voor de protestantse eredienst, nu met een tweede: de Walburgkerk. Binnen een jaar komt hieraan weer een einde. De Groningse stadhouder Rennenberg pleegt verraad en zoekt opnieuw aansluiting bij Spanje. De protestantse leden uit het stadsbestuur vluchten of worden gevangen gezet en de stad komt weer onder gezag van de Spaanse landvoogd Parma, die al grote delen van de lage landen heeft heroverd. De gilden steunen aanvankelijk het 'verraad van Rennenberg', omdat zijn op economische voordelen hopen, maar krijgen snel spijt.

Groningen dreigt een katholieke enclave te worden in de lege, want verlaten, ommelanden. Tussen Groningen en Dokkum is eind 16de eeuw bijna geen boer meer over, want de strijdende legers teren op de boeren en passen de tactiek van verschroeiende aarde toe. De zeekeringen worden daardoor verwaarloosd en grote delen van de Ommelanden overstromen. Het zoute water bereikt zelfs het Zuidlaardermeer en in 1593 kan in Groningen vanaf de stadswallen worden gevist. Na twee maanden beleg van staatse troepen geeft het stadsbestuur zich over. Op 23 juli 1594 brengt het carillon van de Martinieren het Wilhelmus te gehore. Groningen sluit zich onder dwang aan bij de Republiek en staat onder curatele van de Staten.

In 1577 is de schutterij met een burgerwacht uitgebreid, zoals in veel steden. In 1587 is er voor het eerst sprake van een vorm van betaalde politieursurveillance: er wordt een schout aangesteld, die op moet treden tegen bedelaars en landlopers. De nachtwacht is tevens belast met het toezicht op de naleving van het klokje van gehoorzaamheid, ook wel 'bierklokje' genoemd. De herbergen moeten in de winter om 20.00 uur of in de zomer om 21.00 uur sluiten, nadat 'ruim straat is geluid'. In de nacht blijven de Groningers binnen en zijn de stadspoorten gesloten. Het aantal vaandels van de schutterij wordt in 1633 uitgebreid van 8 tot 12, elk met een bezetting van 365 man. In 1657 zijn er zelfs 18 vaandels. Tussen 1657 - 1663 nemen de gilden het bestuur van de stad Groningen weer over. In 1663 maakt stadhouder Willem Frederik gewapenderhand een einde aan de gildendemocratie. In Groningen krijgt de – door de stadhouder ingestelde – raad het recht de officieren van de schutterij (het bestuur) te benoemen. Bovendien mogen de bestuursleden van de gilden niet tegelijkertijd ook raadslid zijn en wordt het ambt van bouwmeester, de alderman als vertegenwoordiger van de gilden in de raad, afgeschaft.

In april 1672 wordt de Republiek der Verenigde Nederlanden tegelijkertijd aangevallen door de Franse, Engelse en Duitse legers. Het bondgenootschap staat onder leiding van de Franse koning. De oorlog komt niet onverwacht en is vooraf gegaan door zeeslagen met Engeland over de heerschappij op de wereldzeeën. De Franse en Duitse troepen bezetten Nederland tot aan de waterlinie. Ook Groningen wordt aangevallen. Voor de verdediging beschikt Groningen over een troepenmacht van 2.000 man en 1.300 bewapende burgers. De landerijen ten westen, ten noorden en ten oosten van de stad zijn geïnundeerd (onder water gezet). 60 van in totaal 200 stukken geschut van de verdedigers zijn geconcentreerd op de zuidelijke wallen. De Franse troepen bestoken de stad met zwaar geschut en brandbommen. Het bombardement is bedoeld om een overgave af te dwingen, niet om een bres in de stadswal te slaan. Dat is een nieuw element in de belegering van Groningen. Het zuiden van de stad loopt dan ook ernstige schade op. De bevolking vlucht naar het noordelijk deel. Het moreel blijft echter ongebroken, mede omdat er voldoende voedsel en munitie is. Onder de burgerij vallen minder dan 100 doden. Het beleg van Groningen wordt opgeheven door het vijandelijke, Franse leger wanneer een groot deel is gesneuveld of gedeserteerd.

Halverwege de 18de eeuw is het wederom onrustig in Groningen. De regenten in het stadsbestuur verlangen te hoge belastingen en pachten. De burgers hopen op steun van de prins en stadhouder tegen de macht van de regenten in Groningen. De volksvreugde over de geboorte van prins Willem V slaat in Groningen om tot een pachtersoproer. Het huis van Burgemeester Geertsema aan de Ooststraat is geplunderd en zijn vrouw wordt gemolesteerd. Huizenplundering is in deze tijd een vaker voorkomende actievorm gericht tegen regenten, die ook in Rotterdam enthousiast wordt beoefend. De plunderingen hebben een verwoestend effect, waarvan de wortels liggen bij de verbeurdverklaring van bezit en verbanning van de bewoners. Bij verbanning zijn de verlaten woningen vaak steen voor steen afgebroken. In Den Haag zijn tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten vele gaten in de straten gevallen.

Geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting gaat het verzet tegen de regenten over op de patriotten, die ook wel als 'Kezen' worden aangeduid naar hun voorman Cees de Gijselaar. In 1785 richten de patriotten hun eigen schutterij op onder de betekenisvolle naam: 'Voor onze Duurste Panden' (VODP). Na de inval van en bezetting door het nieuwe Franse, revolutionaire leger wordt ook in Groningen een comité Revolutionair opgericht. Zij vormen een gemeenteraad bestaande uit leden van de burgerij en de middenstand. De werkende stand komt weer niet aan bod. Een poging van de 18 kluften om invloed op het stadsbestuur te krijgen, mislukt. Op 14 februari 1795 wordt op de Grote Markt een vrijheidsboom geplaatst. De boom blijft staan tot 1804

De schutterij - in de Franse tijd de Bataafse gewapende burgermacht - verliest allengs haar functie aan het reguliere Nederlandse leger. De vrijwillige schutterij van Groningen heeft 607 leden en 320 reservemanschappen in 1851 en blijft nog tot 1907 bestaan. De Groningse schutters hebben het 650 jaar lang bijzonder druk gehad. Eerst in een vijandige omgeving als vertegenwoordigers van een feodale bisschop en dan tegen de bisschop, met de Geldersen tegen de Habsburgers, vervolgens tegen de Geldersen, tegen Spanje, en ten slotte tegen de Duitsers, de Fransen en de regenten.

12. Samenvatting en slotbeschouwing

De geschiedenis van de moderne mens begint ongeveer 200.000 jaar geleden in Afrika. Van de eerste 100.000 jaar is niet veel bekend. Wij weten dat onze voorouders in groepen leefden als jager-verzamelaars. Het voedsel werd door de groep gedeeld en kinderen, zieken of zwakken genoten verzorging. Onze voorouders gebruikten al werktuigen, waarvan de vuurstenen messen en punten het best bewaard zijn. Zij kenden gereedschap, taal, hadden een grote herseninhoud en beheersten vuur. Het is verleidelijk om de eerste moderne mensen of hun voorgangers als primitief en meer gelijkend op apen voor te stellen. Echter lijken voorgangers, zoals Neanderthalers, heel sterk op moderne mensen. Een Neanderthaler, gekleed volgens de huidige mode, valt niet op in een drukke winkelstraat. Belangrijk is, dat een grote herseninhoud, taal, gereedschap of beheersing van vuur ook voor het bereiden van maaltijden, ons niet uniek maakt, zoals vaak gedacht. De voorgangers van de moderne mens beschikten hier ook over. De eerste moderne mensen zijn evenmin 'primitiever' dan wij. Alleen de levensomstandigheden waren anders. Het zijn deze omstandigheden die de mens, staande op de schouders van zijn voorgangers, heeft veranderd als heerser over de aarde.

De boog is zeer geschikt voor de jacht op de steppen. De waarschijnlijk oudste pijlpunten stammen uit Zuid Afrika en zijn 70.000 jaar oud. De vondst valt midden in een periode met culturele en technologische vernieuwingen; een creatieve periode met verbeteringen op het gebied van werktuigen en gereedschappen, en het gebruik van kleurstoffen en symbolische voorstellingen. De moderne mens draagt de boog bij zich naast de al bekende speer, mes of bijl. Pijl en boog behoren tot zijn eerste eigen vindingen. Echter zijn de recente vondsten in Zuid Afrika (nog) niet te verbinden aan de trek uit Afrika. De gevonden vuurstenen punten worden meestal aangeduid als projectiepunten. In het midden blijft of deze bedoeld waren voor een pijl, speer of mes. Eerst dient opnieuw kritisch naar de gevonden projectiepunten gekeken te worden om te zien of – nu de boog mogelijk al bestond – deze niet voor de pijl bedoeld waren. Dan kan het gat misschien gevuld worden tussen pijlpunten uit Zuid Afrika en de latere vondsten buiten Afrika. Algemeen geaccepteerd is dat de boog twintig- tot dertigduizend jaar geleden gebruikt werd op de steppen van Eurazië en daar vandaan snel is verspreid over de wereld. Het is dus ook mogelijk, dat de boog voor een tweede keer is uitgevonden.

Ongeveer 60.000 jaar geleden besluiten de eerste mensen uit Afrika de wijde wereld in te trekken. Een deel bereikt 50.000 jaar geleden al Australië via de kust van het Arabisch schiereiland, India en de – door een lage zeespiegel – onderling verbonden Indonesische eilanden. Een ander deel trekt 40.000 jaar geleden tijdens de ijstijd de steppen van centraal Eurazië binnen en bereikt in Europa het gebied rond de Alpen. Tot slot trekken 17.000 jaar geleden mensen uit centraal Eurazië Amerika binnen. Op de vlaktes waar de grote kuddes grazen, in de bossen of langs oevers en kusten scharrelt de mensheid haar kost bij elkaar. Het leven als jager-verzamelaar is niet idyllisch, kindersterfte was bijvoorbeeld hoog. Toch hielden onze voorouders ook tijd over. Het vergaren van voldoende voedsel koste per groepslid een paar uur per dag. Er bleef tijd over voor zaken die het leven veraangenamen of verbeteren. De mens leefde in harmonie met de natuur en de sociale verschillen waren gering.

Het vermogen tot samenwerking tussen groepen is de motor achter de verspreiding van de mens over de wereld. Het feestmaal bij het kampvuur met gezang en dans staat symbool voor deze samenwerking, waarbij de laatste nieuwtjes worden uitgewisseld. Ervaringen worden gedeeld en geschenken bevestigen de onderlinge relaties. Uit archeologische vondsten is af te leiden, dat contacten over steeds grotere afstanden worden onderhouden. Vuursteen, sieraden en kleurstoffen zijn afkomstig van de beste vindplaatsen en raken over een steeds groter gebied verspreid. Samenwerking en het delen van kennis – nieuwsgierig afkijken en nadoen – zijn de drijvende kracht. Leren en samenwerken bevorderen het overleven net zo goed als scherpe tanden en klauwen. Bij mensen nemen messen of zwaarden en speren of pijlen de plaats in van deze scherpe tanden en klauwen.

Naast samenwerking is er ook tegenwerking. De mens is in staat op grote schaal te moorden, zoals uit de geschiedenis blijkt. Diefstal kan aanleiding vormen voor geweld. De nomadische jager-verzamelaars kennen nog weinig bezit buiten de vaardigheden die noodzakelijk zijn om te overleven.

Deze vaardigheden, zoals het bewerken van vuursteen, het vlechten van vezels of het maken van sieraden zijn beter te verwerven door afkijken en nadoen of ruil, dan dat zij door geweld toe te eigenen zijn. Voor massale gewelddaden is het gevoel onrechtvaardig behandeld te zijn een voorwaarde. Conflicten of oorlogen eisen hun tol net als rampen en verslechterende klimatologische omstandigheden. In een conflict over onrecht of aantasting van de eer met de één, wordt een bondgenootschap met de ander gesmeed.

De bevolkingsdichtheid is eerst erg laag en de wijde wereld nog groot. Hoewel de moderne mens soms als bedreigde diersoort op de rand van de ondergang stond, groeit de mensheid de laatste 70.000 jaar gestaag in aantal. Door hun gevarieerd menu passen mensen zich makkelijk aan nieuwe omstandigheden aan. Om nieuwe kansen te benutten en nieuwe gebieden te exploiteren moet kennis worden vergaard en overgedragen. Om te overleven op de toendra tijdens de ijstijd worden huiden en vezels bewerkt en tot kleding en schoeisel verwerkt. De kennis van strategieën om te overleven wordt gedeeld. Het delen van kennis kan via nadoen plaatsvinden of via mondelinge overdracht. De taal speelt een belangrijke rol bij de overdracht van generatie op generatie. Voor de uitvinding van het schrift wordt kennis van bijvoorbeeld geneeskrachtige kruiden op rijm gezet om het makkelijker te onthouden. Dit gedicht is in het Sanskriet in India opgeschreven en bewaard gebleven. Deze kruidenkennis heeft China via de zijderoute bereikt. 'Song en dance' bij het kampvuur is een wezenlijk onderdeel van de menselijke geschiedenis.

Onze voorouders leefden het grootste deel van de geschiedenis als nomadische jager-verzamelaars. Nog maar 13.000 jaar geleden vindt een verandering in levenswijze plaats in een gebied rond het huidige Irak en Turkije. De eerste boeren vestigen zich en gaan graan verbouwen en veredelen, even later gevolgd in de vruchtbare stroomgebieden langs de Indus en de Nijl, in zuid oost Azië en China (rijst) en ten slotte in zuid en midden Amerika (maïs). Ook wordt vee gedomesticeerd: kippen (het eerst in zuidoost Azië), geiten, schapen en runderen. De ossen trekken ook de kar. De eerste ruiters te paard verschijnen 7300 jaar geleden in centraal Eurazië. Door de landbouw veranderen de betrekkingen tussen groepen en de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. De man neemt in de landbouw de traditionele rol over van de vrouw als verzamelaar. Het matriarchaat verliest het van het patriarchaat, zodat de zoon van het noeste werk van zijn vader kan genieten. Voorheen speelde de moeder onder jager-verzamelaars een grote rol getuige de 37.000 jaar oude vruchtbaarheidsbeeldjes die in heel Eurazië zijn aangetroffen.

Met het verwijderen van bomen en stenen wordt het land ontgonnen en ontstaat een nieuwe vorm van – niet meer draagbaar – eigendom. De akkers zijn logischerwijs in handen van degenen die de grond bewerken. In eerste instantie blijft de sociale gelijkheid nog in stand tot het grootgrondbezit overal een rol gaat spelen. Dan nemen binnen de groep de sociale tegenstellingen toe. Het eigendom van de grond betekent het bezit van de productiemiddelen in een boerensamenleving. Een kleine elite van grootgrondbezitters, die meestal aangeduid wordt als adel, grijpt de macht. De ongelijkheid kan ontstaan doordat de één harder werkt dan de ander, slimmer is of een beter stuk grond bezit, maar meestal is het een gevolg van list, bedrog en geweld. Het recht van de sterkste beheerst het grootgrondbezit. In een conflict over de grond kan de zwakste de sterkste niet ontlopen. Dat is het verschil met draagbaar en relatief eenvoudig vervangbaar bezit (de speer, het mes en de boog) of met in principe oneindig deelbare kennis.

De eerste boeren nederzettingen zijn klein, een paar boerderijen bij elkaar. Onder gunstige omstandigheden kunnen deze uitgroeien tot wel achtduizend inwoners, zoals opgravingen in Turkije leren. Daar is de boog nog steeds in gebruik voor de jacht, maar in toenemende mate ook voor de verdediging van de bezittingen. De nieuwe leefwijze creëert nieuwe behoeften, waaronder maalstenen, draaitafels en het wiel. Er volgt een nieuwe revolutie in het gebruik van materialen. Waar eerst hout of steen werd bewerkt, worden nu nieuwe vormen uit aardewerk gekneed, al vijftien - twintigduizend jaar geleden in China en Japan. Modder en klei zijn ook geschikt om huizen te bouwen. Het bewerken van koper volgt ongeveer zeventienduizend jaar geleden, het brons vijftienduizend jaar en het ijzer ruim drieduizend jaar geleden.

Op kruispunten van handelsroutes komen ongeveer vijfduizend jaar geleden de eerste steden tot ontwikkeling. Burgers van steden kenmerken zich doordat zij niet meer dagelijks betrokken zijn bij het verzamelen of produceren van voedsel. De landbouw voedt de steden. Vaak is irrigatie nodig om de landbouwproductie op gang te houden, waardoor een krachtig bestuur zich kan ontwikkelen. Administratie en bestuur zijn ook nodig voor het beheer van eigendommen. Het schrift wordt ontwikkeld voor het bijhouden van de voorraden in de graanschuren. Rekenvaardigheid en de wetenschap in het algemeen krijgt een impuls. De eerste literatuur verschijnt en indrukwekkende tempels verrijzen. De stad wordt het machtscentrum met een religieuze en bestuurlijke elite. De eerste steden vormen samen de bronnen van beschaving. Er ontstaan nieuwe verhoudingen tussen drie groepen mensen:

- De stedeling die handel drijft of zich specialiseert in een ambacht, die kan rekenen en schrijven, en de wetenschap bedrijft: de stad belichaamt (religieuze) bestuursmacht, maar is aangewezen op de boeren voor hun voedsel en op de nomaden voor de handelsroutes,
- De boer die verdienen kan aan het leveren van voedsel voor de stedeling en in de stad bescherming kan zoeken tegen aanvallen door ruiters uit de steppe,
- De steppe nomade die bedreven is in het hanteren van wapens en te paard (kameel) grote afstanden kan overbruggen; handig voor de handel en als bondgenoot in de strijd, maar als vijand dodelijk voor handel, boer en stedeling.

De vooruitgang in kennis en de ontwikkeling van beschaving heeft een keerzijde: grootgrondbezit en de ontwikkeling van een erfelijke elite maakt het risico op een vijandelijke overname groter. Moord op of onderwerping van een elite met een sterke groep krijgers is eenvoudig en de vruchten zijn groot. Bij de eerste machtsovername kan het verzet nog bogen op een nauwe band tussen boeren, burgers en adel. Maar als vreemden eenmaal de macht hebben overgenomen of een tiranniek bewind heerst, neemt die steun af. De stadsburger staat voor een dilemma. Zelf de wapens opnemen, betekent risico nemen. De boeren bewapenen is mogelijk, maar keert zich tegen de stedeling bij onderlinge conflicten. Ook is het mogelijk gewapende ruiters van de steppe in te huren. Maar wat als deze gewapende strijders de macht binnen de stadsmuren overnemen? De stedeling zal zelf voor zijn verdediging en vrijheid moeten zorgen. De wapens voor de jacht, de speer en de boog, worden ingezet in de strijd. Minder bedreven te paard dan de ruiters van de steppe, gebruikt de stedeling een lichte en snelle strijdswagen. Deze strijdswagen met boogschutter domineert het strijdtoneel tot 3.200 jaar geleden de ijzertijd met het zwaard zijn intrede doet. Het zwaard maakt korte metten met lichte strijdwegens.

De strijd tussen stadsstaten leidt tot staatsvorming en de opkomst van de eerste grote beschavingen in het nabije oosten. Koninkrijken ontstaan en worden bedreigd door burenen. De onderlinge strijd en het afweren van rooftochten zullen de komende tijd het toneel beheersen en de geschiedenis vorm geven. Doordat de nomade te paard als bondgenoot wordt ingeschakeld of tijdens rooftochten de truc van een machtsovername afkijkt, is het niet per definitie de oorspronkelijke, adellijke grootgrondbezitter die wint. De Romeinen bijvoorbeeld krijgen het te stellen met opstandige bondgenoten als de Goten en Vandalen, maar uiteindelijk zullen de Franken gesteund door de rooms-katholieke ideologie aan het langste eind trekken. Op hun beurt krijgen de Franken te maken met Noormannen die Normandië bezetten en daarvandaan de macht in Engeland overnemen.

Ruim vijfduizend jaar geleden – ten tijde van de opkomst van de eerste steden in het land tussen de Eufraat en de Tigris – wordt in de Alpen Ötzi, de ijsmummie, gedood door een pijl. In Europa doet de kennis van de landbouw zijn intrede. De boeren vestigen zich op geschikte, vruchtbare gronden, zoals de valleien langs de Donau, de Maas, of de vlaktes in Engeland (Salisbury Plain). Op deze plaatsen zal een sterke elite van grootgrondbezitters ontstaan. Ook hier ziet de boer de grond als zijn eigendom, omdat het harde werk is verricht met het oog op het plukken van de vruchten. Bovendien is het bezit van zijn grond een levensvoorwaarde. Indien hij wordt verdreven door een sterkere vijand, zit hij niet alleen vandaag zonder eten, maar ook morgen. Wanneer een adellijke elite zijn grond en arbeid claimt, ontstaan nieuwe, antagonistische verhoudingen. Zodra een volgende, sterkere vijand de positie van de elite bedreigt, is de steun van de boeren niet bij voorbaat een gegeven. Uit hun graven blijkt dat zij de

boog nog kennen. Bij de grafgraven wordt meestal een mes of bijl en pijl en boog op deze laatste reis meegegeven. Soms is een boog bewaard gebleven, zoals bij Ötzi de ijsmummie of wordt een exemplaar in het moeras gevonden. Eén van de bewaard gebleven bogen is gevonden in het zand bij het winterkamp van Trijntje, het oudste in Nederland gevonden skelet.

Van deze bogen zijn reconstructies gemaakt om de eigenschappen van de boog te bepalen. De bogen van 5 tot 10 duizend jaar oud hebben een trekgewicht van 70 tot 100 Engelse ponden. Dat is een respectabel trekgewicht, twee keer zo zwaar als de huidige bogen in gebruik bij de sporters. Een zware boog biedt een schutter voordelen: het bereik is groter en op verschillende afstanden is het hoogteverschil door de ballistische baan van de pijl beperkt. Bovendien vliegt de pijl sneller, heeft daardoor minder last van de wind. Tot slot neemt de inslagenergie toe, waardoor de pijl dodelijker is.

De jager-verzamelaars droegen al duizenden jaren een mes of bijl en een speer of boog bij zich. De groepen, die in Europa ten noorden van de vruchtbare landbouwgronden verblijven, leven nog in belangrijke mate van de jacht ook al kennen zij gedomesticeerd vee. Deze nomadische jagers kennen van generatie op generatie overgedragen vaardigheden om te overleven en persoonlijke bezittingen: draagbaar en in principe deelbaar, dat is een belangrijk verschil met het grondbezit. Er wordt een groot belang gehecht aan gastvrijheid en aan het respect voor een dappere krijger. Het eerste is gunstig voor de handel en zelfs een voorwaarde, het laatste leidt tot regelmatige rooftochten. Na plundering kunnen de krijgers zich terugtrekken, maar zij kunnen ook blijven. Dat komt vaker voor wanneer zij als bondgenoot zijn ingeschakeld. Een bondgenootschap met krijgers leidt meestal tot machtsovername. Slachtoffers zoeken nieuwe bondgenoten om zich te beschermen en zo herhaald zich de cyclus, van samenwerking, tegenwerking en nieuwe samenwerking. Het spel van samen- en tegenwerking krijgt door de ontwikkeling van het grootgrondbezit en de vorming van stedelijke elites een nieuwe dimensie.

De lage landen, waartoe Holland behoort, vormen na de ijstijd de rivierendelta waarin Rijn, Maas en Schelde uitmonden. De rivier gaf en de zee nam. Stormvloed doorverzekeringen, waardoor kreken ontstaan die weer verzanden en rivieren voeren klei aan, waarschijnlijk versnelt door menselijke invloed bovenstrooms. Daar zijn bomen omgehakt of verbrand om plaats te maken voor akkers en de grond erodeert. Het gebied, dat we nu Nederland noemen, wordt twee- tot achtduizend jaar geleden sporadisch bewoond en is waterrijk. Eén van de oudste hier gevonden skeletten is van Trijntje, gevonden onder de Betuwelijn, die daar ruim zeventien duizend jaar geleden haar winterkamp had. Sporen van landbouw vinden we vooral in Limburg, als uitloper van de vruchtbare lössgebieden waar de Belgische Galliërs zich vestigen en op karige zandgronden van de Saksen in Twente en de Achterhoek. Het oosten van het huidige Nederland wordt samen met de aangrenzende Duitse gebieden door Germaanse stammen bewoond. In het kustgebied van de lage landen gaan vissers zich specialiseren als schippers voor het vervoer op de grote rivieren en rond de Noord- en Oostzee. Zij zijn de handeldrijvende nomaden, die een bestaan opbouwen naast de boeren, gevestigd op de vruchtbare gronden.

Rond het begin van de jaartelling verschijnen de Romeinen in de lage landen. Zij zijn geïnteresseerd in grondstoffen als tin en in de vruchtbare landbouwgebieden die als graanschuur voor het Romeinse rijk en het leger kunnen functioneren. Het grondbezit claimen en de plaatselijke elite vermoorden of onderwerpen, gaat de Romeinen makkelijker af, dan de onderwerping van – beweeglijkere – Germaanse stammen in de bossen aan de andere kant van de Rijn. De Belgen in de vruchtbare Maasvallei bieden nog de meeste weerstand, mogelijk omdat boeren en elite zich nog nauw verwant voelen. Hun verzet leidt tot een slachting en hun uiteindelijk verlies. De Romeinen, die de lage landen tot de Rijn bezetten in de eerste eeuwen rond het begin van de jaartelling, trekken zich rond het jaar 270 terug achter de weg tussen Keulen en Brussel (eigenlijk Boulogne). De Rijndelta wordt te nat gevonden en de inwoners te opstandig. Eind 5de eeuw trekken de Romeinen zich terug achter de Alpen en laten in Europa een machtsvacuüm na.

De periode na de val van het Romeinse rijk wordt vaak duister genoemd en staat bekend om de ‘volksverhuizingen’. De grootse verhuisstroom is van de steden bij de voormalige Romeinse kampen

naar het platteland of de bossen. Alle steden boven de Alpen worden verlaten. Niet altijd verhuisd het hele 'volk, het is de vraag of zij zichzelf als aparte volkeren of juist als verwanten zagen. Bovendien is mobiliteit geen nieuw verschijnsel, maar onderdeel van de nomadische traditie. Het zijn vooral de krijgers van de Franken die achter de Romeinen aan naar België en Frankrijk trekken om daar te leven als een 'heer in Frankrijk'. Zij zien – net als de ruiters van de steppe in het oosten – de vruchtbare gronden en rijkdommen als een aantrekkelijk doel van hun rooftocht. Zij nemen de positie over van de Romeinse elite en verdrijven de Goten uit Frankrijk die eerder op drift raakten. De Franken proberen de levensstijl van de vertrokken Romeinen te imiteren. Met hulp van de roomse religieuze ideologie en gebaseerd op Romeins eigendomsrecht vestigen de Franken een feodale samenleving. Hun koning of keizer belichaamt met de zegen van de roomse paus gods gezag op aarde en is eigenaar van alle grond. De wet beschermt deze eigendomsclaim. Boeren zijn horig, horen bij de grond en moeten werken voor de vorst of één van zijn leenmannen: de bewapende hertogen, graven, bisschoppen en hun ridders. De eigendoms-claim – het van god aan de keizer gegeven bezit – wordt gelegitimeerd met de krachtige roomse religieuze ideologie.

In de eeuwen na het vertrek van de Romeinen gebeurt er weinig in de Hollandse en Friese kustgebieden, waarschijnlijk omdat het gebied nauwelijks wordt bewoond. De achtergebleven bewoners houden schapen en zijn bekwame vissers en schippers. Zij kennen de boog en worden tot de kerstening begraven met hun bezittingen: een boog met pijlen, bijl of zwaard en een drinkbeker voor het bier. Schriftelijke bronnen ontbreken en informatie komt via de Franken die wel bronnen nalaten en van archeologische vondsten. De archeologische vondsten bevestigen het beeld, dat met de Romeinen ook de handel rond de forten is verdwenen en boerendorpen zijn verlaten of slechts een enkele woonstal boerderij achterblijft. Op de grens van het door Friezen en Franken betwiste gebied komt een handelsstad op die bekend staat als Dorestad. Door de Franken worden de bewoners van Friesland, Holland en Vlaanderen alle Friezen genoemd. Er is wel geschreven over de aanwezigheid van adel, maar dat kan ook komen, omdat in schaarse bronnen de plaatselijke voorlieden uit beleefdheid als 'graaf' of zelfs 'hertog' worden aangeduid. Aldgisl is een belangrijke leider uit de 7de eeuw. De naam Fries komt gelijk te staan aan handelaar. Barbaren zijn het in de ogen van de Franken, want zij gaan nog blootshoofds en barvoets, en eren Wodan. Er is een tekening van Friese krijgers uit deze tijd bewaard gebleven. Naast blote voeten valt de hanenkam en lichaamsbeschildering op. Zij hebben een speer bij zich met een dwarsbalkje of een driepoot. Dat is handig bij het slootje springen. Zij lijken door de hanenkam en met blote voeten een beetje op de Mohikanen, die de Hollandse kolonisten in de 17de eeuw aan de andere kant van de Atlantische Oceaan bij Nieuw Amsterdam (New York) zullen ontmoeten.

Ik neem de naamgeving voor de inwoners over, maar niet vanwege afstamming of een veronderstelde etnische identiteit. Wij weten immers niet hoe zij zich zelf zagen. Het kunnen ook Angelen, Saksen of anderen zijn geweest, die hier een bestaan als handelaar, visser of schaapherder wilden opbouwen. Etniciteit is geen biologisch maar psychologisch begrip: los van afstamming zet een groep zich af tegen 'anderen' om zo de eigen identiteit te benadrukken. Onder gemanipuleerde omstandigheden kan dit zowel aanleiding als voorwaarde zijn voor het gebruik van massaal geweld. Tegen een eenduidige etniciteit pleiten economische en logische, rekenkundige redenen. Mensen trekken naar de woeste gronden van de lage landen om als pioniers een bestaan op te bouwen en trekken vervolgens van het platteland naar de stad. De economische ontwikkeling trekt nieuwe inwoners aan. Dat gaat al vele eeuwen zo. De bevolkingsgroei in Holland was groter dan het geboorteoverschot. Bovendien zijn wij rekenkundig allemaal familie van elkaar. Het aantal voorouders verdubbelt zich elke generatie. Dan komt de som na 40 generaties op een astronomisch getal met 12 nullen en is elke Europeaan familie van Karel de Grote.

In de 9de eeuw voeren Vikingen hun rooftochten uit en benoemt de Frankische keizer een Deense Viking als leenheer voor de Friese kuststreken in de hoop op rust. Die rust blijft uit en de regerende Deense vazal wordt in een hinderlaag gelokt en vermoord. Een lokale krijgsheer, die hierbij behulpzaam is, wordt als dank benoemd als nieuwe graaf. Na het vertrek van de Romeinen was Holland woest en leeg tot de ontginners de eerste sloten graven en een coalitie met de nieuwe 'Hollandse' graaf sluiten. Na de ontginningen van veen en drooglegging van moerassen in de 10^{de}

eeuw neemt de bevolking toe. Het gebied wordt steeds intensiever bewoond door pioniers. De ontginners mogen zich als vrije boer vestigen wat uniek is in het feodale Europa. Het eerste gravenhuis voert een onafhankelijkheidspolitiek op grond van gemeenschappelijke belangen. De boeren eigen grond, de burgers de vrijheid in de steden en het graafschap inwoners en inkomsten. Deze coalitie van boeren en burgers met de graaf verzet zich tegen pogingen van de keizer het gebied te heroveren en zijn op onafhankelijkheid gericht. De vrije boeren en burgers in Holland kiezen uit welbegrepen eigenbelang voor een eigen graaf in opvolgingskwesaties en bij dreigende 'buitenlandse' inmenging. Het graafschap en het later zo machtige gewest Holland komt op na de overwinning op het keizerlijk leger in de slag bij Vlaardingen uit 1018. Het wordt voor het eerst als 'Hollant' aangeduid in 1101 bij het sluiten van de vrede in Utrecht met de bisschoppelijke vazallen van de keizer.

De vrije boeren creëren als ontginners het typisch Hollandse landschap met lange, smalle percelen tussen de sloten. Landafslag door stormvloed, inklinking en de overgang van akkerbouw naar minder arbeidsintensieve veeteelt brengt de verstedelijking in Holland op gang. De meeste Hollandse steden ontstaan ongeveer achthonderd jaar geleden. Steden bloeien op nabij het hof van de graaf (Delft, Leiden, Haarlem en in zekere zin Den Haag) of bij handelsplaatsen (Dordrecht, Brielle en later Rotterdam en Amsterdam). De uitvoering van waterstaatkundige werken en het verlenen van stadsrechten stimuleren de handel. Er is in korte tijd een ruimtelijke en staatkundige infra-structuur in Holland ontstaan. De belangrijkste vaarroute voor handelsschepen 'achter de duinen' voert langs deze Hollandse steden. In alle steden worden schutterijen opgericht, meestal vernoemt naar Sint Joris met de kruisboog en het zwaard, of Sint Sebastiaan met een handboog en piek. De schutters moeten voor de eigen uitrusting zorgen en zwaard en kruisboog zijn duurder in aanschaf. Sint Joris is daarom het rijkste gilde en de boog is voor de gewone burgers. De schutterijen behoeden de stad en haar burgers tegen rampen als brand, diefstal of invallen.

In het openbaar bestuur benoemt de Hollandse graaf zijn vertegenwoordigers: de baljuw in de polder en de schout in de stad. Zij spreken recht namens de landheer, regelen de mobilisatie van de schutters en de andere staatszaken. De boeren richten de waterschappen op om samen voor de afwatering te zorgen en dijken aan te leggen, en te onderhouden. De ambachtslieden in de steden richten hun gilden op. De deelnemers in deze samenwerkingsverbanden regelen hun eigen zaken en bestuur. Tevens doen zij een voordracht voor de aanstelling van leden voor de Raad die overlegt met baljuw of de schout. Al snel blijft voor de baljuw of schout slechts de rechtspraak over en is de rest een kwestie van goed overleg. In de standenmaatschappij krijgt de derde stand van boeren en ambachtslieden een stem in Holland, die steeds belangrijker wordt. Op basis van het zelfstandige bestuur van waterschappen en steden dwingen zij ook een stem af in de grafelijke raad. Elke keer dat de graaf meer geld of meer schutters nodig heeft, vindt een ruil plaats. De steden meer privileges en de graaf het zijne. De grafelijke raad – de overlegtafel in de polder – is de voorloper van de Staten, die uiteindelijk tegen de Spaanse overheersing een zelfstandige republiek zal uitroepen. De boeren, schippers en burgers van de steden spelen een doorslaggevende rol in het ontstaan van een zelfstandige handelsnatie.

In Vlaanderen hebben regenten of patriciërs het voor het zeggen in de – eerder ontstane en economisch verder ontwikkelde – steden tot de belangenstrijd tussen Franse vorst, plaatselijke graaf, regenten en ambachtslui op een overwinning van de Franse vorst uitloopt. In Holland bestaat een meer duurzame coalitie tussen plaatselijke graaf en vrije boeren en burgers. Toch is de opstand van de Belgische ambachtsgilden tegen de regenten ook voor Nederland van belang: zij exporteren hun opstand na de Guldensporenslag naar Utrecht en indirect ook Groningen, steden die onder de bisschop vielen in het Sticht. Ook in Utrecht (1304, stad van de burgers) en Groningen (1350) krijgen de gilden een belangrijke stem in het stadsbestuur. Van de 14de tot in de 16de eeuw behouden boeren en burgers hun stem. Via hun organisaties hebben zij invloed op het bestuur: de overlegtafel waar gelijkwaardige partijen tot een compromis moeten komen. In 1351 keren de Hollandse Staten na een opvolgingskwesatie de rug toe naar de Duitse vorst en verklaren niets met hem te maken te hebben en hem niets schuldig te zijn. En in 1581 keert Nederland de rug toe naar de Spaanse, devoot roomse, koning.

In de jaren na 1351 lopen de Hoekse en Kabeljauwse twisten uit op een burgeroorlog. Het streven naar gewestelijke onafhankelijkheid is niet meer vol te houden na de 100 jarige oorlog, die in Europa de rol

van lagere adel uitschakelt en leidt tot invoering van de absolute monarchie. Een klein gewest is een makkelijke prooi voor de grote vorstenhuizen uit de omgeving. Het Nederlandse antwoord wordt tijdens de opstand tegen Spanje gevonden in de Republiek. De Staten roepen onder leiding van het Hollandse gewest de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën uit. Het is een decentrale eenheidsstaat, die onder aansporing van de humanisten stevig wordt geworteld in de – nieuw – gekozen voorouders: de Batavieren. Deze Batavieren hadden, evenals de Cananefaten en de Friezen, een sterke afkeer van centraal gezag.

Bij de opstand tegen Spanje is de boog vervangen door het vuurwapen. Het leger en de stadschutterijen worden uitgerust met geweren en oefenen met het kanon. De verdediging tegen de Spaanse bezetter wordt logischerwijs gecentraliseerd onder de stadhouder. De strijd om onafhankelijkheid luidt een periode van economische bloei in, waarin regenten en rijke kooplieden het voor het vertellen krijgen in de stadsbesturen en de Staten. De regenten worden weer via coöptatie voor het leven benoemd in de besturen; zij streven een eigen dynastie na met erfelijke opvolging. De rijken gaan zich steeds meer aristocratisch gedragen en de afstand tussen burgers en bestuur neemt toe. Het is een gevolg van het opkomende handelskapitalisme en van bedrijfsconcentraties in de Gouden Eeuw, waardoor enkelen steeds rijker worden, maar de meeste ambachtslieden hun nering verliezen en aangewezen zijn op loonarbeid. De ambachtslieden en hun gilden verliezen hun invloed aan de opkomende oligarchie van regenten. De dienstplicht voor alle weerbare mannen is per stad in vaandels georganiseerd. De overgebleven schuttersgilden beperken de toegang tot nieuwe, vermogende leden van aanzienlijke families. Het middeleeuwse evenwicht in de schutterijen met een rijke tak met de kruisboog van de adel en de ‘nouveau riche’, de rijke kooplieden, en de gewone ambachtsman met de handboog is verdwenen. Het nastreven van gemeenschappelijke belangen, verbonden met de eenheidsgedachte, gaf iedere stand een stem. Daarvan is inmiddels geen sprake meer.

De Gouden Eeuw breekt door en uiteindelijk moet Spanje de Republiek erkennen. De Gouden Eeuw is met de VOC een goede tijd voor de kooplieden en regenten in Holland, maar niet voor de ambachtslieden en boeren, die niet alleen hun invloed verloren, maar vaak ook hun nering en er als dagloner in besteedbaar inkomen op achteruit gingen. En al helemaal niet voor de Oost- en West-Indische ‘handelspartners’ die bestolen werden, of de slaven uit Afrika die op de plantages in Amerika moesten werken. De Engelse rol op de wereldzeeën wordt – gesteund door hun industriële revolutie – steeds groter en voor de Republiek slaat de economische malaise in de 18de eeuw toe. De calvinistische republiek van de ‘eerlijke’ koopman en de ontdekkingsreiziger vervalst tot een republiek van rentenierende regenten. Als uiteindelijk de vrede van Utrecht in 1713 wordt getekend, is de Republiek geen wereldleider meer.

Nog eenmaal spelen de schutters in de steden een belangrijke rol als patriotten ten tijde van de Franse revolutie. De patriotten zijn voorstanders van de idealen van de Verlichting en de revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Zij steunen de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en streven naar een soevereine natie van het volk, bestaande uit vrije mensen die hun eigen vertegenwoordigers in een parlement kiezen. De wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht dienen gescheiden te worden. Veel leden van de stedelijke schutterij worden ook lid van een patriottisch korps. De schutters leren exerceren en roeren luid de trom. Hun idealen lopen echter stuk op de machtspolitiek van Napoleon die zichzelf al snel tot keizer benoemd. Napoleon wordt verslagen bij Waterloo en de Fransen verdwijnen uit Nederland. Als alternatief zoekt Nederland naarstig een eigen koning.

Het Koninkrijk der Nederlanden is een recente uitvinding, opgericht in 1815 samen met België en Luxemburg. In 1830 scheiden de Belgen zich weer af en zo ontstaat Nederland, zoals wij het nu kennen. Voor die tijd was Nederland een Republiek van Verenigde Provinciën. In feite één van de eerste republikeinse oprispingen sinds de Romeinse senaat die het ook steeds aan de stok kreeg met een ‘caesar’ en diens dynastieke trekken. De Republiek komt voort uit de opstand tegen Spanje na de afscheiding door de Hollandse Staten in 1572. Voor het Koninkrijk tot stand komt, bestaat Nederland uit graafschappen, die in hun uiteindelijke vorm aardig met de provincies overeenkomen. Alleen Holland is opgesplitst in Noord en Zuid, zodat de koning het eens zo machtige gewest beter onder de duim kan houden.

Ook na de Franse tijd blijven de stedelijke schutterijen in het Koninkrijk bestaan tot de landelijke dienstplicht wordt ingevoerd en in 1907 de laatste reservisten zijn uitgediend. De stad verliest haar taak dienstplichtigen te rekruteren en de schutterij te onderhouden. Tradities zoals het koningsschieten met pijl en boog worden hier en daar in ere gehouden. Vanaf 1840 wordt boogschieten een sport in georganiseerd verband en schieten in veel steden handboogverenigingen als paddenstoelen uit de grond. In 1850 nodigt de koning organisaties van handboogschutters uit voor een concours en stelt twee jaar later zilveren medailles beschikbaar voor de hoogste score over 32 pijlen. 159 handboogverenigingen verzoeken om een medaille. Het vorderen van de geweren voor de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog is ook een reden om de boog weer op te pakken, zoals gebeurde bij Frederik Hendrik in Delft. De jaarlijkse traditie van het koningsschieten wordt in Delft voortgezet en is daar voor het eerst in 1379 in schriftelijke bronnen vermeld. De lijst met koningen uit Delft is sinds 1636 bewaard gebleven.

De schutterijen hebben de vrijheid en onafhankelijkheid van de stad in allerlei conflicten verdedigd. Samen met de gilden voeren zij een politiek gericht op vrijheid, zelfstandigheid en het verkrijgen van een stem in het bestuur. De schutterijen worden beloond met statige verenigingsgebouwen, de doelen, die in elke stad eind 16de, begin 17de eeuw worden gebouwd. Het zijn imposante gebouwen, die een voorname plek in de stad kregen. Delft is er in 1563 vroeg bij dankzij de aanwezige wapenindustrie. Den Haag volgt later bij de wederopbouw in 1636, waar de Sint Sebastiaan Doelen uitkijken op de Hofvijver en kunnen concurreren met het Mauritshuis. Sint Joris, verbonden aan het hof, had een kleiner gebouw uit 1625 op een plek achter de Sint Sebastiaan doelen. Er was dus aanleiding om de schutterij van de burgers te belonen. Halverwege deze 17de, Gouden Eeuw zet het proces van aristocratisering door en wordt de toegang tot bestuurlijke en openbare functies beperkt tot de kring van vermogende en aanzienlijke families.

In de geschiedenis van de Hollandse steden is de strijd zichtbaar over de vraag wie het over de schutterijen voor het zeggen heeft. Duizend jaar geleden is de schout namens de graaf verantwoordelijk voor de mobilisatie van de schutters, de rechtshandhaving en de belastingen. Al snel regelen de gilden hun eigen zaken en groeit hun invloed in het gemeentebestuur. Vanaf 1300 bloeit de gildendemocratie. Maar in de 17de eeuw – de Gouden Eeuw van de VOC mentaliteit – krijgen de rijke kooplieden het voor het zeggen in de gemeentebesturen. De regenten van het gemeentebestuur gaan zich steeds meer aristocratisch gedragen (benoemingen voor het leven, bevoordelen van eigen kinderen). Zij laten buitenhuizen bouwen en verbouwen hun grachtenpanden tot paleizen, waar geen plaats meer is voor de hier oorspronkelijk uitgevoerde ambachts- of handelspraktijken. De burgerij komt in opstand en eist haar oude bevoegdheden terug. Einde 18de eeuw komen de patriotten op voor de Bataafse Republiek, waarvoor vele schutters kiezen als waren zij de nieuwe Geuzen. De machtspolitiek van Napoleon helpt deze opstand geïnspireerd door de idealen van de Verlichting om zeep, maar de Franse tijd brengt wel staatkundige verandering en vernieuwing van het recht. Na de Bataafse Republiek en deze Franse tijd wordt Nederland een koninkrijk en benoemt de koning en niet de schutterij voortaan de officieren.

De schutterij was gebaseerd op de trotse stadsbewoner die bereid is zijn vrijheid en medeburgers te verdedigen. Het vervullen van deze burgerplicht is hem een voorrecht, want het maakt hem een vrij man. De schutterij kan ook gezien worden als goed- dan wel kwaadwillende verzameling militaristen. Het oordeel moet afhangen van tijdstip, omstandigheden en intenties. Bedenk, wanneer u in een stad door de Doelenstraat, of langs het Schuttersveld loopt, u over historische grond gaat. Waar schutters oefenden die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het vestigen en verdedigen van onze vrijheid. Een geschiedenis zo oud als de stad met burgers in de hoofdrol die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het bereiken van onze onafhankelijkheid. De eens zo trotse stadschutterijen van ambachtslieden vallen in de loop van de 17de eeuw onder een regentenbestuur of de stadhouder. Na de invoering van de monarchie begin 19de eeuw vallen de officieren rechtstreeks onder de Koning en is het leger zijn speeltje. Naast de officiële schutterij ontstaat van een waaier aan verenigingen. Deze – vaak op politieke gronden – gevormde verenigingen uit het eind van de 18de en de 19de eeuw besturen zichzelf weer. In een aantal gevallen zijn deze verenigingen als sportvereniging voortgezet. De meeste zijn echter weer verdwenen. De boog is weer speelgoed, wat het voor kinderen van de jager-

verzamelers waarschijnlijk al was. De vaardigheid om met pijl en boog om te gaan werd spelenderwijs eigen gemaakt. Vele millennia was de boog heel algemeen en heel gewoon.

12.1 Zo gewoon

In de titel ‘Gewone mensen en hun bogen’ heb ik om twee redenen gekozen voor het woord ‘gewoon’. Ten eerste ben ik meer geïnteresseerd in sociale geschiedenis dan in de dynastieke verwickelingen van de adel. Ten tweede is de boog heel gewoon net als de speer en het mes of de bijl die onze voorouders meestal bij zich droegen. Zo gewoon dat de boog niet opvalt. De boog heeft ook niet de status, die de koperen bijl, het ijzeren zwaard of de kruisboog en het vuurwapen wel zullen krijgen. Ötzi de ijsmummie droeg 5.300 jaar geleden naast zijn boog al een opvallende, koperen bijl bij zich. De boog heeft geen glans en is vooral van gewone mensen. Rijke Friezen moeten volgens het oude gewoonterecht over schild, zwaard en paarden beschikken voor de verdediging, de armste Friezen over de boog. Het hof in Den Haag levert de schutters voor het rijke gilde van Sint Joris met de kostbare kruisboog en het dure zwaard. Zij vinden de gewone boog van de piekeniers uit het dorpse zustergilde maar boers. En wanneer de Indianen geweren buit maken op Amerikaanse soldaten ten tijde van de burgeroorlog, gaan deze naar de oudste, meest gerespecteerde krijgers. De jonge krijgers moeten het doen met de – overigens veel effectievere – pijl en boog. Op de boog wordt en werd neergekeken.

Er zijn veel redenen waarom de boog zo onzichtbaar is in de geschiedenis. Het hout is vergaan of de boog is opgestookt in het kampvuur. Alleen vuurstenen pijlpunten blijven over, waarvan er vele zijn gevonden, onder meer als grafgift. De boog is bij uitstek geschikt voor de jacht. 20.000, waarschijnlijk al 70.000 jaar geleden, is de boog een belangrijk instrument voor de jagers. Deze ruime marge, die ik liever zou vermijden, is nodig vanwege het gat tussen de vondst van de 70.000 jaar oude pijlpunten in Zuid-Afrika en de pijlpunten vanaf ca. 20.000 jaar geleden overal opduiken. Vuurstenen punten uit de tussenliggende periode worden aangeduid als projectiepunten, zodat het precieze gebruik in het midden blijft. Indien het gat alsnog wordt gevuld, is het bewijs geleverd, dat de mens bij zijn tocht uit Afrika de boog bij zich heeft. Een dergelijke innovatie past bij de creatieve periode uit die tijd en kan een verklaring zijn voor de bevolkingsgroei en expansie die daar op volgt. Het is ook mogelijk, dat de boog voor een tweede keer is uitgevonden op de steppen van centraal Eurazië.

Wanneer de landbouw zijn intrede doet, neemt het belang van de boog en de jacht voor de voedselvoorziening af. De boog wordt belangrijker bij de verdediging van bezittingen. Dit proces verloopt geleidelijk. De eerste boeren verbouwen graan, houden vee en vullen het menu aan met de jacht. Ook als de boerennederzettingen 8.000 jaar geleden groter worden, zoals uit opgravingen in Turkije blijkt, speelt de jacht nog een rol. De bevolkingsconcentratie die met de komst van de landbouw gepaard gaat, leidt tot uitputting van de natuurlijke bronnen en epidemieën door besmettelijke ziekten.

De eerste steden ontstaan 5.000 jaar geleden met tempels en openbare gebouwen voor bestuur en administratie. De inwoners leven niet meer hoofdzakelijk als boer en hun bogen en speren worden primair oorlogswapens. De burgers van deze stadsstaten moeten zichzelf en hun rijkdommen verdedigen tegen concurrenten, opstandige boeren en de ruiters van de steppe. Zij proberen naburige steden te overheersen en de eerste grote beschavingen krijgen hun vorm. In hun lichte strijdwapens beheersen zij met de boog het strijdtoneel. Vanaf het ontstaan van de eerste steden, zoals Oer, staan stadsburgers voor de vraag hoe zich te verdedigen. Het juiste antwoord is, dat de burgers de eigen stad moeten verdedigen. De boog speelt een steeds grotere rol als strijdwapen, nadat het duizenden jaren de mens had geholpen bij de jacht.

In Europa dringt de landbouw 7.000 jaar geleden binnen, maar is pas 4.000 jaar geleden vrij algemeen. Ook hier leidt grondbezit tot conflicten. Op verschillende plaatsen worden slachtoffers van overvallen gevonden, zoals bij Wassenaar. Ook in de graven uit onze streken vinden we pijlpunten zoals bij Rhenen, Wijchen of in Friesland. De kerstening verandert de begrafenis rituelen en de bijzetting van

bogen en pijlen verdwijnt. Bij Wassenaar en in de Betuwe zijn nog 500 – 950 jaar oude fragmenten van bogen gevonden en de Friese ontginners droegen de boog bij zich toen zij 1000 jaar geleden de ‘Hollandse’ graaf te hulp schoten.

Bogen zijn gemaakt uit allerlei voorhanden materialen; uit één stuk (essen of taxus) of met een kenmerkende gekromde vorm. Deze samengestelde bogen zijn gemaakt uit hoorn, been, hout, pezen en leer. De pees kan afkomstig zijn van dieren, of van vlas zijn gemaakt. Zelfs met groene zijde is geëxperimenteerd voor de pijl met de langste vlucht. Pijlen zijn ook uit verschillende houtsoorten gemaakt, vaak met in een kruisverbinding aangebrachte delen uit een zwaardere houtsoort, zoals de oudste, bewaard gebleven pijlen uit Duitsland leren, gevonden bij Stellmoor. Maar ook een ruwe tak van bijvoorbeeld de hazelaar volstaat als schacht. Punten zijn meestal gemaakt van vuursteen, brons of metaal sinds de ijzertijd. De variatie in punten is groot en de vorm is afhankelijk van het doel.

Van in noordwest Europa bewaard gebleven bogen van jager-verzamelaars uit de tijd van de overgang naar de landbouw zijn replica's gemaakt en is het trekgewicht bekend. Deze manshoge bogen hadden een trekgewicht van 70 tot 100 lbs (Engelse ponden). Alleen een kortere, oudere kinderboog uit de ijstijd was lichter. Met welk trekgewicht de schutters in Holland schoten is niet bekend, maar hun jachtbogen waren al zwaar en in oorlogstijd zijn hogere trekgewichten waarschijnlijk. De Mongoolse boog heeft een trekgewicht van 120 lbs en de Engelse longbow zelfs 180 lbs. De reconstructie van de Nydamboog uit de 5de eeuw had echter een trekgewicht van 45 lbs. In het legermuseum van Delft zijn wel de vuurwapens te vinden, maar de boog niet. Bij het ontstaan van de Hollandse steden 800 jaar geleden gebruikten de schutters hun bogen bij de verdediging van hun stad. Maar de boog is vaak onzichtbaar op de Hollandse of Vlaamse schuttersstukken, die in de 16de en 17de eeuw veelvuldig geschilderd worden. De boog ontbreekt ook in onze nationale schatkamer, het Rijksmuseum, buiten een paar koloniale pronkstukken.

De oprichting van Frederik Hendrik in Delft is in 1867 op politieke, sociaal utopische idealen geïnspireerd. In de geest gaat Frederik Hendrik terug op de traditie van stadsschutterijen. Het is een vereniging met weerbaarheid als oogmerk bij de oprichting en sportiviteit en gezelligheid als motief voor de actieve leden. Bij Frederik Hendrik is het vorderen van de geweren voor de mobilisatie bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aanleiding om in 1915 met de boog te gaan schieten. Sinds de Tweede Wereldoorlog – nadat de Duitsers de geweren confisqueerden – is Frederik Hendrik uitsluitend een handboogvereniging. In Delft is tot in de tweede helft van de 17de eeuw met de boog geschoten. In het Delfts archief zijn reglementen met rekeningen voor het prijsschieten met de handboog tot 1661 opgenomen. Ook komt de handboogvereniging ‘de Vriendschap’ voor in dit archief die in Delft van 28 maart 1846 tot 27 september 1862 de schutterskoningen levert. Frederik Hendrik is één van de oudste verenigingen in het gewest Holland. De meeste, nog bestaande handboogverenigingen zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw opgericht. Alleen Concordia in Amsterdam is ouder (1848) en schiet bovendien sinds het begin met de handboog (zie bijlage 2: Hollandse handboogverenigingen).

Effectiviteit boog versus vuurwapen

Halverwege de 16de eeuw wordt de boog verdrongen door het vuurwapen. De vloot gebruikt kanonnen en ook landlegers worden met vuurwapens uitgerust. Den Haag stelt in 1545 handbussen beschikbaar aan Sint Sebastiaan en de Doelen in Delft zijn in 1563 geschikt voor oefening met het vuurwapen. In de opstand tegen Spanje worden huurlingen ingezet die hun eigen musket meenemen. Admiraals en generaals hebben een voorkeur voor kruitdampen en luide knallen. Het is de vraag of zij daar verstandig aan deden, of dat het ‘koperen bij complex’ weer een rol speelt. Zij hebben ook een economische reden: huurlingen met buksen zijn goedkoper dan het ook in vreedstijd op de been houden van getrainde boogschutters. Soldaten gebruiken een ‘voorlader’. Per schot moet er een lading kruit afgemeten worden. Dit kruit wordt in de loop gestampt samen met een prop. Tot slot moet de loden kogelbal in de loop geschoven worden. Met een lont of een vuursteen wordt door het overhalen van de trekker het kruit in de pan ontstoken, wat via een ‘zundgat’ de hoofdloading achter de kogel moet ontsteken. Daar zit enige tijd tussen wat het richten bemoeilijkt. De ronde kogel stuitert door de

gladde loop en komt in een instabiele baan. Als er iets fout gaat – te veel kruit of een vuile loop – ontploft de boel in je gezicht. Ook is de kans groot, dat de hoofdloading niet ontploft, omdat de lont of de vonk het kruit in de pan niet ontsteken, of het zundgat verstopt is.

Het geweer is dus omslachtig, onbetrouwbaar en weinig doeltreffend. Hoewel in de tweede helft van de 19de eeuw al de nodige technische verbeteringen zijn doorgevoerd t.o.v. bovenstaande beschrijving, was de trefkans op een afstand van 50 meter slechts 30%. Zeven van de tien afgevuurde schoten missen doel en op grotere afstanden was de trefkans nog kleiner. De site van de Koninklijke Scherpschutters van de Veluwe kan dit verduidelijken. Deze Veluwse schutters schoten met een oorspronkelijk Frans Beaumont geweer uit 1777 op afstanden van 100, 150 en 200 passen (ca. 75, 110 en 150 meter). Dit geweer was aangepast van een ontsteking met een vuursteen naar een percussie ontsteking met een betrouwbaarder slaghoedje in 1840. Van alle 4.400 schoten in de jaren 1867 (het oprichtingsjaar van Frederik Hendrik, dat met hetzelfde geweer schoot) en 1868 afgevuurd, was slechts 17 % raak, waarvan slechts 61 schoten (1,5%) de witte roos van 10 cm doorsnee troffen. De andere treffers raakten de schijf van 50 cm doorsnee, ongeveer de breedte van romp met armen van de tegenstander. Van de 61 schoten in de roos waren 59 op de kortste afstand van 75 meter en slechts 2 op een grotere afstand. De kans dat een geweerschot doel zou treffen is slechts 17% op afstanden van 75 meter en meer. In 1868 meldt het jaarverslag van Frederik Hendrik, dat 2.300 schoten met 700 treffers zijn gelost op een gangbaar blazoen is van het type 'Hoorn' met een witte roos van 10 cm doorsnee, een zwarte rand van 50 cm en een witte rand van 90 cm doorsnee. Slechts 78 schoten raken de roos (3%). Ook hier missen zeven van de tien schoten het doel compleet.

Met pijl en boog kan je veel sneller schieten, 6 tot 12 pijlen binnen de tijd die het laden van deze geweren koste. De betrouwbaarheid en de trefkans van de boog waren groter. Gezien de resultaten met de musketten, is het merkwaardig dat de schutters op het slagveld hun bogen thuislieten. Immers waren veel schutters van de nieuwe doelen nog bekend met de boog. Zij oefenden daar nog regelmatig mee en kenden het verschil in effectiviteit. Het musket was alleen gevaarlijk, omdat soldaten van korte afstand in gesloten rijen op elkaar schoten. Opgesteld in dichte rijen op schootsafstand zal een schot vaker de buurman dan het gekozen doel getroffen hebben. Het schroot- of hagelgeweer of de boog zou veel doeltreffender geweest zijn.

Joseph Howland Bill is legerarts in de tweede helft van de 19de eeuw. Deze Amerikaan houdt tijdens de oorlog nauwgezet de verwondingen bij, die soldaten opliepen tijdens gevechten met indianen. Naar schatting van deze legerarts was 80% van de geschoten pijlen raak. Wanneer de resultaten van een groep geoefende boogschutters worden geanalyseerd, komen deze redelijk met die schatting overeen. Het valt hem – en andere legerartsen – op dat de meeste slachtoffers getroffen worden door meerdere pijlen. Als een eerste pijl doel heeft getroffen, volgen vaak meer pijlinslagen. De indianen hebben een voorkeur voor de buikstreek, maar ook de borstkast is doelwit. De pijl heeft een vuurstenen punt met scherpe kanten. Deze punt is met hars op een schacht bevestigd en vastgebonden met vezels. In het warme lichaam van het slachtoffer komt deze punt makkelijk los. De punt van vuursteen blijft dan steken in het lichaam. De arts verbiedt het de pijlen aan de schacht uit de wond te trekken. Voor een arts is de punt dan niet meer te vinden en te verwijderen. De chirurg kan alleen via de schacht de punt vinden. Als de punt niet te vast in zware botten zit, kan deze worden verwijderd met een strop van dun ijzerdraad, die over de schacht wordt geleid. Als de punt te vast zit in het bot zijn zwaardere instrumenten nodig. In tegenstelling tot een kogel, moet de vuurstenen pijlpunt altijd worden verwijderd. Anders blijft deze snijden en infecties veroorzaken. De vuurstenen punten veroorzaken ook ontstekingen omdat zij opzettelijk bevuild zijn. Een geliefde methode bij de indianen is de punten eerst in rottende lever te dompelen. De indianen mikken bij voorkeur op de romp. Vooral treffers in de buikstreek, waarbij de darmen worden doorboord, zijn dodelijk. Een soldaat, die uitsluitend getroffen is in armen of benen, waarbij geen bot is geraakt en de punt er aan de andere kant uitsteekt, is een week uitgeschakeld, als er geen infectie optreedt. In dergelijke gevallen kan de pijl door arm of been worden getrokken. In alle andere gevallen is een chirurgische ingreep noodzakelijk.

Hij publiceert zijn bevindingen in 1862 in een Amerikaans medisch tijdschrift en wijst op de voordelen van de pijl en boog. De indianen kunnen in een hoger tempo en accuraat van grote afstand raak schieten. De meeste slachtoffers zijn uitgeschakeld. Van de slachtoffers overlijdt zelfs 70% door

de schok, bloedverlies wanneer een ader is geraakt, bloedvergiftiging of infectie. Hij adviseert de legerleiding daarom de troepen met pijl en boog uit te rusten. De pijl is door zijn ontwerp gevaarlijker dan de gloeiend hete loden bal, die een lichaam binnendringt. Ondanks zijn ervaringen met verwondingen door vuurwapens en kanonnen, die tijdens de burgeroorlog in Amerika veel dood en verderf zaaien, acht de legerarts juist de pijl bijzonder gevaarlijk. De indianen waren in zijn ogen met hun bogen in het voordeel boven de soldaten met hun musketten.²⁷¹

In 1862 publiceert dr. Bill zijn bevindingen in het ‘American Journal of Medical Sciences’:

36 slachtoffers	getroffen door 80 pijlen	waarvan 22 overlijden
Waarvan 5	met hoofdwonden	2 overlijden
Waarvan 15	met borstwonden	4 overlijden
Waarvan 21	met buikwonden	20 overlijden

Er zijn dus vijf slachtoffers met gecombineerde buik, borst of hoofdwonden, waarvan vier overlijden

Een pijl is gevaarlijk en de wond vaak dodelijk. De vaardigheid om pijlen en vooral pijlpunten te verwijderen draagt bij aan de ontwikkeling van kennis in de chirurgie. In heel oude medische handboeken staan al beschrijvingen van stangen met een lus om de punt beet te pakken en te verwijderen. Ook uit de overgeleverde verhalen blijkt het inzicht in het gevaar van pijl en boog. Uit onder meer Griekse mythen en Zuid-Amerikaanse Indianenverhalen is de voorstelling bekend, dat dodelijke, besmettelijke ziekten veroorzaakt worden door onzichtbare pijlen die goden op mensen afvuren. Sint Sebastiaan was niet alleen beschermheer voor boogschutters, maar ook tegen de pest. Openbrekende pestbuilen lijken op pijlwonden. Bij deze heilige komt het beeld van pijlen en een besmettelijke ziekte, met de dood tot gevolg, samen. Uit dezelfde overlevering blijkt, dat de oude Grieken en Germanen de boog iets voor lafaards vinden die het gevecht van man tegen man zouden vrezende. De boog is slechts geschikt voor de jacht en voor jongelingen. Echte mannen lieten de vijand hun staal proeven. Toch is de boog bij de meeste, goed gedocumenteerde veldslagen gebruikt. Het is ook logisch de vijand te bestrijden met pijl en boog tot hij binnen bereik van slag- of steekwapens komt. De overlevering stamt van de elite met het zwaard die de eigen heldhaftigheid wil benadrukken door de rol van de pijl en boog van gewone mensen te ondergraven. Bovendien biedt deze redenatie een mooi excuus voor een vlucht bij een overmacht aan pijlen: waren de lafaards maar dichtbij genoeg gekomen dan was het heel anders gelopen.

Verhalen en schriftelijke bronnen stammen meestal van de overwinnaars dat wil zeggen: de elite, de adel en de grootgrondbezitters. Het schrift is ontwikkeld om de waarde van hun bezittingen en de erfopvolging vast te leggen. Wij leren onze geschiedenis bij het begin van de jaartelling kennen via de Romeinen en de Middeleeuwen via de Franken. Romeinse legers verloren niet van barbaren, maar trokken zich ordelijk terug. Meestal om met versterkingen opnieuw aan te vallen en te overwinnen. Ridderlegers van de Frankische keizers verloren ook niet van boerenlegers. Zij werden verraderlijk in het moeras gelokt of verdronken in een poging hun schepen te bereiken. De plaatselijke boeren gebruiken hun kennis van het landschap en verdedigen zich met hun bogen, speren en bijlen. Bovendien vochten zij voor hun vrijheid. De in Nederland belangrijkste overwinningen van boeren op keizerlijke legers vonden plaats bij Vlaardingen (1018) en Ane in Drenthe (1227).

De effectiviteit van pijl en boog is groter tot de uitvinding van de moderne kogel in een eigen huls met kruid, de getrokken loop en het repetitie mechanisme. Toch verdwijnt de boog dan ook nog niet, mogelijk uit hang naar traditie, of omdat de pijl kon worden hergebruikt en munitie duur is of juist uit sportief oogpunt. Wanneer het vuurwapen de rol van de boog op het oorlogstoneel overneemt, wordt de boog niet meer als een gevaarlijk wapen gezien, maar meer als speelgoed. In een ‘essay on archery’ uit 1792 zegt E. Hargrove: *“de boog – het wapen van de oudheid – eens zo krachtig, zo gevreesd en zo bloedig, een wapen waarmee het ene volk het andere overheerste, is voor ons een instrument van*

²⁷¹ De indianen gebruiken geweren ook, als ze die te pakken krijgen. Een kolonel beschrijft, dat gerespecteerde oude krijgers vaak een geweer bij zich hebben, maar jonge krijgers en arme indianen aangewezen zijn op de boog. Zoiets zagen we in Holland ook bij de opkomst van de kruisboog.

beschaafd amusement. Een groep boogschutters komt zelfs minder bedreigend over dan de gladiatoren van de schermschool". Door onderschatting van de gevaren en onvoldoende toezicht vallen tegenwoordig de meeste slachtoffers van verwondingen door pijlen in het 'spel' van kinderen²⁷² met de boog. Zij schieten op elkaar, of in den blinde; over een hek of schuur waarachter zich nietsvermoedende slachtoffers kunnen bevinden. Ook Amerikaanse jagers met compound bogen verwonden een medejager of zichzelf door een val, maar dat is eigen schuld, dikke bult. Wanneer de rol van de boog bij de jacht en in de strijd raakt uitgespeeld, blijft het sportieve element over.

Opkomst en ondergang stadsschutterijen

Er is discussie mogelijk over zowel de oprichtingsdatum als de opheffing van schutterijen. Ik ben het eens met degenen die zeggen dat de schutterijen zo oud zijn als de stad. De schutterij is als beschermer van de vrije burgers ook in Holland net zo oud als de stad, maar de oprichting van een officieel gilde met een kerkelijke inzegening is van later datum. De gilden, inclusief de schuttersgilden, uit de middeleeuwen zijn ontstaan bij de opkomst van de Hollandse steden rond het jaar 1250. Het aantal schutters wordt per stad vastgelegd bij het verlenen van de stadsrechten. Een ander baseert zich op de schriftelijke bronnen met een latere oprichtingsdatum. De kerkelijke inzegening komt pas in de 14de eeuw op gang en in de door de kerk bewaarde schriftelijke bronnen is een datum te vinden, waarop een altaar is opgericht voor Sint Joris of Sint Sebastiaan. De oudste vermelding in schriftelijke bronnen stamt uit het in België gelegen Tournai (Doornik 1103, Sint Joris met de kruisboog).²⁷³

Paul Knevel stelt in *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*, dat de plicht de landheer voor zijn leger een aantal schutters te leveren niet betekent, dat er ook al een organisatie van schutters bestond. Hij legt – met een militaire 'bril' – eenzijdig de nadruk op de heervaat: de plicht manschappen te leveren aan de graaf. De stadsrechten leggen niet alleen deze plicht vast, maar ook het recht op het dragen van wapens ter verdediging tegen gevaren: aanval, diefstal of brand. De schutterijen van de steden leverden niet alleen schutters aan het leger van de graaf. Zij vervulden allerlei taken om de stad te beschermen tegen onheil. Voor de vaardigheid van het boogschieten is regelmatige oefening nodig, wat impliciet organisatie veronderstelt. Voor het verdelen van alle bijkomende taken is zeker organisatie vereist. In de stad worden veel werkzaamheden verricht: de nachtwacht organiseren, poorten bewaken, en de taken van politie en brandweer uitvoeren. Voor de uitvoering van al deze taken zijn de schutterijen gevormd. Een aantal taken bestond al langer: als de alarmbel in de 9de eeuw alle mannen gezond van lijf en leden opriep bij een dreigende ramp, dan was ook bekend wie deze bel moest luiden. Het is waarschijnlijk, dat er al een organisatie voor de uitvoering van genoemde taken bestond rond de tijd van het verlenen van stadsrechten. Net als bij het ontstaan van de waterschappen werd erkend, wat al onder de boeren bestond, leggen stadsrechten vast wat onder de burgerij in de stad bestaat. Naast de tiende penning betaalt de weerbare burger ook belasting in natura: hij loopt om de week de nachtwacht en zorgt voor veiligheid in zijn gemeenschap.

Sommige gebeurtenissen kunnen het bestaan van een schutterij onderbreken of zelfs tot ontwapening en ontbinding van de schutterij leiden. Een Hoeks gemeente bestuur neemt wraak op Kabeljauwse leden van de schutterij en de schutters worden verbannen. Tijdens de godsdiensttwisten weigeren leden van de schutterij de opdracht hagepredikers te verdrijven en blijven neutraal. In Delft wilde het gemeentebestuur de protestanten door de schutterij laten weren, maar de schutterij weigerde en was alleen bereid plundering te voorkomen. In Haarlem en Groningen stelde de schutterij respectievelijk het gemeentebestuur voor de beelden uit de kerk te halen en deze in veiligheid te brengen. Soms nemen schutters zelf deel aan de Beeldenstorm: een mooi voorbeeld is Eindhoven. De deelnemende leden van de schutterij moeten in 1566 de stad ontvluchten en de schutterij wordt verboden. In 1604, 38 jaar later, zijn de doelen door het stadsbestuur 'bevrijd' en op 11 juni dat jaar werd de eerste koningspenning weer uitgereikt. Het katholieke gemeentebestuur in Amsterdams ontbindt de drie schutterijen in 1567, omdat zij de invloed van protestanten vrezden, maar de stad sluit zich in 1578 bij de opstand aan. Ondanks deze onderbrekingen, spreken wij van een bestaand gilde.

²⁷² Wundballistik bei Pfeilverletzungen, H. Sudhues.

²⁷³ Melsen; Sint Sebastiaan, Eindhoven 1482-1982.

Als einddatum voor schuttersgilden²⁷⁴ wordt soms de opstand tegen Spanje genoemd. De Unie van Utrecht zou leiden tot een reorganisatie van de schutterijen. Als reden voor opheffing van de schutterijen wordt verwezen naar artikel 8 van de Unie van Utrecht uit 1579, waarin de dienstplicht is geregeld. Alle weerbare mannen van 18 tot 60 jaar kunnen worden opgeroepen. Vanwege de oorlog met de Spaanse bezetter is de schutterij uitgebreid volgens het landweer principe: alle weerbare mannen worden gemobiliseerd. Het mobiele leger van de Republiek bestaat voortaan vooral uit beroepssoldaten. Deze soldaten zijn in garnizoenen gelegerd, waarvoor de stad de ene helft en de Staten Generaal de andere helft betaalt. Wanneer het garnizoen ten strijde trekt moet de vrijwillige stadsschutterij hun rol in de stad overnemen of het garnizoen aanvullen in de strijd. De stadsschutterij blijft dus bestaan en wordt zelfs uitgebreid. In feite is er sprake van continuïteit: er is altijd al een beroep gedaan op alle gezonde mannen onder dreigende omstandigheden. De morele plicht tot gezamenlijke landweer is het eerst gedocumenteerd tijdens de rooftochten van de Vikingen. De plicht tot het dragen van wapens voor deze verdediging is al te vinden in het oude, Friese gewoonterecht. Deze algehele mobilisatie kwam ook voor tijdens de vorige roerige periode met de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

Het zelfbestuur van de gilden verdwijnt en de stadhouder of het gemeentebestuur krijgen het vaak voor het zeggen. Maar in Hollandse steden behouden de schutterijen hun positie. In Den Haag blijven de oorspronkelijke namen – Sint Joris en Sint Sebastiaan – gehandhaafd en worden voor hen nieuwe Doelen opgericht. In Delft kiezen de schutters van de confrérie bij de maaltijd na het koningsschietsen nog steeds de officieren en kapiteins van de 4 vaandels waaruit de stadsschutterij bestaat. De – zich in 1662 ridderlijk noemende – confrérie van de nieuwe doelen is een voortzetting van Sint Sebastiaan, het oorspronkelijke gilde. Delft kreeg in 1246 stadsrechten, moest 41 schutters leveren en uit de verordening uit 1379 blijkt dat de schutterskoning maandelijks de schutters moet schouwen. Deze confrérie kiest de hoofdlieden voor de vier vaandels in de stad, niet het gemeentebestuur. Het lidmaatschap van de ridderlijke confrérie wordt in de 17de eeuw beperkt tot de rijken, wat te zien is als onderdeel van het proces van aristocratisering.

Andere gewesten en steden buiten Holland worden wel onder curatele van de Staten of de stadhouder geplaatst. In Utrecht wordt de schutterij door fanatieke calvinisten geleid die een theocratische koers voorstaan en door Maurits' leger in het gareel moeten worden gebracht. In Groningen speelt het verraad van Rennenberg en komen de katholieken weer aan de macht. Alleen in deze situaties worden schutterijen onder het gezag van nieuwe, door de stadhouder benoemde, gemeentebesturen gebracht. In feite worden grote delen van de republiek onder curatele van de Staten Generaal geplaatst (generaliteitsgebieden) en bestuurt door de stadhouder. De daarop volgende zuiveringen worden door sommige historici gezien als het einde van de schutterij. Schutterijen blijven echter bestaan en hun imposante doelen worden in de meeste steden juist verbouwd.

Door de bril van het rijke roomse leven bestaat in de zuidelijke provincies de overtuiging dat schuttersgilden zijn opgedoekt bij de vrede van Munster in 1648. 'Staats Brabant' wordt dan als 'wingewest' aan de Verenigde Republiek toegevoegd. Alfonds Ising zegt in zijn boeken over de traditionele gilden: "*Alle zilver van het gilde ging verloren en de bezittingen werden verbeurd verklaart*".²⁷⁵ Inderdaad is de rol van de rooms-katholieke kerk uitgespeeld, maar de schutterij blijft bestaan en de mobilisatietaak valt – net als in Holland – voortaan onder gezag van het nieuw benoemde, calvinistische stadsbestuur. Als gewest staat Brabant net als Gelre of Utrecht onder curatele van de Staten Generaal. Samen met het onbetrouwbare Groningen worden zij daarom als generaliteitsgebieden aangeduid.

In de ogen van Brabanders en Limburgers is het einde van de traditionele schuttersgilden anders wel de schuld van de patriotten en de Fransen uit 1795. Blijkens de verhalen op hun websites hebben zij de

274 Andere historici zien de rol van gilden pas eind 18de, begin 19de eeuw overgaan op ziekenkassen, pensioenfondsen en vakbonden.

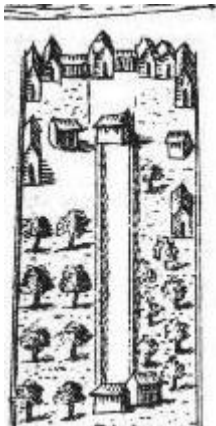
275 Zo speelt de Republiek in Brabantse ogen de rol van de Duitsers die in Delft Ons huis in 1943 vorderden en het zilver stalen.

overtuiging, dat hun gilden bij wet op 13 september 1796 zijn opgeheven. De patriotten richten dan de burgermacht op en schutters die geen lid van de burgermacht worden, moeten de wapens inleveren. De schutterij blijft in de vorm van een burgermacht gewoon bestaan. Sinds 1815 staan het leger en de officieren van de stadsschutterij onder gezag van de koning. Het gemeentebestuur blijft verantwoordelijk voor rekrutering, oefening en wapenopslag. De stadsschutterijen worden pas opgeheven aan het begin van de 20ste eeuw bij de invoering van de nationale dienstplicht.

Oefening, spel en sport

De jager- verzamelaars groeiden al duizenden jaren op met de boog. Spelen en leren zijn duidelijk verweven. Er is me een beeld bijgebleven van een kind van een jaar of vijf, dat in een dorp van Amazone indianen met een kleine, lichte boog aan het spelen is en op een boomstronk schiet. Het spel element is al sinds het begin aanwezig. Overal en in alle culturen zien we kinderen met een boog spelen. Vanaf het begin hebben kinderen de kunst van het boogschieten beoefend en het gebruik van jongs af geleerd. Of zij ook als volwassenen in de prehistorie onderlinge wedstrijden hielden, zullen we nooit weten. Waarschijnlijk wisten zij van elkaar toch wel wie bij de jacht het meeste succes had. Voortdurende oefening is nodig voor het effectief gebruik van een boog. Oefenen zonder spel element is saai. Het is heel goed voorstelbaar, dat bij de oefening al snel een spel- of wedstrijd element een rol gaat spelen. Er komt dus een moment, waarop binnen de groep of tussen stammen wordt gekeken wie het sterkst, snelst of het beste was. Overal zijn beelden of beschrijvingen te vinden van boogschutters die op een doel of een kluit aarde schieten om te bepalen wie de beste is. Onderdeel van de wedstrijd traditie met de boog is het heen en weer schieten, indien op statische doelen werd geschoten. Meestal wordt over een grote afstand geschoten, wat het heen en weer schieten verklaart, dat één keer lopen uitspaart. De doelen, oorspronkelijk een opgeworpen hoop aarde, lagen aan weerszijde van het schietterrein. De deelnemer schoot een pijl, liep naar het doel en schoot daarvandaan de pijl terug. Je vindt het heen en weer schieten terug bij de boogwedstrijd tussen dorpelingen op de flanken van de Himalaya en bij de oudste boogwedstrijd die in Engeland nog gehouden wordt. Als de longbow niet meer bij vloot en leger in gebruik is komt de hang naar traditie naar voren. In Yorkshire en Teeside wordt sinds 1673 jaarlijks een wedstrijd met houten pijlen en bogen georganiseerd, waarbij heen en weer wordt geschoten. Het is de oudst bekende boogwedstrijd, die nog steeds in ere gehouden wordt. Maar er zijn oudere bronnen. In Manchester had de bevolking de verplichting naast de kerk aarden doelen (butts) te onderhouden van 1560 tot 1686. Dezelfde aarden doelen die op de flanken van het Himalaya gebergte worden gebruikt voor een wedstrijd in of tussen dorpen. Ook elders in Azië worden wedstrijden tussen dorpen vershoten. Interessant is, dat zowel de Haagse²⁷⁶ als de Delftse schutters op hun banen ook heen en weer schoten zo blijkt uit de plattegronden. Een schietbaan, ongeveer tachtig meter lang met aan weerszijden een wachthuis, waarvoor een doel geplaatst was. Een traditie die nog steeds in Engeland wordt volgehouden en die in Delft tot 1988 gebruikelijk was.

Rechts de banen in Delft (1581, Verwersdijk)

links de banen in Den Haag (1598 naast de Hofvijver)

²⁷⁶ Een baan “met huyskens op beyde eynden gelijk als ‘t behoert en te Delft en elders gemaakt is”.

Het boek ‘Schutters in Holland’ dat een Frans Hals tentoonstelling met schuttersstukken begeleidt, beschrijft de bijna identieke schilderijen met de boogschutters aan de Hofvijver in Den Haag. Er staat dat de boogschutter door een gat in de schutting van de ene kant op het doel naar de andere kant schoot. De schutting met het gat en het huisje achter het doel moeten missers opvangen en dienen de veiligheid. De auteur P.T.E.E. Rosenberg neemt aan, dat er van achter de schutting naar het doel op de andere kant wordt geschoten. Hij ziet een gat. Omdat ik bekend ben met het heen en weer schieten, zie ik iets anders op de schilderijen. Ik zie op het schilderij uit 1553 twee wachthuisjes met doelen aan weerszijden. Het zwart in de schutting is geen gat, maar een zwarte, vilten schijf van een voet doorsnede met een witte roos ter grote van een dukaat. Dit is een normaal blazoen zoals beschreven in het archief van Delft. Op het schilderij uit 1567 (zie blz. 109) is de buitenproportioneel grote schutter inderdaad achter het doelpak afgebeeld en is er een excentrisch geplaatste, donkere plek te zien in het doelpak die door Rosenberg als schutting wordt geïnterpreteerd. Zou het een schutting zijn, dan ontbreekt het doel.

De vraag wanneer boogschieten als sport opkwam is beter te beantwoorden door te wijzen op de functie die overblijft nu jacht en oorlog als motief vervallen. Het boogschieten is als sport niet beperkt tot de laatste paar honderd jaar. Beter is te zeggen dat andere motieven zijn weggefallen. De oudste beschrijvingen van boogwedstrijden die ik heb gevonden stammen van de Grieken en de Chinezen. In het oud-Griekse opus de Ilias komen dodenspelletjes voor met boogschieten. Bij de Griekse Olympische Spelen stonden hardlopen, worstelen en boksen, paardenrennen en de vijfkamp op het programma, maar boogschieten was geen Olympisch onderdeel. Uit China is bekend dat op het ijs is geschaatst en – vergelijkbaar aan de huidige biatlon – na een gereden afstand met de boog op een doel is geschoten. De Scorton Arrow in Yorkshire wordt beschouwd als de oudste nog levende wedstrijdtraditie. Met de longbow wordt heen en weer geschoten op een afstand van 100 yards (90 meter). De eerste die de roos van 8 cm doorsnee raakt is winnaar. De overeenkomst met een baan van 112 passen en een roos van ca. 11 cm in Delft uit 1621 is opvallend.

Uitgaande van de traditie van het jaarlijkse koningsschieten, die bij haast alle schutterijen in Nederland en Vlaanderen voorkomt, is in de lage landen het wedstrijd element al sinds de 14de eeuw aanwezig. De oudste Hollandse bron stamt van een rekening over de zes kannen wijn die het gemeentebestuur van Dordrecht in 1326 beschikbaar stelt voor de Koning bij het schieten op de gaai en in 1379 worden in de Delftse verordening plichten aan de schutterskoning opgelegd. Als schutters voor de noodzakelijke oefening bijeenkomen is een onderlinge competitie snel geboren. De leden van de schutterijen houden van Pasen tot oktober eens per maand op hun banen een onderlinge wedstrijd. In 1394 wordt te Doornik een toernooi voor schutterijen gehouden met deelname uit Den Briel, Gorkum, Schoonhoven, Heusden, Geertuiderberg, Delft, Utrecht, Gouda, Amsterdam, Haarlem, Middelburg en Dordrecht.²⁷⁷ Deze toernooien zijn populair in het zuiden en de winnaar moet het volgende toernooi organiseren.

Delft kent een schutterskoning sinds 1379. In een verordening bekrachtigd door het gemeentebestuur krijgt deze koning ook allerlei plichten, zoals toezien op regelmatige oefening en het schouwen materiaal.²⁷⁸ Het jaarlijkse koningsschieten wordt in Delft tot en met 1822 volgehouden, vermoedelijk met de buks sinds de bouw van de doelen in 1563; de koningspenning uit 1737 toont twee gekruiste buksen. De laatste koning van de confrérie wordt in 1821 gehuldigd. Nog geen 100 jaar later voert Frederik Hendrik het koningsschieten in Delft weer in. Het koningsschieten gaat in 1917 over 15 tellende pijlen en na kennismaking met het koningsschieten in het gewest over 16 tellende pijlen. Deze 16 pijlen bij het koningsschieten zijn traditie in de vereniging, maar ook er buiten: bij de 1-pijl wedstrijden bestond een heul oorspronkelijk uit 16 pijlen. Willem III loofde halverwege de 19de eeuw een zilveren penning uit voor de schutter die tijdens de jaarlijkse wedstrijd over 32 pijlen (een dubbele heul) het beste scoorde. Zestien pijlen, net als 36 bij 3-pijl wedstrijden, lijkt op een getal van voor de invoering van het decimale stelsel. Hoe oud dit deel van de traditie is, durf ik niet te zeggen. Misschien was het plaatselijk verschillend, zoals vaker met maten en gewichten. Het koningsschieten gaat terug tot de 14de eeuw, maar niet altijd met scores op een blazoen. Vaak werd op de vogel

²⁷⁷ P. Knevel, Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700.

²⁷⁸ Een dozijn pijlen met stalen punten, een voldoende krachtige boog, ijzeren hoed, armpijp, schutlap e.d.

geschoten. Je kunt je zelfs afvragen of het koningsschieten al een oudere traditie is, onderdeel van wedstrijden om binnen de groep uit te maken wie de sterkste, snelste of beste is. Het past bij het beeld van voorouders die samenkomen onder de heilige eik of taxus om belangrijke beslissingen te nemen en een feestmaal aanrichten. Een aantal bronnen vermelden, dat voormannen binnen Germaanse stammen door het lot werden aangewezen of werden verkozen uit de beste en dat zij in Frankische schriftelijke bronnen als duce of rex zijn beschreven.

Boogschieten in georganiseerd sportverband komt op vanaf 1840. In de meeste steden worden handboogverenigingen opgericht vanuit sociëteiten. Boogschieten is niet alleen vermaak op kermissen of bij etablissementen. In Den Bosch komen zestallen van handboogverenigingen tegen elkaar uit. Deze wedstrijdvorm neemt een grote vlucht en kennen we tot vandaag in de teams met zestallen voor de 1-pijl competitie. Deze doelschutters met pijl en boog schieten tegenwoordig met bogen van 30 tot 40 lbs; de kinderbogen van onze voorouders.

Lijst met koningen in Delft

Koningen van de confrérie met de handbusch

jaar	Koning	# x
1636	<i>Jan Pieter Lauwers</i>	onb
1637	-	-
1638	<i>Cornelis van Bleiswijk</i>	1
1639	<i>Joost van Ruijven</i>	onb
1640	<i>Abraham de Ridder</i>	1
1641	<i>Cornelis van Bleiswijk</i>	2
1642	<i>Abraham de Ridder</i>	2
1643	<i>Abraham de Ridder</i>	3
1644	<i>Michiel Versteeg</i>	onb
1645	<i>Lambert van Cuijck</i>	1
1646	<i>Cornelis van Bleiswijk</i>	3
1647	<i>Frans Meerman Jansz</i>	onb
1648	<i>Maarten Graswinkel</i>	onb
1649	<i>Lambert van Cuijck</i>	2
1650	<i>Lambert van Cuijck</i>	3
1651	<i>Daniel van der Brugge</i>	1
1652	<i>Jacob Willems Delft</i>	onb
1653	<i>Pieter H. van Ruijven</i>	1
1654	<i>Pieter H. van Ruijven</i>	2
1655	<i>Dirk van der Piet</i>	onb
1656	<i>Hugo Sgravensande</i>	onb
1657	<i>Pieter van der Meer</i>	onb
1658	<i>Michiel Vrouweling</i>	onb
1659	<i>Daniel van der Brugge</i>	2
1660	<i>Johan Boogaertz</i>	onb
1661	<i>Aldert Hoodenpijl</i>	1
1662	<i>Jacob Graswinkel</i>	onb
1663	<i>Willem van der Hiel</i>	1
1664	<i>Daniel van der Brugge</i>	3
1665	<i>Aldert Hoodenpijl</i>	2
1666	<i>Johan Engelberts Graswinkel</i>	1
1667	<i>Daniel van der Brugge</i>	4
1668	<i>Aldert Hoodenpijl</i>	3
1669	<i>Gerrit Versteeg</i>	1
1670	<i>Willem van der Hiel</i>	2
1671	<i>Jan Persijn</i>	onb
1672	<i>Willem van Merwede van Muijlwijk</i>	1
1673	<i>Johan E. Graswinkel</i>	2
1674	<i>Christiaan van der Burch</i>	1
1675	<i>Frans van Merwede van Muijlwijk</i>	1
1676	<i>Abraham Koekebakker</i>	1
1677	<i>Dirk Groenewege van der Made</i>	1
1678	<i>Dirk Groenewege van der Made</i>	2
1679	<i>Willem van Merwede van Muijlwijk</i>	2
1680	<i>Christiaan van der Burch</i>	2
1681	<i>Leendert van Haering</i>	1
1682	<i>Daniel van der Houve</i>	1
1683	<i>Lambert Twent</i>	1
1684	<i>Nicolaas Koekebakker</i>	1
1685	<i>Nicolaas Koekebakker</i>	2
1686	<i>Cornelis van Haering</i>	1

jaar	Koning	# x	
1687	<i>Lambert Twent</i>	2	
1688	<i>Gillis Grommee</i>	1	
1689	<i>Lambert Twent</i>	3	
1690	<i>Gillis Grommee</i>	2	
1691	<i>Nicolaas Keijser</i>	1	
1692	<i>Joachim Willemsz Brugman</i>	1	
1693	<i>Pieter Cruimel</i>	1	
1694	<i>Nicolaas Keijser</i>	2	
1695	<i>Joachim Willemsz Brugman</i>	2	
1696	<i>Francois C Koppens</i>	1	
1697	<i>(bezoek Franse ambassadeur)</i>		
1698	<i>Joachim Willemsz Brugman</i>	3	
1699	<i>Francois C Koppens</i>	2	
1700	<i>Antoni de Man</i>	1	
1701	<i>Pieter Cruimel</i>	2	
1702	<i>Nicolaas Keijser</i>	3	
1703	<i>Nicolaas Keijser</i>	4	
1704	Nicolaas Keijser	5	Keizer
1705	<i>Maarten Pauw</i>	1	
1706	<i>Daniel van der Houve</i>	2	
1707	<i>Cornelis van Haering</i>	2	
1708	<i>Cornelis van Haering</i>	3	
1709	<i>Balthasar Antheunis</i>	1	
1710	<i>Francois C Koppens</i>	3	
1711	<i>Balthasar Antheunis</i>	2	
1712	<i>Balthasar Antheunis</i>	3	
1713	<i>Adriaan van der Heul</i>	1	
1714	<i>Balthasar Antheunis</i>	4	
1715	<i>Leonard van Ophoven</i>	1	
1716	<i>Abraham Keijzer</i>	1	
1717	<i>Francois C Koppens</i>	4	
1718	<i>Dirk Ingilby</i>	1	
1719	<i>Balthasar Antheunis</i>	5	
1720	<i>Balthasar Antheunis</i>	6	
1721	<i>Jacob van der Lely</i>	1	
1722	<i>Jan van der Burch</i>	1	
1723	<i>Gerard van Assendelft</i>	1	
1724	<i>Jan van Loon</i>	1	
1725	<i>Jan van Loon</i>	2	
1726	<i>Jacob van der Lely</i>	2	
1727	<i>Gedeon Hendrik Frederiks van Overschie</i>	1	
1728	<i>Pieter Jacob van Ophoven</i>	1	
1729	<i>Jacob van der Kool</i>	1	
1730	<i>Pieter Jacob van Ophoven</i>	2	
1731	<i>Pieter Jacob van Ophoven</i>	3	
1732	<i>George Wilhelm van Schweinitz</i>	1	
1733	<i>Simon van der Heijden</i>	1	
1734	<i>Pieter Jacob van Ophoven</i>	4	
1735	<i>Jan Lansveld</i>	1	
1736	<i>Simon van der Heijden</i>	2	
1737	<i>Volkert Melchior van Goens</i>	1	100 ^{ste} Koning op 7 oktober
1738	<i>Willem van Staveren</i>	1	
1739	<i>Barthelomeus Snoek</i>	1	
1740	<i>Gabriel van der Cool</i>	1	
1741	<i>Hendrik Hogeveen</i>	1	
1742	<i>Nicolaas Bazijn</i>	1	
1743	<i>Hendrik Hogeveen</i>	2	
1744	<i>Adriaan van der Lely</i>	2	
1745	<i>Willem van Staveren</i>	2	

jaar	Koning	# x	
1746	<i>Adriaan van der Lely</i>	2	
1747	<i>Barthelomeus Snoek</i>	2	
1748	<i>Gerard Armstrong</i>	1	
1749	<i>Gerard Armstrong</i>	2	
1750	<i>Constiaan van Landen</i>	1	
1751	<i>Arnoldus Franken</i>	1	
1752	<i>Arnoldus Franken</i>	2	
1753	<i>Cornelis Dekker</i>	1	
1754	<i>Arnoldus Franken</i>	3	
1755	<i>Jan Cordij</i>	1	
1756	<i>Cornelis Dekker</i>	2	
1757	<i>Jan van der Hagen</i>	1	
1758	<i>Arnoldus Franken</i>	4	
1759	<i>Casper de Roo van Roosenburg</i>	1	
1760	<i>Casper de Roo van Roosenburg</i>	2	
1761	<i>Jacob van der Lely, Jacobsz</i>	1	
1762	<i>Joan Carel van Alderwerelt</i>	1	
1763	<i>Jan van der Hagen</i>	2	
1764	<i>Willem van Ginkel</i>	1	
1765	<i>Cornelis van der Heijden</i>	1	
1766	<i>Cornelis van der Heijden</i>	2	
1767	<i>Willem van Ginkel</i>	2	
1768	<i>Willem van Ginkel</i>	3	
1769	<i>Gerard Armstrong</i>	3	
1770	<i>Cornelis van der Heijden</i>	3	
1771	<i>David Cornelis Reill</i>	1	
1772	<i>Gerard Armstrong</i>	4	
1773	<i>Jacob van der Lely, Jacobsz</i>	2	
1774	<i>Gerard Armstrong</i>	5	
1775	<i>Willem Noot</i>	1	
1776	<i>Adrianus de Bart</i>	1	
1777	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	1	
1778	<i>Fredrik Carel Menger</i>	1	
1779	<i>Adrianus Scheer</i>	1	
1780	<i>Adrianus Scheer</i>	2	
1781	Adrianus Scheer	3	Keizer
1782	<i>Abram Landifort</i>	1	
1783	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	2	
1784	<i>Abram Landifort</i>	2	
1785	<i>Abram Landifort</i>	3	
1786	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	3	
1787	<i>N. van Eijben</i>	1	
1788	<i>Fredrik Carel Menger</i>	2	
1789	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	4	
1790	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	5	
1791	<i>Abram Landifort</i>	4	
1792	<i>Willem Jacob Verkuil</i>	1	
1793	<i>Jacob van der Lely van Oudewater (jr)</i>	1	
1794	<i>Willem Jacob Verkuil</i>	2	
1795	<i>Willem Jacob Verkuil</i>	3	
1796	<i>Abram Landifort</i>	5	
1797	<i>Gerard Armstrong, de jonge</i>	6	
1798	<i>Doelen als kazerne in gebruik</i>		
1802	<i>ivm Franse troepen</i>		
1803	<i>Jacobus van Spreeuwenburch</i>	1	
1804	<i>Jacobus van Spreeuwenburch</i>	2	
1805	Jacobus van Spreeuwenburch	3	Keizer
1806	<i>Hendrik Hartogh</i>	1	
1807	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	2	

jaar	Koning	# x	
1808	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	3	
1809	Jacob van der Lely van Oudewater	4	Keizer
1810	<i>Frederik Adrianus Sessler</i>	1	
1811	<i>Jan van Zoeteveld</i>	1	
1812	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	5	
1813	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	6	
1814	<i>Pieter Nicolaas van der Chijs</i>	1	
1815	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	7	
1816	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	8	
1817	<i>Pieter Nicolaas van der Chijs</i>	2	
1818	<i>Jacob van der Lely van Oudewater</i>	9	inmiddels Jhr. Mr.
1819	<i>Jan van Kuijk</i>	1	
1820	<i>Conelis Hoekwater</i>	1	
1821	<i>Pieter Nicolaas van der Chijs</i>	3	
1822	<i>Pieter Nicolaas van der Chijs</i>	4	(Alg. Handelsblad, 06-05-1857)

Koningen van de Vriendschap met de boog

jaar	koning	score	
1846	<i>P. van Schaik</i>	19	
1847	<i>Onbekend</i>		
1848	<i>C. Gauert</i>	onb	
1849	<i>onbekend</i>		
1850	<i>onbekend</i>		
1851	<i>onbekend</i>		
1852 ²⁷⁹	<i>C. L. van Schaik</i>	92	met 32 pijlen (medaille Willem III)
1853	<i>tot ca. 1862 onbekend</i>		

Koningen van Frederik Hendrik met de boog

jaar	koning	score*	
1916	<i>A.C. (Jan) van Hassel</i> ²⁸⁰		
1917	<i>J.J. Drevijn</i>		
1918	<i>J.S. van Hassel</i>		
1919	<i>N. de Bruyn</i>		<i>A. de Bruyn</i> koning met kruisboog
1920	<i>onbekend</i>		
1921	<i>onbekend</i>		
1922	<i>onbekend</i>		
1923	<i>A. de Bruyn</i>		<i>A.C. Hofman</i> 'vijvenprijs'
1924	<i>A. de Bruyn</i>		
1925	<i>H.J. de Bruyn</i>		
1926	<i>H.J. de Bruyn</i>		
1927	<i>banen in aanbouw</i>	X	Ons Huis Keizer († 1943)
1928	H.J. de Bruyn		
1929	<i>A. de Bruyn</i>		
1930	<i>C.J. van der Drift</i>		
1931	<i>C.J. van der Drift</i>		<i>H. Vis</i> 1 ^{ste} rozenkoning († 1956)
1932	<i>A. de Bruyn</i>		
1933	<i>P. Rijgersberg</i>		
1934	<i>N.H. de Bruyn</i>	50	
1935	<i>C.J. van der Drift</i>	61	
1936	<i>P. Rijgersberg</i>		

279 Dat jaar wordt J. P. W. van Cattenburch koning van Diletto ed Arme in Delft, evenals de Vogel met geweer en Lucassen met pistool in 1857, P. C. A. Prins (beide) in 1869 en in 1882 L. Loopuijt (geweer, 100 m.) en J. B. Cores de Vries (pistool, 20 meter). Zo heeft Delft waarschijnlijk elk jaar wel een schutterskoning gehad.

280 Jan van Hassel werd in 1916 benoemd tot Koning van Frederik Hendrik om mee te doen aan het concours te Santpoort (een 6-tal had een koning nodig).

jaar	koning	score	
1937a	<i>H.J. de Bruyn jr</i>		
1937b	<i>C.J. v.d. Drift</i>	61	
1938	<i>Niemeijer</i>		
1939	<i>C.J. v.d. Drift</i>		
1940	<i>J. Brouwer</i>		
1941	<i>A. Post</i>		(† 1946)
1942	<i>C.J. v.d. Drift</i>	58	
1943		X	Ons Huis gevorderd door Duitsers
1944	<i>F.H. v. Oevelen</i>	53	
1945	<i>C.J. v.d. Drift</i>		
1946	<i>P. Rijgersberg</i>		
1947	<i>J. Hofman</i>	59	
1948	<i>C. v. Oevelen</i>	64	
1949	<i>P. Rijgersberg</i>	61	
1950	<i>F.H. v. Oevelen</i>	67	
1951	<i>P. Rijgersberg</i>	66	
1952	<i>C. v. Oevelen</i>	65	
1953	<i>C. v. Oevelen</i>	66	(† 18-10-2000)
1954	<i>G. v. Beek</i>	65	
1955	<i>F.H. v. Oevelen</i>	135	**
1956	<i>A. de Doog</i>	140	
1957	<i>P. Rijgersberg</i>	130	(† dec. 1982)
1958	<i>F.H. v. Oevelen</i>	129	Punten behaald in nakamp
1959	<i>banen in aanbouw</i>	X	
1960		X	Café van Mullum
1961	<i>F.H. v. Oevelen</i>	127	
1962	F.H. v. Oevelen	130	Keizer († 30-11-1972)
1963	<i>H. Herman</i>	126	
1964	<i>J. Scholte</i>	144	
1965	<i>J. v. Lier</i>	138	
1966	<i>J. v. Lier</i>	139	
1967	<i>banen in aanbouw</i>	X	
1968		X	Doelentuin
1969	<i>H. Kersbergen</i>	125	
1970	<i>K. v. Grieken</i>	138	
1971	<i>J. Scholte</i>	138	
1972	<i>G. ten Velde</i>	141	
1973	<i>G. ten Velde</i>	149	
1974	<i>T. Lispet</i>	140	
1975	<i>S. Westra</i>	141	
1976	<i>T. Lispet</i>	141	
1977	<i>A. Teeuw</i>	144	
1978	<i>S. Westra</i>	142	
1979	<i>H. de Hey</i>	142	
1980	<i>T. v. Wamelen</i>	149	
1981	<i>B. Orta</i>	145	
1982	<i>E. Mol</i>	146	
1983	<i>H. Hofman jr.</i>	145	
1984	<i>A. de Buck</i>	147	
1985	<i>C. Onderstal</i>	141	
1986	<i>A. de Buck</i>	147	
1987	<i>E. Mol</i>	149	
1988	<i>A. de Buck</i>	146	
1989	<i>A. de Buck</i>	149	
1990	A. de Buck	147	Keizer
1991	<i>E. Mol</i>	153	
1992	<i>H. Hofman jr.</i>	147	
1993	<i>E. Mol</i>	149	
1994	<i>R. v. Oosten</i>	154	

jaar	koning	score	
1995	<i>R. v. Oosten</i>	151	
1996	R. v. Oosten	148	Keizer
1997	<i>E. Mol</i>	148	
1998	<i>C. Ederveen</i>	145	
1999	<i>F. Sluytman</i>	148	
2000	<i>(de keizer wint, geen koning)</i>	144	
2001	<i>E. Mol</i>	151	
2002	<i>C. Ederveen</i>	147	
2003	<i>S. Bardelmeijer</i>	151	
2004	<i>H. v. Nieuwenhoven</i>	151	
2005	<i>T. Dikmans</i>	152	
2006	<i>C. Ederveen</i>	150	
2007	<i>W. v.d. Broek</i>	149	
2008	<i>J. Kuijpers</i>	146	
2009	<i>C. Ederveen</i>	146	
2010	<i>M. Lobbia</i>	148	
2011	<i>T. Dikmans</i>	150	
2012	<i>M. Lobbia</i>	151	
2013	<i>C. Ederveen</i>	148	
2014	<i>F. Knutsson</i>	152	
2015	<i>F. Knutsson</i>	153	
2016	F. Knutsson	151	Keizer
2017	<i>Henk Hofman</i>	149	

*) *cursieve score* is oude telling (5 punten voor de roos, 4, 3, 2, 1 voor de naastgelegen ringen)

***) sinds 1955 wordt de moderne 10 puntentelling gebruikt